

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLVII. évfolyam, 2017. 1. szám
Year XLVII, issue 2017/1

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Lukács Tibor

Szerb tartalommutató és rezümék:
Gottesmann Imre

ETO-besorolás:
Komáromi Dóra és Rizsányi Attila

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

Mészáros Zoltán	Beköszöntő	9
	■ ■ <i>Előretéktintő</i>	
Baritz Sarolta Laura	Lehet-e a mammonból talentum? (A gazdaság, a környezet és a közjó összefüggésének vizsgálata az emberi gondolkodásmód alapján)	11
	■ ■ <i>Visszatektintő</i>	
Jakus János – Sebestyén I. Elemér	A 145. népfelkelő gyalogdandár küzdelme Orsova környékén 1916-ban	31
Bertalan Péter – Nagy András	Globális nagyhatalmi pókerjátszma – dilemmák, alternatívák	55
	■ ■ <i>Így éltünk és élünk mi</i>	
Cs. Tóth Gabriella Kothencz Kelemen	Férfi viselet Gomboson a 20. században	83
	„Őseink és elődeink örök emlékezetére a jövő halásznemzedéknek pedig tanulságra” (Halászati örökség a Duna mentén)	95
Tóth Glemba Klára	Újrajátszott gyermekjátékok (A gyermekjátékok szociográfiai kutatása – szemelvények a játék-kultúra hagyományából Bánátban)	109
Bokonics-Kramlik Márta	Szabadtéri néprajzi múzeumok lehetőségei a társadalmi felelősségvállalás területén	123
Bardócz-Tódor Enikő	Változó táplálkozási szokások Balavásáron . .	135
Zabos Aurél	Iskolák Zentagunaras történelmében	145
Letsch Endre	A jogi szövegek nyelvi értelmezése és a jogi fordítások (A nyelvi értelmezés mint a jogalkotó és a jogalkalmazó valós akarata azonosításának eszköze)	151
Svetislav Đ. Rajšić – Sladana S. Paroški	A szabadkai bábszínház megalapítása – Oton Tomanić pedagógiai küldetése	169
	■ ■ <i>Recenziók</i>	
Czékus Géza	A szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar első tíz éve	177

Apró Erzsébet	Útmutató a Szabadkai Történelmi Levéltár használatához (<i>A Szabadkai Történelmi Levéltár levéltári kalauza I.</i>)	181
Kása István	Így közlekedtek Magyarországon (Majdán János: <i>A közlekedés története Magyarországon [1700– 2000]</i>)	189
	E számunk szerzői	193
	Recenzensek	194

SADRŽAJ

Zoltan Mesaroš	Pozdravna reč.	9
	■ ■ <i>Pogled u budućnost</i>	
Šarolta Laura Baric	Može li od mamona postati talent? (Ispitivanje veze ekonomije, okoline i opšteg dobra na osnovu ljudskog načina razmišljanja).	11
	■ ■ <i>Pogled u prošlost</i>	
Janoš Jakuš – Elemer Šebešćen I.	Borba 145. narodnoustaničke pešadijske brigade u okolini Oršove 1916. godine	31
Peter Bertalan – Andraš Nađ	Globalna pokeraška igra velikih sila – dileme i alternative	55
	■ ■ <i>Ovako živimo i ovako smo živeli</i>	
Gabriela Č. Tot Kelemen Kothenc	Muška nošnja u Bogojevu u 20. veku „U večni spomen naših predaka a za nauk budućim ribarskim naraštajima” (Ribolovačko nasleđe duž obala Dunava)	83 95
Klara Tot Glemba	Iznova igrane dečje igre (Sociografsko istraživanje dečjih igara – odlomci iz tradicije kulture igranja u Banatu)	109
Marta Bokonič-Kramlik	Mogućnosti etnografskih muzeja na otvorenom u oblasti prihvatanja društvene odgovornosti ...	123
Enike Bardoc-Todor	Promenjive navike u ishrani u Balavašaru ...	135
Aurel Zaboš	Škole u istoriji Novog Orahova	145
Endre Leč	Jezičko tumačenje pravnih tekstova i pravni prevodi (Jezička interpretacija kao sredstvo identifikacije prave intencije zakonodavca i primenjivača zakona)	151
Svetislav Đ. Rajšić – Slađana S. Paroški	Početak rada pozorišta sa lutkama u Subotici – Velika pedagoška misija Otona Tomanića	169
	■ ■ <i>Recenzije</i>	
Geza Cekuš	Prvih deset godina Učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku	177

Eržebet Apro	Vodič za korišćenje Subotičkog istorijskog arhiva (<i>A Szabadkai Történelmi Levéltár levéltári kalauza I.</i>)	181
Ištvan Kaša	Tako se organizovao saobraćaj u Mađarskoj (Maj- dán János: <i>A közlekedés története Magyarországon [1700–2000]</i>)	189
	Autori ovog broja	193
	Recenzenti	194

CONTENTS

Mészáros, Zoltán	Looking into.	9
	■ ■ <i>Looking forward</i>	
Baritz, Sarolta Laura	Can talent arise from mammon? (The examination of the relationships between economy, the environment and common wealth based on human mind frame).	11
	■ ■ <i>Looking back</i>	
Jakus, János – Sebestyén, I. Elemér	The struggle of the 145 th Austro-Hungarian Uprisers' Infantry Bigade in the Orsova area in 1916	31
Bertalan, Péter – Nagy, András	A global superpower pokergame – dilemmas, alternatives	55
	■ ■ <i>This is how we live and used to live</i>	
Cs. Tóth, Gabriella	Male traditional garment in Gombos in the 20 th century	83
Kothencz, Kelemen	"For the eternal memory of our ancestors and predecessors and for a lesson for future fishing generations" (Fishing heritage along the Danube)	95
Tóth Glemba, Klára	Children's games replayed (A sociographic study on children's games – a selection of the game culture tradition in Bánát).	109
Bokonics-Kramlik, Márta	The scopes of open air ethnographic museums in taking up social responsibility	123
Bardócz-Tódor, Enikő	Changing dietary habits in Balavásár	135
Zabos, Aurél	Schools in the history of Zentagunaras	145
Letsch, Endre	Linguistic interpretation of legal texts and legal translations (Linguistic interpretation, as a tool for identifying the genuine will of the legislator and the legal practitioner)	151
Rajšić, Svetislav Đ. – Paroški, Slađana S.	The establishment of the Puppet Theatre in Szabadka – The pedagogical mission of Oton Tomanić. . . .	169

■ ■ *Book Reviews*

Czékus, Géza	The first ten years of the Hungarian Language Teacher Training Faculty in Subotica	177
Apró, Erzsébet	A guide to the usage of the Historical Archives of Subotica (<i>A Szabadkai Történelmi Levéltár levéltári kalauza I.</i>)	181
Kása, István	This is how traffic was organised in Hungary (Maj- dán János: <i>A közlekedés története Magyarországon [1700–2000]</i>)	189
	Authors in this issue	193
	Reviewers	194

BEKÖSZÖNTŐ

A lét értelmezése mindig szinte felfoghatatlan kihívás elé állította azokat, akik meg merték közelíteni ezt a „mindenséget”.

A *Létünk* folyóirat elindítóiban megvolt ez a bátorság, sőt az is, hogy az akkor kötelező – marxista – megnyilvánulási módon úgy keresték a válaszokat olykor szélesebben, máskor szűkebben értelmezve a kérdést, hogy az uralkodó ideológiára is odafigyeltek. Közben eltelt néhány évtized, és ma már egy más ideológiában, a demokratikus jogállamiságban is a létünk kérdéseire keressük a válaszokat. Azok azonban természetüknél fogva kicsúsznak az értelmezések harapófogójából. De ez nem minden: létünket, az egyénit, a kisebb és nagyobb közösségi létünket sokszor át sem tudjuk látni. Kedvenc példám erre az extragalaktikus csillagászat, ettől nagyobb kutatási teret el sem lehet képzelni, mégis oly keveset tudunk róla. Mi is, akár a *Létünk* alapítói, egy olyan tér-idő kontinuumban, azaz létben vagyunk, amelylyel foglalkozni kell, hiszen minden nap a hajnallal kezdődik, miközben felettünk zajló globális nagyhatalmi játszmák vagy régenvolt zentagunarasi iskolák emlékei vesznek minket körül. Mind a létünkről, rólunk szólnak, más dimenziókban, más szempontból.

A folyóirat a jelenünket is figyeli, azonban a múlt és a jövő, a lét teljes fesztávolsága érdekes. Amennyire csak lehet, előre szeretnénk tekinteni, ezért az idei első szám első tanulmánya egy olyan közgazdasági tárgyú írás, amely már megoldást is javasol a kérdéskör egészére, és melyből ugyan nem harsogva, hanem csendes szóval, érvekkel, de határozottan kiolvasható az, hogy rossz úton járunk, hiszen elvesztettük a termelésből az „emberieség” dimenzióját, holott a termelési folyamatnak az embert kell szolgálnia, az emberről kell szólnia. A közgazdaság az emberért van, azaz kellene, hogy legyen.

A valóságunk egésze az abba beleépült múlt, amely a jelenben változik. Voltak háborúk is, amelyekről annyi forrás maradt fenn, hogy rendkívül precíz munkákat lehet írni róluk. Persze ezzel egy hadtörténész vitatkozna, és azt mondaná, túl sok adat veszett el. A nagyhatalmi politika megértésének

kísérlete viszont egy adag vakmerőséget is feltételez, hiszen a nagyhatalmak őrzik titkaikat. Mégis érdemes foglalkozni a témával.

A jelenünk mindig és minden korban rohamléptekben halad a jövő felé, ahogyan az a bizonyos folyó folyik, amelybe kétszer nem lehet lépni. E társadalomtudományi folyóiratot a létezés minden iránya, a volt, a van és a lesz is érdekli. Ezért van egy csokornyi cikk arról, hogyan is élünk, éltünk a közelmúltban. A múlttal, sőt a jelennel is idejekorán kell foglalkozni, mert ha például a gyermekjátékok emléke eltűnik, aligha kel majd később életre, de épp e mulandósága miatt érdekes az is, hogyan táplálkoztunk, halásztunk, vagy mi módon indult a bábszínház Szabadkán. Minden, ami itt volt és itt van körülöttünk, lehet tudományos vizsgálódás tárgya, ezt próbálja a közönség elé tárni a *Létünk*.

Beköszöntöm végén hadd idézzek egy ókori perzsa mondásból: „Amennyiben azt akarod, hogy fennmaradjanak a gondolataid, írd könyvet.” Nos, úgy véljük, megmaradnak azok akkor is, ha folyóiratba írunk...

Dr. Mészáros Zoltán
főszerkesztő

Baritz Sarolta Laura OP

Okleveles közgazdász (1983), majd külkereskedelmi cégeknél üzletkötő. 2008-ban a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskoláján PhD-fokozatot szerzett, 1994 óta a domonkos nővérek szerzetesrend tagja.
baritz.laura@gmail.com

LEHET-E A MAMMONBÓL TALENTUM?

A gazdaság, a környezet és a közjó összefüggésének vizsgálata az emberi gondolkodásmód alapján¹

Can talent arise from mammon?

The examination of the relationships between economy, the environment and common wealth based on human mind frame

Može li od mamona postati talent?

Ispitivanje veze ekonomije, okoline i opšteg dobra na osnovu ljudskog načina razmišljanja

A *Háromdimenziós gazdaság* (BARITZ 2016) új, értékalapú szemléletbe helyezi a tradicionális gazdaság elemeit, paradigmaváltást sugall a gazdasági gondolkodásban. A gazdasági rend alapjának és céljának az embert jelöli meg; a rendszer az erkölcs dimenziójába van beágyazva. A harmadik dimenzió az erkölcsre visszavezethető értékek halmaza, így lesz a gazdaság integrált, egész rendszer. A könyv első, elméleti része az erkölcs és gazdaság kapcsolatának lehetőségességét az erényetika szemszögéből tárgyalja, összehasonlítja a főáramú „haszonközpontú” gazdasági paradigmát az „erényetikai” gazdasági paradigmával, mint annak alternatívájával, s felvázolja a „háromdimenziós gazdaság” modelljét, amely nem más, mint az erényetikai emberi értékrenden alapuló gazdasági rend kidolgozása. Az erényetikai gazdasági rendszer napjainkban való lehetőségességét a könyv második része, egy empirikus, kérdőíves tudományos kutatás eredményei is bizonyítják, amely szerint létezik az erényes ember, s ez képes az értékalapú, erkölcsös gazdálkodás megvaló-

¹ A cikk első változata *A közjó az Egyház társadalmi tanításában* című könyvben jelent meg. Beran Ferenc (szerk.): *A közjó az Egyház társadalmi tanításában*. Szent István Társulat, Budapest, 2008, 141–159.

sítására. A 2016-ban lezárt könyv kezdő oldalai létező gyakorlati példákat mutatnak be, ahol már működik a „háromdimenziós gazdaság”.

Kulcsszavak: gazdaság, erkölcs, haszonközpontúság, kölcsönösség, nagylelkűség, boldogság, együttműködés, nyer-nyer, kiteljesedés, etika, természettörvény, értékhierarchia

A GONDOLKODÁSMÓD MINT A GAZDASÁGI, KÖRNYEZETI REND ALAPJA

„Egy szolga sem szolgálhat két úrnak. Mert az egyiket gyűlöli, a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik, a másikat megveti. Nem szolgálhattok az Istennek és a mammonnak.”
(Lk 16,13)

„Uram, öt talentumot adtál, nézd, másik ötöt nyertem rajta. – Jól van, te hűséges, derék szolga – mondta neki ura. – Minthogy a kevésben hű voltál, sokat bízok rád: menj be urad örömébe!”
(Mt 25,20b-21)

A két evangéliumi üzenet mehökkentő módon ellentmondani látszik egymásnak. Ugyanis, ha az idézeteket a pénzre, s tágabb értelemben a gazdaságra vonatkoztatjuk, Lukács evangéliuma szigorúan és egyértelműen „eltilt” a mammontól, választanunk kell a vagyon és Isten között, míg a Máté evangélium ura megdicséri a pénzt jól forgató és jövedelmet szerző szolgát, és további üzleti befektetésekkel bízza meg. Itt pénz és örök élet nem zárják ki egymást.

Ezt a látszólagos ellentmondást kíséreljük meg feloldani ebben a tanulmányban a gazdaság és a környezet olyan vizsgálatával, mely azt veszi alapul, hogy *ha az emberi gondolkodásmód, értékrend változni tud, akkor a rá épülő gazdasági és környezeti rend is változni fog.* Lehet, hogy Lukács és Máté evangéliumának eltérő pénz- és gazdaságfelfogásában egy adott értékrend különbözősége mutatkozik meg?

Az első lépés a kérdés megválaszolásához annak a bizonyítása, hogy a gondolkodásmód az alap, amelyen nyugszik a gazdasági rendszer minősége, s vele együtt rá épül az a mód, ahogyan a környezettel bánunk. Természetesen az adott társadalmi, politikai, gazdasági rendszer visszahat a gondolkodásmódra, de itt a szemléletnek a rendszerekre való elsődleges hatását vizsgáljuk.

A klasszikus közgazdaságtan – Adam Smith-től Karl Marxon át a mai modern közgazdaságtanig (Friedman, M.; Hayek, F. A.; Arrow, K. J.; Pearce, D. W.; Coase, R.; Samuelson, P. A. stb.) – kiindulópontja az, hogy gazdasági törvények, modellek meghatározzák az emberi közösségeket, a társadalom

életét, vagyis az ember van a gazdaságért, mintegy eszköze annak és törvényeinek. Ugyanakkor, Muzslay István szavaival élve „...a piac ármechanizmusa, a kínálat és a kereslet, a határtermelékenység és a határhaszon elvont fogalmai és görbéi mögött emberi várakozások, álmok, vágyak és talán tragédiák állnak; maga az ember [...]”. Korunk egyik súlyos tévedése az a felfogás, hogy a közgazdaság az életünk olyan adottsága, amellyel szemben tehetetlenek vagyunk, hogy a gazdaság a saját mechanizmusainak, kérérlhetetlen törvényeinek alávetett folyamat. A közgazdaság nem fizikai törvények által irányított gépezet, a társadalmi és gazdasági rend megteremtője nem a piac ármechanizmusa, hanem az emberi értelem és akarat” (MUZSLAY 1995: 9–10).

Ebben a felfogásban tehát a gazdaság van az emberért. A gazdaság emberközpontúságának követelményét több közgazdász, sőt, közgazdasági irányzat megfogalmazza, például a humanista és ökológiai közgazdaságtan, vagy elsőként Schumacher klasszikussá vált könyve, *A kicsi szép* (SCHUMACHER 1991). Emellett többek között a humánerőforrás-menedzsment, a vezetésszervezés témakörök irodalmában is egyre több szó esik az emberközpontúságról, a teljes emberi fejlődésről, az emberről mint alanyról, és nem mint tárgyról a gazdaságban. (Ugyanis a klasszikus közgazdaságtanban az ember a gazdasági folyamatok tárgya, munkaerőként vesz részt a munkában a profitteremtés céljainak eléréséhez, és nem mint a folyamatokat meghatározó alany.) Az Egyház társadalmi tanításának egyik legfontosabb alappillére az ember alanyi mivoltának hangsúlyozása a gazdasági folyamatokban. „Az ember tehát mint személy a munka alanya; mint személy dolgozik és hajtja végre a munka folyamatához tartozó különböző tevékenységeket, melyeknek – eltekintve objektív értéküktől – arra kell szolgálniuk, hogy kibontakoztassa emberi mivoltát és betöltse hivatását, ami őt ember-voltából következően, mint személyt illeti” (LE 23).

Illusztráltuk tehát, hogy az emberen: akaratán, gondolkodásán, motivációin, szándékán, cselekedetein, hitén, kapcsolatain múlik, milyen világrend, nevezetesen gazdasági rend épül fel, érdemes ezért megvizsgálni, melyek azok a nagy gondolkodási – etikai – rendszerek, amelyek a világgazdaság jellemző minőségét a történelem folyamán és ma meghatározzák.

A klasszikus közgazdaságtan 18. századi kialakulása óta, melyet Adam Smith neve fémjelez, a közgazdaságtan – gazdasági folyamatok – alapjául szolgáló etikai rendszer az utilitarizmus, a haszonelv, mely a gazdasági tevékenység legfőbb céljának a haszon (profit) maximálását nevezi meg, s a haszon maximalizálása válik legfőbb céllá az egyén szintjén is (MILL 1980). A gazdasági tevékenység mögött meghúzódó etikai felfogás azonban nem volt mindig utilitarista, a középkor gazdaságfilozófiájában – az erényetika

rendszerébe beágyazva (Aquinoi Szent Tamás, Antonio Genovesi, Cesare Beccaria) – arra találunk utalást, hogy a gazdálkodás végső célja a közösség jóllétének² biztosítása, a közjó. A gazdaságnak a közjóra orientált hivatását fogalmazza meg az Egyház társadalmi tanítása is, amely 1891 óta kínál egy gyökeresen más paradigmát a gazdaság felfogásához és gyakorlatához, mint az utilitarizmus.

A két gazdasági paradigma³ a gyakorlatban is megfigyelhető: a haszonelvű, globalizált gazdaságban éli az emberiség legnagyobb része a mindennapjait, de emellett az erényetikai modell is fel-felbukkan mint alternatíva az úgynevezett etikus vállalatok (vö. „alternatív kapitalisták” [PATAKI–RADÁCSI 2000]), társadalmi, civil-, nonprofit szervezetek, egyes környezettudatos vállalatok, keresztény vállalatok, konkrétan például a Fokoláre mozgalom Közösségi Gazdaság vállalatainak tevékenységében. Ezek a szervezetek kimondottan a közjóért, vagy legalábbis más – értékalapú – célért gazdálkodnak, mint a kizárólagos profitmaximálás (vö. „másért vállalkozók” [TÓTH 2007]). A Közösségi Gazdaság úgy éli meg a közjóért munkálkodás teljességét, hogy érintettjei közé számítja a szegényeket is, profitjából szervezetten, folyamatosan juttatva nekik.

Azt, hogy a két rendszer közti különbség paradigmaticus jellegű, közjó-felfogásuk is bizonyítja. Az utilitarista rendszer közgazdaságtani lexikonjaiban ti. nem találjuk meg a „közjó” címszót, helyette „jólét”, „társadalmi jólét”, „társadalmi jóléti függvény” szerepel, s értelmezésük szerint a jólét a társadalmat alkotó egyének jólétének valamifajta aggregátuma (PEARCE 1993: 513). Az egyéni jólét megragadása viszont ebben a rendszerben – a szubjektív ítéletek alapján – teljesen önkényes, így egy közös társadalmi jóléti függvény („közjó”) megalkotása is lehetetlen, hiszen az egyéni preferenciák elsőbbsége felülmúl mindenféle közös értéket. Ezt mondja ki Arrow „lehetetlenségi tétele” (PEARCE 1993: 41–42)⁴ is. A tétel alapján látszik,

² A jelenkori közgazdasági szakirodalomban megkülönböztetést találunk a „jólét” (welfare) és „jóllét” (well-being) fogalma között. Míg a „jólét” a modern közgazdaságtan klasszikus szava az anyagi javakkal és növekedéssel kifejezhető egyéni és társadalmi életszínvonal megragadására (vö. társadalmi jólét), addig a „jóllét” inkább az alternatív irodalom kifejezése, amelybe az anyagi javak mellett az emberi kapcsolatok, lelki értékek, a teljes ember fejlődését kifejező tényezők is beleértendők.

³ Természetesen a gyakorlatban a történelem során sok más gazdasági rendszer is megfigyelhető, árnyaltabb etikai hátterekkel (vö. például a natúr gazdálkodást folytató zárt közösségektől a posztkommunista újkapitalizmusok sokféleségéig), de a gondolkodásmód hatásának megfigyeléséhez ezt a két markáns – utilitarista és erényetikai – gazdasági modell elemzése látszik kézenfekvőnek.

⁴ „A fogyasztói szuverenitás és racionalitás feltételei között nem lehetséges az alternatív választásokat az egyéni rangsorok megsértése nélkül társadalmilag rangsorolni, azaz nem lehetséges egy az egyéni választásokkal pozitív kapcsolatban álló *társadalmi*

hogy az utilitarista paradigmában közösségi érdekről, közösségi akaratról nem beszélhetünk. Ezzel szemben az érényetikai gondolkodáson alapuló gazdaság célul tűzi ki a közösségi érdeket, hiszen az egyénről, önérdékről, motivációiról, céljairól alkotott felfogása egészen más. Ebben a rendszerben a szubjektív – csak önmagára koncentráló – önérdék helyett bevezetődik az „objektív önérdék” fogalma (FROMM 1993: 15–25), mely az ember valódi szükségletei közé a másik ember jóllétének kívánását is beleszámítja. Látható tehát, hogy az alapokban, az ember gondolkodásmódjában, értékrendjében van a rendszereket is meghatározó különbség, vajon tud-e egy társadalom közösségként, a közjó mint emberi – egyéni és közösségi – kiteljesedés alapján működni vagy sem.

A „paradigmaváltást” az utilitarista és érényetikai rendszer között a környezet vonatkozásában éppen olyan markánsan figyelhetjük meg, mint a gazdaság esetében. A haszonelvű gondolkodás a környezetnek csupán hasznossági értéket tulajdonít, s a természeti környezet javai is a haszonmaximalizálás logikájának esnek áldozatul, a környezet saját érdekét nem tudja figyelembe venni az ember ebben a gondolkodásmódban. A környezet saját érdekét ugyanis felülmúlja a gazdasági érdek, melynek célja sokszor mást diktál, mint ami a környezet, s így végső soron az ember java lenne. Ugyanakkor e téren is megfigyelhető a gyakorlatban a környezetet károsító, pusztító vállalati gyakorlat, s mellette a környezetbarát, értékalapú gazdálkodó szervezetek tevékenysége, amelyek építenek, a környezet helyreállítására koncentrálva.

A gazdasági és környezeti – utilitarista és érényetikai alapokon nyugvó – rend felvázolása után nézzük meg mélységében, miben áll a kétféle gondolkodásmód és a rájuk épülő gazdasági-környezeti rendszer.

A HASZONELVŰ ÉS ERÉNYETIKAI GONDOLKODÁSI RENDSZER JELLEMZŐI

Az arisztotelészi, Szent Tamás-i érényetika a világ szellemtörténetében örökzöldnek mutatkozik, ma is számos gondolkodó, filozófiai irányzat⁵ tartja a korunk problémáira adandó válasz megfelelő alapjának. Az Egyház társadalmi tanítása is ezen az etikai rendszeren nyugszik.

jóléti függvényt [social welfare function] konstruálni –, vagyis a társadalom nem mindig képes arra, hogy kollektíven döntse el, mit is akar.”

⁵ Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás ma is alapul szolgál etikai, államtudományi, politikai, logikai tárgyú irányzatoknak, amelyek a haszonelv ellenében az erkölcsöt, lelki értékeket is számításba veszik (vö. tomizmus, neotomizmus, perszonalizmus, a mai szerzők közül: Alasdair MacIntyre, John Rawls stb.).

A haszonelvű etika és az erényetika viszonyát a gazdaság és környezet vonatkozásában tanulmányunkban a következő fogalompárokkal jellemezzük: *az önzéstől az önérdékig* (Adam Smith tanítása szerint a gazdaság hajtóereje az ember önérdéke); *az élvezettől a boldogságig* (mi az, ami az embert beteljesíti?); *a haszontól a hasznosságig* (mi a szerepe a haszonnak, illetve a hasznos dolgoknak az ember életében, hol van a profit helye?). Az összehasonlítást az ember szintjén végezzük el – miután gazdasági, környezeti vizsgálódásunk kiindulópontja az ember –, *a jó, az én-kép, a boldogság, az erény* fogalmainak elemzésével.

A *jó* fogalmán itt a tomista erkölcsrendszer alapján értelmezett *jót* értjük, ami egy célra – a Végső Célra – való törekvést jelent, s ennek értelmében az emberi kiteljesedésre utal. Ezért a *jó* erkölcsi értékkel rendelkezik. Ebben a rendszerben a *jó* objektív jellegű, „külső”, az emberen kívül álló iránytű mutatja meg, mi a rossz és mi a jó (vö. természeti törvény, természetes erkölcsi törvény⁶), s összefügg a létezéssel, ami – a teremtés logikájából következően – alapvetően s lényegileg jó (vö. Ter 1,3-31). A haszonelvű *jó* ezzel szemben szubjektív, s nem a létezéssel, hanem a birtoklással függ össze, mint az egyén haszonnövelési törekvése (vö. „haszonelv” [MILL 1980]), és nem az emberi kiteljesedést – mint a Végső Célra való törekvést – jelenti, hanem a hedonizmuselv alapján az élvezetek és gyönyör maximálására való igyekezetet (NYÍRI 1994: 126).

Az ember *én-képe* is gyökeresen más a két paradigmában. Míg az erényetikai gondolkodásmódban az egyén természete (vö. természettörvény) szerinti kiteljesedésre tör, így *valódi szükségleteiben a másik ember jólléte is benne van* (vö. közjó elve [KOMPENDIUM 2007: 165]); addig az utilitarista *én-felfogás* a közösség helyett önmagára és a birtoklásra, hatalomra irányul.

⁶ Aquinói Szent Tamás így írja le a természeti törvényt: „A jót kell tenni, a rosszat kerülni.” A természettörvény vagy természeti törvény felfogása szerint az emberi természet a priori magában hordozza az alapvető erkölcsi normákat, amelyek a természete szerinti működést fejezik ki, s amelyeket az ember természetes eszével felismer, és tételes törvényeit szabadon megfogalmazza. (E szerint például „[n]em azért rossz a házasságtörés, mert azt az erkölcsi norma tiltja, hanem azért tiltja, mert rossz” [NYÍRI 1994: 68]). A természettörvény alapján keletkezett a természetjog, s ezen alapul a római jog, a skolasztika, John Locke, illetve Voltaire filozófiája, az 1776-os Egyesült Államok *Függetlenségi nyilatkozata*. Ide vezethető vissza az ENSZ *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* is. A természettörvényt elismerő gondolkodók között említhetjük Cicerót, Adam Smith kortársát, Edmund Burke-öt, s a korunkbeli Jacques Maritaint és Horváth Sándort mint a perszonalizmus képviselőit.

Míg az arisztotelészi–Szent Tamás-i emberkép a perszonalista Martin Buber által leírt ÉN-TE viszonyt valósítja meg embertársával, addig az utilitarista ember viszonya a másikkal az ÉN-AZ kapcsolati séma⁷ (BUBER 1991).

A *boldogság* Arisztotelész és Szent Tamás szerint az ember végső célja (ARISZTOTELÉSZ 1987; STh. I-II, q.3., a.1.). A boldogság a – kiteljesedést jelentő – jó tevése által érhető el, melyben a személyt az *erények* segítik, és, az eddigiek alapján, boldogságot jelent a közjóért való munkálkodás is, valamint egy kontemplatív, lelki élet, melyet Arisztotelész az igazság szemléletében, Szent Tamás pedig az Istennel való kapcsolatban körvonalaz (eudaimonia). Az utilitarizmus *boldogság*fogalma egészen más. A hedonista elv és hedonista kalkulus alapján a kellemes–kellemetlen minőségek tengelyén mért, alapvetően a materializmus által meghatározott élmények összessége adja meg az utilitarista ember boldogságát (hêdonê) (NYÍRI 1994: 126).

Max Scheler szerint az *erények* „hátukon hordozzák a boldogságot” (SCHELER 1979: 531), s készséget adnak a jó megtételére. Az Aquinói Szent Tamás által kidolgozott erényrendszer ma is alapul szolgál az erkölcs-tani megfontolásokhoz. Az utilitarizmusban viszont az *erények*, amennyiben szóba jönnek, eszközül szolgálnak a haszonmaximalizálási célok eléréséhez (például ha az erényeket azért fejleszti ki magában a menedzser, mert azok a hatékonyabb vezetést, a karrierjének, hírnevének építését szolgálják, s nem önmagukért [COVEY 1989]). A haszonelvű gondolkodásban a cselekvés motivációja nem az erények által határozódik meg, hanem inkább azok ellentéte által: hatalom, birtoklás, mértéktelenség (MANDEVILLE 2004; HIRSCHMAN 1998).

Az eddig leírtak alapján összefoglalhatjuk az erényetika és a haszonelv lényegét az *önérdek* megragadásának szempontjából. Az erényetika alapján megfogalmazott önérdeket – *az ember sajátos célja az erények általi egyéni tökéletesség elérése; a másokért/közjóért való munkálkodás és a lelki élet* – Erich Fromm alapján *objektív önérdek*nek nevezzük, ami egyben az ember legészszerűbb önszeretete is; míg az utilitarizmus önérdekfogalmának tartalmát a *szubjektív önérdek* kifejezés adja vissza leginkább (FROMM 1993: 15–25). Jól illusztrálja ezt a következő kifejezés: „*önző módon való önérdekkövetés*” (KOC SIS 1999).

Az objektív és szubjektív önérdek fogalma alapvető jelentőséget nyer a gazdaság jelenségeinek a két paradigmában való megfigyelésekor. Nem az *önérdekkövetés* mint a gazdasági folyamatok fő motivációja kérdőjelezhető

⁷ Buber az emberi kapcsolatokat két csoportba osztja: ÉN-TE viszony, ahol a személyek egyenrangúak, és egymást kölcsönösen tisztelik, valamint az ÉN-AZ kapcsolatok, ahol az egyik ember a másik szubjektív szükséglete kielégítésének tárgya, eszköze. Itt nem beszélhetünk személyek közti kapcsolatról, hanem csak tárgyiasult viszonyokról.

meg, hanem az önérdékkövetés minősége. Adam Smith hentesének és pékjének önérdékkövetése nem negatív, elítélendő jelenség, hiszen a hús és a kenyér keresleti-kínálati helyzete, értékesítésének piaci viszonyai között az önérdékkövetés az egyetlen logikus, észszerű lépés (SMITH 1959).⁸ A termelők, kereskedők haszonelvű gondolkodása, annak jogossága nyilvánvaló a gazdasági életben.

Ugyanakkor ez a példa egy alapvető kérdéshez vezet el bennünket. Az utilitarizmus és erényetika most elvégzett összehasonlítása alapján el kell-e vetnünk a haszonelvet, mint fekete bárányt gazdasági és társadalmi életünkben, vagy inkább a helyére kell-e tenni, megfelelő viszonyba állítani az erényetikával? A kérdés megválaszolásában, amelyen egyben az erényetikán alapuló, keresztény szemléletű közgazdaságtan elmélete is nyugszik, Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-je siet segítségünkre. Szent Tamás az emberi kiteljesedés értelmében vett jóról szóló fejtegetéseiben szót ejt az *erkölcsi, gyönyörködtető és hasznos jóról*, és kapcsolatba, valamint hierarchikus rendbe állítja őket:

„Annyiban jó ugyanis valami, amennyiben kívánatos és vágyóképeség változásának végpontja.” [...] „Ennek megfelelően azt a kívánatos dolgot, amely a vágyóképeség változását relatív értelemben (ti. úgy, mint eszközt a végső határpont elérésére) lezárja, hasznos jónak nevezzük. Azt pedig, amit mint végsőt kívánunk, s ami, mint egy bizonyos dolog, amelyre a vágyóképeség törekszik, teljesen lezárja a változást, erkölcsi jónak mondjuk. Az pedig, ami a vágyóképeség változását a kívánt dologban való megnyugvásaként zárja le, nem más, mint a gyönyörködtető jó.” [...] „Azok a sajátosan gyönyörködtető javak, amelyek egyedül az élvezet miatt kívánatosak, noha olykor haszontalanok és erkölcstelenek. Hasznos javaknak pedig azokat nevezzük, amik önmagukban nem hordoznak olyasmit, ami miatt kívánatosak lennének, hanem azért kívánatosak, mert más jó elérésének eszközei. Ilyen például a keserű orvosság bevétele. Erkölcsi javaknak pedig azokat mondjuk, amelyek önmagukban hordoznak olyasmit, ami miatt kívánatosak.” [...] „A jó ugyanis elsődlegesen az erkölcsi jóról ál-

⁸ Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című könyvében a hentes és a pék példáján írja le a piac logikáját: a termelő, a kereskedő végső célja az áru termelésével, értékesítésével saját hasznának realizálása, ami az ő önérdéke, s ami nélkül üzletét nem tudná folytatni. Tehát a hentes saját (objektív) önérdékét követi, amikor mások számára a húst megmunkálja és eladja.

litható, a gyönyörködtető jóról másodlagosan, a hasznos jóról pedig harmadszorban.” (STh I, q.5., a.6.)

Kitűnik tehát, hogy Szent Tamás szerint a *jó* minőségeinek funkciója és helyzete nem egyforma. A *hasznos* jónak eszközértéke van, s a többi jó eléréséhez szolgál segítségül. Ezek a – hasznos – javak az utolsóak a *jók* hierarchikus rendjében. A keserű orvosság eszköz volta az egészség értékének elérésében jól kifejezi ezt a gondolkodást. A *gyönyörködtető jó*, amely az élvezet miatt kívánatos, s egyben az erkölcsi tettek nyomán fakadó örömet is jelenti (vö. az utilitarizmus ettől eltérő élvezetfelfogásával!), és ami olykor se nem hasznos, se nem erkölcsös, az *erkölcsi jó* után foglal helyet, és az első helyen végül az önmagában is értéket képviselő *erkölcsi jó* áll. A *hasznos jó* itt nyilvánvalóan nem az „önző módon önérdékkövető”, azaz a saját haszon szüntelen növelését célzó elvre utal, hanem az *eszközként* való szolgálatra a többi jó felé. Arisztotelész is szükségesnek tart a boldogsághoz bizonyos „külső javakat”, melyekbe beleérthetjük az anyagi javakat is, s ezeket eszközöknek nevezi, ő is hasznossági értéket kapcsolva hozzájuk⁹ (ARISZTOTELÉSZ 1987: 1099a31–1099b9). A haszonelv így „*hasznosság elvre*” szelődül az erényetikában, és az *élvezet* is megtalálja a helyét: az élvezetek, a gyönyör, az öröm, amelyek szerepe tagadhatatlan az ember életében, az *erkölcsi jó után* kapják meg helyüket a *jók* hierarchikus rendjében.

⁹ Az Egyház szociális tanítása hűen tükrözi ezt az arisztotelészi–Szent Tamás-i elméletet. A *Mater et magistra* 1961-es enciklika így ír: „Az Egyház mindig teljes világossággal azt tanította és azt tanítja ma is, hogy a tudomány, a technika fejlődése, és a fejlődés hatására kibontakozó anyagi jólét a valóságos értékek közé sorolandó. Az Egyház ugyanakkor még azt is tanítja, hogy ezeket az értékeket valóságos lényegüknek megfelelően kell kezelni, vagyis természetesen eszközjellegű értéként, amelyeket az ember végső céljának könnyebb elérésére használ, tehát arra, hogy könnyebben legyen képes tökéletesíteni önmagát úgy a természetes, mint a természetfeletti létrendben” (MM 246), valamint: „a lelki és erkölcsi értékeket mindennél előbbrevalóként kell kezelniük” (MM 210).

Még egy lényeges megkülönböztetést kell tennünk az utilitarista és az erényetikai *jó* szerepe, funkciója között. Míg a haszonelvű etikában a haszon és élvezet elérendő *célok* az ember életében, és az erények a hozzájuk felhasznált *eszközök* (emlékezzünk a hatékony menedzselés és a karrier, hírnév érdekében kifejlesztett erényekre, amelyek itt eszközök, s nem önmagukban értékek), addig az erényetikában ez a rend fordított: az *eszköz* szerepét a hasznos javak töltik be, és a *cél*, amit elősegítenek az erény, vagyis az *erkölcsi jó*¹⁰ (vö. KEREKES–WETZKER 2007; FUKUYAMA 1997; COVEY 1989; ALFORD–NAUGHTON 2004: 80–193).

Most érkezünk el oda, hogy a tanulmányunk elején idézett két szentírási részt értelmezni tudjuk. A pénznek, vagyonnak ugyanis nem ugyanaz a funkciója Máténál, mint Lukácsnál. A mammon említésénél azért állít választás elé minket Jézus, mert itt a vagyon, a pénz, a gazdagság a *cél* értelmében szerepel, azaz, ha az ember életében *célul* tűzi ki a mammont, Isten helyébe állítva azt, az valóban a kárhozatba visz. Nem szolgálhatunk egyszerre két végső célnak, választanunk kell. A talentumok viszont a *szolgálat* jegyében hatékonyak és kamatoznak. A szolga itt nem a talentumért önmagáért dolgozik, hanem valamilyen más értéket szolgál vele (vö. *hasznos jó*): urának engedelmeskedik. Ezért lesz megengedve a talentum (pénz) és az érték („ura öröme”) együttléte. Nyilvánvaló, hogy a pénz, vagyon, gazdagság (a talentumnak elsődleges értelmében) mint *hasznos jó* sok más *jót*, értéket tud segíteni.

Aquinói Szent Tamás és az evangélium megalapoz egy alternatív gazdasági és környezeti szemléletet, ami az Egyház társadalmi tanításában bontakozik ki.

¹⁰ A vállalatok társadalmi felelőssége (Corporate Social Responsibility, CSR) mozgalom jó példa erre: a társadalom javát szolgáló vállalati cselekedetek eszközök lehetnek a vállalati image növelésén keresztül a profit növelésére, de lehetnek célok is, melyek végrehajtásához a profit szolgál eszközzül. A bizalom és a menedzseri erények a vállalati tranzakciós költségek csökkenése révén eszközök lehetnek a profit növelésének érdekében, de lehetnek önmagunkban fontos értékek is, a vállalati munkaközösség javának szolgálatában.

GAZDASÁGI ÉS KÖRNYEZETI ALTERNATÍVA AZ ERÉNYETIKA ALAPJÁN

Szent Tamásnak a *jókról* eddig felvázolt logikáját figyelhetjük meg abban a gazdasági modellben, amely az Egyház társadalmi tanításában született, s amely egy átfogó rendszert vázol fel arról, milyen az a gazdasági rend, amely a keresztény, illetve erényetikai gondolkodásmódon alapszik (vö. ALFORD–NAUGHTON 2004). A modell a közjó javait két csoportra osztja: *alapvető javakra* (például profit, beruházási javak, pénzeszközök, marketingstratégia, de akár a pizza és az ing is), amelyekre más javak eléréséhez törekszünk, illetve *kiemelkedő javakra* (például bizalom, méltányosság, igazságosság, szeretet, társadalmi felelősség, természetvédelem, a természet önértéke, az emberi élet), amelyeket önmagukért keresünk. Ez a felosztás tehát kétdimenzióssá teszi a gazdaságot, és az utilitarista egysíkú célkitűzés árnyaltabbá válik. A Szent Tamás-i *jók* hierarchikus rendje alapján ebben a rendszerben a kiemelkedő javak elsőbbséget élveznek az alapvetők előtt, s így a *profit* a célértékek trónja helyett az *eszközértékű* alapvető javak csoportjában találja meg a helyét. A profitnak ez a trónfosztása paradigmátikus értékű, hiszen szolgáló szerepet kap az uralkodás helyett. Nem létjogosultsága, szükségessége, hanem szemlélete változott meg. *Haszon helyett hasznossági* jelentést és szerepet kap. A kiemelkedő javak közül elsőséget élvez a közjó, ebben a modellben ez lesz a fő gazdálkodási cél, és ezt szolgálja a profit. II. János Pál pápa így fogalmazza ezt meg:

„A vállalkozás célja ugyanis nem kizárólag a haszonszerzés, hanem cél maga a vállalkozás is, mint emberek közössége, mert az emberek különböző módon törekednek alapvető szükségleteik kielégítésére, és az egész társadalom szolgálatára alkotnak ilyen sajátos csoportot. A profit tehát szabályozó szerepet tölt be a vállalkozás életében, de nem kizárólagos. Itt ugyanis más emberi és erkölcsi tényezőket is számításba kell venni, amelyek – legalábbis hosszú távon – ugyanúgy lényegesek a vállalkozás életében.” (CA 35)

Aquinói Szent Tamás gondolatrendszere a *jókról* elvezet minket az *érték* fogalmának területére, amely sok filozófiai, szociológiai, pszichológiai, gazdasági és etikai témakörben merül fel¹¹, mint az élet meghatározó része,

¹¹ Az *érték* fogalmát számos filozófiai irányzat vizsgálja, definiálja (az utilitarizmustól, sőt a neopozitivizmustól a pragmatizmuson át a perszonalizmusig), egymástól jelentősen eltérő jelentést adva neki. A mi vizsgálódási területünkhöz a perszonalista

s létezésük azt mutatja, hogy a tiszta haszonelv nem vonatkoztatható kivétel nélkül az élet minden területére. Léteznek úgynevezett *végtelen értékek*, melyekre a költség-haszon típusú elemzések, a határhaszon maximálásának logikája nem érvényes (LESOURD–SCHILIZZI 2001: 52). A mai közgazdasági szakirodalom több leírásában is megfigyelhetjük a végtelen értékek értelmét, amelyek közül itt említünk néhányat.

Az úgynevezett *boldogság paradoxon* a tiszta utilitarizmus jóléti elméletét cáfolja meg, amely szerint az ember jóléte a materiális javak birtoklásával lenne azonos. Kahneman (KAHNEMAN et al. 2006), Easterlin, Bruni, Pugno, Blanchflower stb. kutatásai és nagy mintán való kérdőíves felmérései bebizonyították, hogy az ember boldogságának szintje csak egy bizonyos pontig halad egyenes arányban az anyagi javak, jövedelem gyarapodásával, egy bizonyos szint után a jövedelem növekedésével a boldogság intenzitása csökkenni kezd. Luigino Bruni kimutatta, hogy az ember boldogsága az úgynevezett kapcsolati javak (relational goods) növekedésével áll egyenes arányban, ami az emberi kapcsolatok fontosságát jelzi. Az ember kiteljesedésében ezek szerint a materiális javakon (hasznos jók) felül az értékek (gyönyörködtető jó, erkölcsi jó) játszanak szerepet (vö. jólét–jóllét).

Polányi Károly *reciprocitás* fogalma, Scitovsky Tibor „tradíciók, szokások, családi munka, háztáji munka” kategóriái arra utalnak, hogy az emberi munka értékének jó része nem a piacon kerül megmértetésre, pénzbeli ellenértékben kifejezve, hanem értékként realizálódik a reciprocitás elve alapján, vagy valamilyen értékvezérelt célért. A családi jövedelemnek közel a felét teszi ki az ilyen „nem piaci aktivitás” (SCITOVSKY 1990: 80–81).

Herman Daly és John Cobb a közjóról írt könyvükben (DALY–COBB 1989: 53–54) kifejtik, hogy ha az emberek önmagukat a közösséggel való kapcsolatuk szerint határoznák meg, jóval kevesebb lenne az úgynevezett potyautas, és sokkal inkább a jóakarát, morál jellemezné azokat a jelenségeket is, melyeket a klasszikus közgazdaságtan kizárólag internalizálással, piaci eszközökkel oldana meg. (Ilyen a gazdasági externáliák köre: például harmadik fél felé súlyos szennyezések elkerülése; csönd, jó levegő, nyugalom biztosítása.)

megközelítés áll a legközelebb: „értéknek tekintjük azokat a létezőket, amelyek az ember kiteljesedését szolgálják” (BERAN 2007: 53). Ez a – természet törvény-alapú – megközelítés rokonságot talál más gondolkodók értékfogalmával is. Ebben az értelemben említhetjük a perszonalista filozófusokat, például Max Schelert, vagy Alasdair MacIntyre erényről szóló etikáját, John Rawls – kantianus – igazságosságelméletét és a közgazdászok közül azokat, akik az értékeknek fontos szerepet tulajdonítanak: Kahneman, D., Easterlin, R. A., Daly, H. A., Bruni, L., Scitovsky, T. és Amartya Sen stb. A szociológusok, pszichológusok közül emberközpontú értékutalásokkal foglalkoznak Rokeach, M., Hofstede, G., Kasser, T., Kavanaugh, J. F. SJ, Klamer, A. stb.

A *társadalmi tőke* fogalma jó példa arra, hogy egy társadalom életét nem csak a piac hatáskörébe tartozó javak és mechanizmusok viszik előre, az értékek, mint *bizalom, kapcsolati háló, informális kapcsolatok, szolidaritás* stb. szükségesek az emberi közösségek, egy társadalom fejlődéséhez, és egyben jelentős költségmegtakarítást is jelentenek (Bourdieu, Putnam, Fukuyama, Madison).

Magát a tényt, hogy a haszonelv a gazdaság alapelve, nem vonhatjuk kétségbe. A kérdés azonban az, hogy hol húzódnak a gazdasági – haszonelvű – gondolkodás határai? Amartya Sen, a Nobel-díjas indiai közgazdász így fejezi ezt ki: „A piaci mechanizmus olykor még a hatékonyság elérésében sem igazán hathatós, kiváltképp a közjavaknak nevezett dolgok esetében [...] a piaci mechanizmus logikája a magánjavakra méretezett (mint az alma és az ing), nem pedig a közjavakra” (SEN 2003: 203–206).

Az Egyház társadalmi tanítása felé fordulva észrevehetjük, mennyi-re összecseng ez a gondolat XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* kezdetű, 1931-es enciklikájának soraival, melyben a piacgazdaság korlátok közé szorításának szükségességét veti fel¹², vagy II. János Pál pápának a *Centesimus annus* kezdetű enciklikájában megfogalmazottakkal, amelyben a piac korlátosságával együtt a haszonelv korlátosságára és az értékek szerepére is rámutat a pápa.¹³ Muzslay ugyanezt a követelményt fogalmazza meg a *Gazdaság és erkölcs* című könyvében, a gazdaság korlátja az erkölcs, az erkölcs elsőbbsége (MUZSLAY 1995). Mi más ez, ha nem a Szent Tamás-i *erkölcsi jó és hasznos jó* közti elsőbbségi sorrend?

Láthatjuk, hogy a gondolkodásmód és gazdasági rend között felfedezhető az összefüggés. Az erényetika értékrendje alapján gondolkodva eljutottunk egy olyan gazdasági modellig, melyben a piacgazdaság értékekkel és morállal behatárolt, s érvényességi köre az eszközjellegű *hasznos jó*okra (anyagi jellegű javakra) terjed ki, a profit hasznos és eszköz szerepét is bele-

¹² „Pedig a szabad verseny, noha szilárd határok közé szorítva helyes és kétségtől mentes hasznos dolog, arra teljességgel képtelen, hogy a gazdaságot szabályozza. [...] Valami magasabb rendű és nemesebb erőt kellene tehát találni, amely ezt a hatalmat szilárdan és tisztán érvényesítve kormányozná: ez pedig nem más, mint a társadalmi igazságosság és a társadalmi szeretet” (QA 88).

¹³ „Itt a piacnak egy másik korlátját is felfedezhetjük: vannak közösségi és minőségi szükségletek, amelyeket nem lehet a piaci mechanizmusokkal kielégíteni; vannak olyan javak, amelyek természetükből eredően nem is lehetnek adásvétel tárgyai. Természetesen a piaci mechanizmusok komoly előnyökkel is bírnak, többek között elősegítik az erőforrások jobb hasznosítását, kedvezően hatnak az árucserére, és mindenekelőtt a személy akaratát és szándékait helyezik a középpontba, amelyek szerződésben találkoznak egy másik személy akaratával és szándékaival. Viszont magukon hordozzák a piac »bálványozásának« veszélyét, amely tagadja olyan javak létezését, amelyek természetükből eredően nem áruk és nem is lehetnek csupán áru” (CA 40).

értve. Ezt az alternatív modellt *szolgáló gazdaságnak* nevezhetjük, mivel a gazdaság nem uralja, hanem szolgálja az élet többi területét: a társadalmat, környezetet, kultúrát, vagyis az emberi közösség javát. Ehhez a haszonelvű gondolkodásból át kellett térni a közösségi, erényetika alapú szemléletre.

Mit jelent mindez a környezet számára? Környezeti problémáink legnagyobb része onnan származik, hogy az utilitarizmus a környezet javainak kizárólag hasznossági értéket tulajdonít, azaz csak az emberi szükségletkielégítés oldaláról közelít környezeti kérdések felé. A természet ugyanakkor *önértékkel*¹⁴ is rendelkezik, ami a keresztény ökofilozófia szerint a teremtés teocentrikus voltára mutat rá. A természet Istentől – s nem csupán embertől – függő valóság, s ez az önérték a célérték minőségét is kölcsönzi a természeti környezetnek. A természeti környezetnek tehát kettős jellege van, amit a legjobban az erényetikai gondolkodás alapján lehet megragadni. A természet javai ugyanis egyszerre alapvető és kiemelkedő javak, vagyis hasznos jók és gyönyörködtető jók, másképp nézve: egyszerre anyagi javak és önmagukban vett értékek.¹⁵ Míg a tisztán haszonelvű modell szigorúan a profitcéloknak rendeli alá a környezet ügyét, s így sohasem tudja önmagáért, célként kezelni azt, addig a Szent Tamás-i gondolkodásmód az *objektív önérdek* alapján tekintetbe tudja venni a környezet javát mint célt, a relatív antropocentrizmus (Ter 2,15)¹⁶ jegyében. A naplementének, egy táj szépségének, egy különleges állatfaj értékének, sőt, az emberi élet értékének pénzben való kifejezése – amit az utilitarista közgazdaságtan megtesz – az erényetikai gondolkodástól idegen (vö. végtelen értékek); s a környezetgazdászok között is felmerül, hogy „a piac még tökéletes működés esetén sem fogja megoldani a környezetszennyezési problémát, [...] mert a környezetvédelem elsősorban értékválasztási és csak azután közgazdasági kérdés” (KEREKES 1990: 1).

Az erényetikai gondolkodásmód alkalmasságát a természeti környezet ügyének kezelésére annak a vizsgálata is megmutathatja, hogy mi a környezet viszonya a közjóhoz.

¹⁴ Olvashatjuk Häring, Poli, Tavernier, Timmermann és Harsányi Pál Ottó OFM munkáiban.

¹⁵ „A környezet azon javak egyike, amelyeket nem lehet a piac mechanizmusai révén megfelelően védelmezni vagy megóvni” (CA 40; KOMPENDIUM 2007: 470).

¹⁶ A relatív antropocentrizmus a keresztény ökofilozófiai álláspont a természet emberi és nem emberi része viszonyának meghatározásában. Egyrészt egységet fedezünk fel a kettő között, amit II. János Pál a „kozmosz” (SRS 34) kifejezéssel jelöl, mint a létezők kölcsönös kapcsolódását a dolgok rendjében. Gondolhatunk itt az embernek a természetre való rászorultságára vagy az ökoszisztémákra. Ugyanakkor különbség is van az ember és a természet között: ontológiai, etikai, biológiai értelemben. Isten az ember felelősségére bízta a természetet, hogy „művelje és őrizzze”.

RÉSZE-E A KÖRNYEZET A KÖZJÓNAK?

A közjó értelme, hogy emberi kiteljesedést, tökéletesedést van hivatva elősegíteni (vö. [GS 26]¹⁷ és [ALFORD–NAUGHTON 2004: 55]). Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele¹⁸ és Aquinói Szent Tamás *Summája*¹⁹ arról tanúskodnak, hogy a természet is rendelkezik a kiteljesedés vonásaival, így újabb adalékot kaptunk a teremtés „önálló”, az embertől független vonásáról. Gondoljunk csak a tenger világára, a hegycsúcsok – ember által érintetlen – növény- és állatvilágára, a Leviatánra (Zsoltár 104, 26) s arra, hogy a természet is a Végső Cél felé törekszik, az ember felelős gondoskodása mellett (Ter 2, 15). Ezek alapján elmondható tehát, hogy a közjó tulajdonképpen a *teremtmények* kiteljesedését elősegítő társadalmi életfeltételek összessége, amely az ember felelős „művelésével és megőrzésével” valósul meg (KOMPENDIUM 2007: 466–467).

Az ember felelősségére és a környezetre mint a közjó részére mutatnak rá a *természet javainak egyetemes rendeltetése*²⁰ és a *közjó követelményei* (KOMPENDIUM 2007: 166) kifejezések, mely utóbbiban az Egyház társadalmi tanítása szerint a környezet védelme és a környezet érdekében való nemzetközi együttműködés követelménye is megtalálható (MM 202). II. János Pál pápa a béke világnapjára írt 2005. évi üzenetében a klímaváltozással kapcsolatban a nemzetközi közösség felelősségét említi azon az alapon, hogy a környezet általában a közjavak (*bona publica*) kategóriájához tartozik (II. JÁNOS PÁL 2005: 345).

Látható tehát, hogy a természeti környezet alapvetően kettős természettel rendelkezik: egyszerre hasznos, eszköz jellegű jóság, melyre érvényes a haszonelv alapján a piac logikája (vö. *hasznos jó*), ugyanakkor önmagában való értéket is megtestesít, mintegy célértékként (vö. *gyönyörködtető jó*), amit a természet önértékére és kiteljesedés jellegére alapoztunk.

¹⁷ „[A közjó] nem más, mint azoknak a társadalmi életfeltételeknek az összessége, amelyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy teljesebben és könnyebben elérjék tökéletességüket.” „[A közjó] egy közösség által elérhető emberi kiteljesedés, amiben az adott közösség minden tagja osztozik nemcsak együttesen, hanem külön-külön, személy szerint is” (GS 26).

¹⁸ „Mert a teremtett világ is felszabadul majd a romlottság szolgátságából Isten fiai dicsőségének szabadságára: Tudjuk ugyanis, hogy minden teremtmény együtt sóhajtozik és vajúdik mindaddig” (Róm 8, 21–22).

¹⁹ „Ugyanakkor minden egyes teremtmény saját tökéletességének, vagyis az isteni tökéletességhez és jószághoz való hasonlóságnak elérésére törekszik. Így tehát az isteni jószág a célja minden dolognak” (STh I, q. 44., a. 4.).

²⁰ „Isten a földet az egész emberi nemnek adta, hogy valamennyi tagját éltesse anélkül, hogy bárkit is kizárt volna belőle, vagy előnybe részesített volna. *Ebben rejlik a földi javak egyetemes rendeltetésének gyökere*” (CA 31).

Ez a kettősség ragadható meg az Alford–Naughton-féle közjó modellel, mely az *alapvető* és *kiemelkedő javak* párosa mellett további felosztásokat is eszközöl a közjó leírásakor. Alapvető jószágként, tehát hasznos eszközként fogható fel például a fahasáb, hiszen valódi emberi szükségletet elégít ki, de kiemelkedő „jó” a környezetvédelem, amely szabályozza a fahasáb felhasználását, mind az ember, mind a természet érdekeinek *okos* (vö. okosság erénye) figyelembevételével. A szerzőpáros beszél *elosztott* és *megosztott* javakról is. Elosztott javak azok, amelyeket a közösségnek való átadásukkor felosztanak a tagok között, például a pizza és a profit, vagy a fa és a rózsaszál. A megosztott javakat ugyanakkor nem lehet felosztani, csak egymással egészként megosztani, mert a közösséget és az egyént egyaránt megilletik, mint például a csend, az erdő látványa, a rózsacsokor szépsége. Említenek *magánjavakat* (például telek, autó, alma, ing, kert), továbbá *közjavakat* (például utcai világítás, óceán, klíma, környezetvédelem). Végül bevezetik a *látszólagos javak* (például cigaretta, génmanipulált szervezetek, szennyező anyagok) fogalmát, amelyek nem az ember *valódi* kiteljesedését szolgálják, és ennek párjaként a *valódi javak* kategóriáját, amelyek valódi kiteljesedést, tökéletesedést nyújtanak (például gyógynövények, de igazából minden teremtmény) (ALFORD–NAUGHTON 2004: 53–79).

Ez a gondolatmenet rámutat arra, hogy a természeti környezet és a vele való bánásmód az erényetikai értékrend által meghatározott közjó értelmezési tartományába illik bele. Ugyanis csak az objektív önérdék – az én jólétemben a másik ember jóléte is benne van –, és a kiemelkedő javak (értékek) bevezetése teszi lehetővé azt a gondolkodást, amely a közösség javát értelmezni tudja, s amely a kiemelkedő javak (értékek) közé sorolja a környezetet és a teremtett világ megőrzésének kötelességét is. Ez az – erényeken, értékeken és objektív önérdéken nyugvó – gondolkodásmód nyújthat megoldási alapot a környezeti válság konkrét jelenségeire is: a fogyasztói társadalom túlzó, pazarló fogyasztásának visszafogására, a *mértékletességre* a nyersanyag- és energiafelhasználásban, az elosztás *igazságosságára* mind lokális, mind globális szinten; valamint a *bátorság* erényének alapján képessé tesz a jövő generációk érdekeinek figyelembevételére, a természeti környezet érdekének *okos* szem előtt tartására. Az erényetika értékrendje megalapozhat minden olyan szakmai igyekezetet, amelyek problémáink megoldására irányulnak.

Tanulmányunkat a mammon és a talentumok szembeállításával kezdtük. Aquinói Szent Tamás segítségével megtaláltuk a mammon helyét, azt az értékrendet, amely lehetővé teszi, miként szelídhülhet a mammon talentummá. Az Alford–Naughton-i közjómodell segítségével kiderült, hogy az emberi közösség és a természeti környezet javát célzó gondolkodásmód a talentu-

mok logikájához áll közel, és a hasznos eszközként a közjót szolgáló gazdaság teszi lehetővé az önértékkel is rendelkező természeti környezetnek – mint a közjó részének – a megőrzését. Mindehhez szükséges alapként látszik Szent Pál szavait megfogadni: „Gondolkodástokban megújulva alakuljatok át” (Róm 12,2).

IRODALOM

(Rövidítések feloldása: CA = Centesimus annus, II. János Pál egyházi társadalmi tanításának része; GS = Gaudium et spes, a II. vatikáni zsinat egyik dokumentuma; LE = Laborem exercens, II. János Pál 1981-es enciklikája, az egyház társadalmi tanításának darabja; MM = Mater et magistra, az Egyház társadalmi tanításának darabja; QA = Quadregesimo anno, XI. Piusz, 1931, egyházi társadalmi tanításának része; STh = Summa Theologiae, Aquinói Szent Tamás fő műve)

ALFORD, H. J.–NAUGHTON, M. J.: *Menedzsment, ha számít a hit. Keresztény társadalmi elvek a modern korban*. Kairosz, Budapest, 2004.

AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologiae. Prima Pars. A teológia foglalata*. Első rész, 1, Telosz Kiadó, Budapest, 1994.

ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. I. könyv. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.

BARITZ Sarolta Laura OP: *Új bort új tömlőbe? Önérték, piac és profit az utilitarizmus és erényetika tükrében*. = *Valóság*, 2008/2.

BARITZ Sarolta Laura OP: *Háromdimenziós gazdaság: Lehet-e gazdálkodni erényetikaik paradigmájában?* Kairosz Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016, 27–36.

BERAN, F.: *Etika, az értékek tisztelete*. Gondolat, Budapest, 2007.

Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest, 2006.

BUBER, M.: *ÉN és TE*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

COVEY, S. R.: *The Seven Habits of Highly Effective People*. New York, Fireside Book, 1989.

DALY, H. E.–COBB, J. B.: *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future*. Bacon Press, Boston, 1989.

FROMM, E.: *Önzés, önszeretet és önérték*. = KINDLER, J.–ZSOLNAI, L. (szer.): *Etika a gazdaságban*. Keraban, Budapest, 1993.

FUKUYAMA, F.: *Bizalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

HIRSCHMAN, A. O.: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. József Műhely Kiadó, Budapest, 1998.

II. JÁNOS PÁL: *Üzenet a béke világnapjára 2005*. = *II. János Pál megnyilatkozásai. Pápai dokumentumok, 1978–2005*. III. Szent István Társulat, Budapest, 2005.

- KAHNEMAN, D.–KRUGER, A. B.–SCHADE, D. et al.: *Would You be Happier, If You Were Richer? A Focusing Illusion*. = *Science*, 1908 (2006).
- KEREKES S.: *A környezetvédelem piacósítása vagy társadalmasítása?* = *Társadalom és gazdaság*, AULA, 1990, 12.
- KEREKES S.–WETZKER K.: *Keletre tart a „társadalmilag felelős vállalat” koncepció*. = *Harward Business Review* – magyar kiadás, 2007, április.
- KOCSIS T.: *Emberközpontú fejlődés – Az állandó gazdasági növekedés szükségételen-ségéről pszichológiai, filozófiai és teológiai megfontolások tükrében*. = *Valóság*, 1999/4.
- LESOURD, J.–SCHILIZZI, S. G. M.: *The environment in Corporate Management*. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, Ma, USA, 2001.
- MANDEVILLE, B.: *A méhek meséje, avagy magánvétkes – közhaszon*. Helikon, Budapest, 2004.
- MILL, J. S.: *A szabadságról*. Haszonelvűség. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- MUZSLAY I.: *Gazdaság és erkölcs*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995.
- NYÍRI T.: *Alapvető etika*. Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- PATAKI Gy.–RADÁCSI L.: *Alternatív kapitalisták*. Új Paradigma Kiadó, Szentendre, 2000.
- PEARCE, D. W. (szerk.): *Macmillan Dictionary of Modern Economics. A modern közgazdaságtan ismerettára*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- SCHELER, M.: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Gondolat, Budapest, 1979.
- SCHUMACHER, E. F.: *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú gazdaságról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- SCITOVSKY T.: *Az örömtelen gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- SEN, A.: *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- SMITH, A.: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- TOMKA M.–GOJÁK J. (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása, dokumentumok*. Szent István Társulat, Budapest.
- TÓTH G.: *A Valóban Felelős Vállalat. A fenntarthatatlan fejlődésről, a vállalatok társadalmi felelősségének (CSR) eszközeiről és a mélyebb stratégiai megközelítésről*. Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület, 2007.

Can talent arise from mammon?

The examination of the relationships between economy, the environment and common wealth based on human mind frame

The Three Dimensional Economy (BARITZ 2016) places the elements of traditional economy into a new, value based viewpoint, thus implying a shift in paradigm of general economic thinking. It marks humans as the basis and target of economic order while the economic system is embedded in the dimension of ethics. The third

dimension is actually the set of values, whose origins can be traced back to ethics, through what economy becomes an integrated, complete system. The book's first, theoretical part discusses the relationships between ethics and economy and compares the mainstream profit-oriented economic paradigm with the value-based economic paradigm; the latter being an alternative for the first. The book also outlines the framework of the three dimensional economy – an economic order based on an ethical value system. The possibility to put in force an economic system which is based on ethical principles is backed up by the results of an empirical, scientific research carried out by questionnaire method. According to research results, the ethical individual exists, and it is capable of realizing and implementing an economic system which is based on ethics and merit. The first pages of the book, which was completed in 2016, show examples, where three dimensional economy is already used in practice.

Key words: economy, ethics, profit orientation, mutual reliability, generosity, happiness, cooperation, win-win, accomplishment, ethics, laws of nature, hierarchy of the value system

Može li od mamona postati talent?

Ispitivanje veze ekonomije, okoline i opšteg dobra na osnovu ljudskog načina razmišljanja

Trodimenzijska ekonomija (Háromdimenziós gazdaság) (BARITZ 2016) postavlja elemente tradicionalne privrede u novu, na vrednosti zasnovanu vizuru, sugerise smenu paradigme u ekonomskoj misli. Kao osnovu i kao cilj ekonomskog sistema označava čoveka, sistem je ugrađen u dimenziju morala. Treća dimenzija je skup vrednosti svodljivih na moral, tako privreda postaje integrisan, celovit sistem. Prvi, teorijski deo knjige razmatra mogućnost spone morala i ekonomije iz ugla etike vrlina, upoređuje „utilitarističku” ekonomsku paradigmatu glavnog toka sa ekonomskom paradigmatom „etike morala”, kao njenom alternativom i skicira model „trodimenzijske ekonomije”, što je zapravo samo razrada ekonomskog sistema zasnovanog na moralno-etičkom ljudskom sistemu. Da je moralno-etički ekonomski sistem mogućan i danas dokazuje drugi deo knjige u kome su navedeni rezultati jednog empirijskog naučnog istraživanja sa upitnim listovima prema kome postoji krepstan čovek sposoban da ostvari na vrednosti zasnovano, moralno privređivanje. Početne stranice knjige dovršene 2016. godine predložavaju postojeće primere iz praksi u kojima već funkcioniše „trodimenzijska ekonomija”.

Glavne reči: ekonomija, moral, utilitarizam, uzajamnost, velikodušnost, sreća, saradnja, dobija-dobija, ispunjenje, etika, prirodni zakon, vrednosna hijerarhija.

Beérkezés időpontja: 2016. 12. 18.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 18.

Jakus János

: Nyugalmazott alezredes
: jakusj@t-online.hu

Sebestyén I. Elemér

: Gimnáziumi igazgató, Zetelaka, Erdély, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem dokto-
: randusz hallgatója
: sebyy@freemail.hu

A 145. NÉPFELKELO GYALOGDANDAR KÜZDELME ORSOVA KÖRNYÉKÉN 1916-BAN

*The struggle of the 145th Austro-Hungarian Uprisers' Infantry Bigade in
the Orsova area in 1916*

*Borba 145. narodnoustaničke pešadijske brigade u okolini Oršove 1916.
godine*

Románia az 1916. augusztus 17-én az antanthatalmakkal kötött egyezmény alapján 1916. augusztus 27-én – nem provokált módon – katonai agressziót követett el az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, azzal a céllal, hogy megszerezze Bukovinát, Erdélyt és Bánátot, de titkon aspirált Besszarábia birtokbavételére is. Bulgáriával szemben alapvetően védelmi jellegű hadműveletekre készültek. A román támadás Magyarország keleti és délkeleti határai mentén bontakozott ki. A román haderő mind Dobrudzsában, mind Erdélyben súlyos vereséget szenvedett. A Bánát megszerzésére irányuló támadásukat a báró bunyai Szívó Sándor ezredes vezette osztrák–magyar 145. népfelkelő gyalogdandár hiúsította meg. Elkeseredett küzdelemben – kapcsolódva az Erdélyben zajló sikeres osztrák–magyar és német hadműveletekhez – visszavonulásra kényszerítette a vele szemben álló 1. román gyaloghadosztályt. Szívó ezredes az üldözés során a menekülő román csapatokat a Duna és az Olt találkozásánál 1916. december 6-án megadásra kényszerítette, és megmaradt felszereléseikkel együtt katonáit foglyul ejtette.

Kulcsszavak: báró bunyai Szívó Sándor ezredes, Ioan Dragalina hadosztálytábornok, Scarlat Demetriade ezredes, 1. román gyaloghadosztály, osztrák–magyar 145. népfelkelő gyalogdandár, Orsova–Mehádia védelmi szakasz, Cserna-csoport, Szívó-csoport

ROMÁNIA HADBA LÉPÉSE ÉS HADSEREGÉNEK FELVONULÁSA AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS BULGÁRIA ELLEN

Románia mint a központi hatalmak katonai szövetségese az első világháború kirobbanását követően nem tett eleget szerződésben vállalt kötelezettségének, az aktív semlegesség szerepét vállalta fel. Az 1883-ban megkötött egyezményt – Sturdza–Kálnoky-konvenció – az első világháború kirobbanása előtt, 1913-ban újították meg (SZÍJJ 2000: 321). Romániában, I. Ferdinánd király asszisztálása mellett, a helyi politikai csatározásokat Ion I. C. Brătianu miniszterelnök vezetésével az antantbarát politikai erők nyerték meg. Ezzel megkezdődött a nagy alkudozás, amelynek tétje a románok részéről a „ki ígér többet” versenyfutás megnyerése volt. Románia ugyanis területi igényekkel lépett fel mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben, de aspirált az orosz fennhatóság alatt álló Besszarábia megszerzésére is. Ezt azonban Oroszország nem vette jó néven.

Oka volt annak, hogy Oroszország fenntartásokkal fogadta a románok hezitáló közeledését az antanthatalmakhoz, ugyanis az új szövetséges olyan területekre is aspirált, amelyek Oroszország birtokában voltak, vagy amelyek a megszerzését ők is tervbe vették (Besszarábia, Bukovina). De fenntartásokkal fogadták a Bánátra beterjesztett román igényeket is, amelyet korábban már odaigérték Szerbiának. (Ennek ellenére az oroszok a román katonai összeomlás megakadályozása érdekében három hadsereggel siettek a bajba jutott szövetséges segítségére.) Nem lehet véletlen, hogy az orosz és francia külügyi szervek megállapodtak abban, hogy a háború esetleges győztes befejezését követően „visszavágják” a románok túlzott területi követelését. Ez a bizalmatlanság bebizonyosodott az orosz forradalom okozta „felfordulás” közepette bekövetkezett román magatartást illetően, a központi hatalmak, mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchia asszisztálása mellett, a megmaradt öt-hat gyaloghadosztályával a mesebeli „kis gömböc” mégiscsak birtokba vette Besszarábiát, majd bekebelezte Bukovina egy részét is (HAJDU–POLLMANN 2014: 137–139).

Az alkufolyamatban az antanthatalmak kerekedtek felül, amennyiben odaigérték a románoknak hadba lépésük ellenszolgáltatásaként Erdélyt, Bukovinát és Bánátot, amelyet az 1916. augusztus 17-én megkötött titkos bukaresti egyezményben foglaltak írásba, az antanthatalmak és Románia együttműködési szerződésében (ROMSICS 2000: 36). A Monarchia diplomáciája és vezérkara nem provokálta a balkáni országot, miközben ismert volt a román területi követelések ténye, amely részükről a hadüzenet megszövegezésében minden kétséget kizáróan egyértelművé is vált (NAGY 1.

1922: 222–225). Az Osztrák–Magyar Monarchia bukaresti követe, Ottokar Czernin az egyre inkább ellenséges magatartást tanúsító szövetséges ország vezetőivel több mint barátságos viszonyt ápolt, ugyanakkor Magyarország kárára akceptálta a román területi követeléseket.

Czernin Ferenc Ferdinándnak, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének köréhez tartozott, és támogatta a Monarchia trialista (föderális) állammá történő átalakításának tervét. Ugyanakkor tartott Németország politikai és katonai erejétől, és külügyminiszterként ennek szellemében képviselte és irányította a Monarchia külügyeit. Közismert tény az is, hogy Németország mind az olasz, mind a román ügy kapcsán ösztönözte szövetségesét a területi engedményekre a két követelőző állam javára. Ezzel a törekvéssel szemben a magyar miniszterelnök, gróf Tisza István minden alkalommal erőiesen fellépett (HAJDU–POLLMANN 2014: 282 és 137–139, hivatkozik CZERNINRE).

A Monarchia politikai és katonai vezetése abban bízott, hogy a román uralkodóknak a német császárral való rokoni kapcsolata elegendő lehet a balkáni állam területszerző szándékainak féken tartására. Ez a felfogás téves helyzetmegítélésnek bizonyult.

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent, és még ezen a napon megtámadta az Osztrák–Magyar Monarchiát, amelyre a válasz sem késett sokat: Németország, Bulgária és Törökország 1916. szeptember 3-áig – szövetségesi kötelezettségüknek eleget téve – viszontválaszként szintén hadban állónak tekintették magukat az agresszorral.

A ROMÁN HADSEREG FELVONULÁSA

A román haderő két éven át részleges mozgósítás állapotában volt. Ebből adódóan nem kellett hosszú idő ahhoz, hogy a teljes mozgósítást végre tudja hajtani: tíz nap elegendő volt, hogy a haderő felvonuljon a várható hadműveleti területekre. Téves volt az a szakértői megállapítás, amely szerint Románia „1916. augusztus 27-én elrendelte a mozgósítást és hadat üzent a Monarchiának” (HERMANN 3. 2016: 320). A mozgósítást és a hadsereg felvonulását az alkalmazási területre egy napon képtelenség végrehajtani. A déli fronton Dobrudzsában Bulgária ellen, az északi fronton Erdély határai mentén az Osztrák–Magyar Monarchia, pontosabban Magyarország ellen. A vonatkozó hadműveleti tervek kidolgozása Vasile Zottu tábornoknak, a román nagy vezérkar egykori főnökének nevéhez volt köthető, és *Z hipotézis* néven vált ismertté. A hadműveleti terv szerint a haderőt négy hadseregbe szervezve körülbelül 23 gyalog- és két lovas hadosztállyal, gyaloghadosztályonként 20 teljes hadi létszámmal rendelkező zászlóaljjal képezte két fron-

ton: délen Dobrudzsában a III. román hadsereg Averescu tábornokkal az élén; északon a Prezan tábornok vezette IV. román hadsereg, valamint Crăiniceanu tábornok vezetése alatt a II. román hadsereg; északnyugaton pedig a Culcer tábornok vezette I. román hadsereg kezdte meg a hadműveleteit. A haderő katonalétszáma a mozgósítást követően meghaladta a 800 000 főt. Kelet- és Délkelet-Magyarország ellen körülbelül 420 000 katonát számláló román hadseregek támadtak, amelyek első lépcsőiben, a harcvonalon körülbelül 200–250 000 katona lépte át az államhatárt.

A román támadás előtt az antanthatalmak részéről történtek kísérletek Bulgária megnyerésére, de nem jártak sikerrel. Bulgária esetében a központi hatalmak befolyása érvényesült, ami rontotta a románok katonai esélyeit, mivel a háborúba lépésük kezdetén eleve kétfrontos küzdelemre voltak kényszerítve. Ezen a tényen semmit nem változtatott a Szalonikiben gyülekező antanterők beavatkozásának ígérete és lehetősége, de nem sokat javított helyzetükön a Dobrudzsában segítségükre siető orosz hadtest harcba lépése sem.

A Z hipotézis néven ismert román hadászati terv számos hiányosságot tartalmazott, nem vált egyértelműen világossá a hadászati cél és annak elérésének módja, amely kiderült a Kelet-Magyarország ellen alkalmazott hadseregek egyenletes erő-eszköz elosztásából a közel 600 km széles, jelentős természeti akadályokkal szabdalta harcvonalon. Nem utolsósorban pedig nem alakítottak ki a haderő ellátásához megfelelően biztonságos anyagi alapokat sem fegyverzetben, sem pedig egyéb, a hadviseléshez elengedhetetlenül szükséges anyagnemek tekintetében. Az ellátást túlnyomó részben az antanthatalmak szállításaira hagyatkozva tervezték meg, amelyet a románokkal szemben nem túlságosan barátságos Oroszországon keresztül volt lehetséges megvalósítani. A Z hipotézis alapján a román hadseregeknek 30 nap alatt a Marost átlépve a Csucsá–Karánsebes vonalat kellett volna elérniük. A román vezérkar kalkulációja szerint a jelzett terepszakasz elérését követően lehetett arra számítani, hogy a központi hatalmak a csapaterősítések beérkezése után ellentámadást intézhetnek ellenük, amelynek következtében a Maros folyóig hátrálva, ott szilárd, folyóakadályra épített védelmi hadműveleteket folytathattak volna mindaddig, amíg az ellentámadás lendülete meg nem törik, vagy amíg Bukovinából és Szalonikiből induló antanterők a segítségükre nem sietnek.

Az I. román hadsereg képezte a támadó csoportosítás stratégiai tengelyét, míg a IV. román hadsereg a szárnyat. E tengely szilárdsága és helytállása tehetné volna lehetővé mind a II., mind a IV. román hadsereg támadásának sikeres kibontakozását. Ezzel szemben a három hadsereg térnyerése Erdélyben hadászati szempontból jelentéktelennek volt mondható. A IV. és

a II. román hadsereg körülbelül 50–90 km mélységű térnyerést ért el a Székelyföldön és a Barcaságban.

Az Erdély ellen felvonuló román hadseregek a Déli- és a Keleti-Kárpátok hegyvonulatai által egymástól elszigetelve – térben és időben nem lépcsőzve – azonos időpontban léptek harcba, ami lehetővé tette, hogy a helyszínen tartózkodó, csekély képességekkel rendelkező, a hadászati belső vonalon védekező frissen megalakult osztrák–magyar I. hadsereg hatékonyan késleltesse a térnyerésüket.

ELLENINTÉZKEDÉSEK A ROMÁN AGRESSZIÓ ELHÁRÍTÁSÁRA

Románia hadüzenetét megelőzően, de a hatékony prevencióhoz jelentős késéssel, 1916. augusztus 17-én a Monarchia hadvezetése Galíciából Erdélybe vezényelte báró Arthur Arz von Straussenburg tábornokot és törzsét (osztrák–magyar VI. hadtest parancsnoka és törzse) azzal a feladattal, hogy készítse elő az országrész védelmét. Arz tábornok Kolozsvárott a Farkas utcában rendezte be főhadiszállását, és intézkedett a várható hadművelleti terület védelmének előkészítésére, amely szerint öt védőszakaszt jelölt ki, és ott más frontokról sebtében odairányított, többnyire leharcolt egységek és magasabb egységek (körülbelül 35 000 katona) kaptak védelmi feladatokat. Közvetlenül a román támadás bekövetkezte előtt a magyar kormányzat és az illetékes katonai szervek részéről is intézkedések történtek a veszélyeztetett területek kiürítéséről is. Ahogyan a katonai védelmi intézkedések foganatosítása térben és időben is késedelmet szenvedett, úgy a kormányzati szerveknek a veszélyeztetett terület polgári lakosságának és javaiknak a kimentésére tett intézkedései sem történtek meg kellő időben. A menekülő polgárság tömegei jelentősen hátráltatták a megerősítő csapatok szállítását a kirakó körleteikbe, és onnan az alkalmazási sávjaikba. Ebben az időszakban – különböző források adatai szerint – a veszélyeztetett területekről körülbelül 200 000–1 000 000 menekült kelt útra a számukra kijelölt biztonságos befogadó vármegyék felé (NAGY I. 1922: 70–75).

A védelmi szakaszok a következők voltak: 1. *Gyergyószentmiklósi szakasz* – osztrák–magyar 61. gyaloghadosztály Grallert tábornok vezetése alatt, 2. *Brassói szakasz* – osztrák–magyar 71. gyaloghadosztály Goldbach tábornokkal az élén, 3. *Nagytolmácsi szakasz* – ahol a 143. népfelkelő gyalogdandár kapott feladatot Barwitz ezredes parancsnoksága alatt, 4. *Hát-szei szakasz* – ahol Berger ezredes vezetésével a 144. gyalogdandár kapott védelmi feladatot, 5. *Orsovai szakasz* – ahol kezdetben a 210. népfelkelő, később pedig a 145. népfelkelő gyalogdandár tevékenykedett előbb

Fiebach-Ribke Rudolf ezredes, majd báró bunyai Szívó Sándor ezredes vezetésével. Az ebben a szakaszban harcoló erőkkel szorosan együttműködtek az osztrák–magyar Duna Flottilla monitorai és felfegyverzett hajóegységei.

Szállítás alatt álltak még a veszélyeztetett terület felé a német 187., a 89., a 76., az Alpenkorps hegyi, a magyar 51., a 37., a 39., a közös 72. gyalogdandár és az 1. huszár hadosztályok, valamint a magyar 1. népfelkelő lovasdandár. 1916. szeptember 17-én Dévára érkezett Erich von Falkenhayn német tábornagy, a volt német vezérkari főnök, aki alárendeltségébe vonta az osztrák–magyar I. hadsereget, ugyanakkor a beérkező alakulatokból megalakította a német IX. hadsereget, és a hadművelleti területen tervezett feladatok újraszabályozását követően, együttműködve az osztrák–magyar I. hadsereg csapataival a nagyszebeni, a persányi és a brassói ütközetekben súlyos csapásokat mért az agresszor román erőkre, majd a Hátszegi-medencéből a Szurdok-szoroson és a Vulkán-hágón átkelve csapataival benyomult Havasalföldre, és üldözőbe vette a visszavonuló román hadseregek roncsait. Ebben a küzdelemben nem elhanyagolható szerepe volt az úgynevezett Szívó-csoportnak (145. népfelkelő gyalogdandár), amely a főerőktől lényegében elszigetelve önállóan volt kénytelen elhárítani a jelentős túlerővel rendelkező 1. román hadosztály támadásait.

AZ ORSOVA KÖRNYÉKI HARCOK A SZAKIRODALOMBAN

Mielőtt a részletek kifejtéséhez kezdenénk, célszerű megismerni a szóban forgó földrajzi térséget: a történelmi Magyarország déli csücskében, az ország balkáni kapujának is nevezett Kazán-szoros alsó szakaszán, a Cserna-patak torkolatától délnyugatra, a Duna bal partján fekszik Orsova.

Egyébként a mai város 1966 és 1974 között épült fel, ugyanis a Vaskapu vízlépcső megépítésével a Duna vízszintje közel 35 méterrel megemelkedett, a történelmi Orsova pedig víz alá került. A hely már az ókorban jelentős stratégiai fontossággal bírt, a dákok elleni hadjárat idején (Kr. u. 101–106) ide építtette Traianus császár a Dierna nevű castrumot, és közelében az első Duna-hidat. 1091-ben itt verte meg Szent László serege a betörő kunokat, Nagy Lajos korában pedig már vár állott. A törökök először I. Bajazid szultán uralkodása alatt birtokolják rövid ideig Orsova várát, amely mint a déli határőrvidék egyik kulcsfontosságú vára, öt évszázad alatt többször is gazdát cserélt. A 19. század második felében a városban több nemzetiség békében élt egymás mellett. A román határtól mintegy 4 km-re fekvő határállomásnak egyre jelentősebb szerepe lett. Határvédelmi és vámfunkciói mellett dunai kikötővel is rendelkezett, de áthaladt itt a dunai Széchenyi-út, illetve az a vasútvonal, melyen az Orient expressz is közlekedett. A tele-

pülés határában menekülés közben ásta el az Allion-hegy lábánál Szemere Bertalan, az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc utolsó miniszterelnöke és az egykori kormánytagok egy csoportja 1849. augusztus 23-án a koronázási jelvényeket.

Tanulmányunkban Románia hadba lépésén túl a Magyarország területén folytatott hadműveleteknek egy olyan epizódjával foglalkozunk, amely ez idáig kívül esett a honi kutatók érdeklődésén. Igaz ugyan, hogy Nagybacsoni Nagy Vilmos *A Románia elleni hadjárat 1916–1917* című háromkötetes művében érintőlegesen foglalkozik a témával, de nem ad átfogó képet a Mehádia és Orsova között lezajlott összecsapásokról. Mint ahogyan Habsburg József Ágost főherceg, tábornagy *A világháború amilyenek én láttam* című hétkötetes sorozatában a negyedik és az ötödik kötetekben a román front történéseinek elemzésekor – mint ennek a hadszíntérnek az egykori hadseregcsoporthoz tartozó parancsnoka – sem fordít nagy figyelmet erre a területre, csupán a negyedik kötetben tesz említést hat alkalommal e tanulmány tárgyát képező harcokról (JÓZSEF FŐHERCEG 4. 1930: 40, 65, 72, 73, 80, 115).

Báró bunyai Szívó Sándor m. kir. altábornagy 1922-ben, *Falkenhayn és a mehádiai csoport tevékenysége az oláhországi hadjárat alatt* című, 64 oldalas kéziratában összefoglalta az 1916 augusztusától az általa vezetett dandárharccsoport Orsova környékén és a Havasalföldön folytatott harcainak fontosabb eseményeit egészen a harccsoport-parancsnokság feloszlásáig.

Báró bunyai Szívó Sándor m. kir. altábornagy *Falkenhayn és a mehádiai csoport tevékenysége az oláhországi hadjárat alatt* című kéziratát (HM-HIM levéltár, 546/1/1 nytsz.), az Orsova környéki harcokkal kapcsolatos visszaemlékezéseit válasznak szánta Erich von Falkenhayn *A IX. hadsereg hadjárata az oláhok és oroszok ellen 1916/17* című műve II. kötetére, a *Harcok és győzelmek Oláhországban* című fejezetében megfogalmazottakra, a Szívó-csoport működésének hatékonyságával kapcsolatos kritikai észrevételeire. Dolgozatunkban alapvetően ezen összefoglaló munkára támaszkodva teszünk kísérletet az osztrák–magyar csapatok Orsova környékén folytatott harcainak bemutatására.

Ezeket a harci eseményeket ugyancsak összefoglalta Ioan Dragalina tábornok, aki érintett volt az 1. román gyaloghadosztály és az I. román hadsereg parancsnoka révén, valamint fia, Virgil Alexandru Dragalina is, aki e történeteket megörökítette a *Viata tatalui meu, generalul Ioan Dragalina* (Apám, Ioan Dragalina tábornok élete) című kötetében.

A könyv 2009-ben került a nyilvánosság elé Bukarestben. Virgil Alexandru Dragalina az apjának kívánt emléket állítani művében, kiemelve a tábornok elkötelezettségét a románok ügye mellett, amely szerint készen mutatkoztak az antanthatalmak oldalán belépni a háborúba, hadat üzen-

ve egykori szövetségesüknek, az Osztrák–Magyar Monarchiának. Vagyis Dragalina tábornok fia nem volt részese az Orsova környéki harcoknak, ugyanis ebben az időben a román haditengerészet tisztjeként a Dunán és a Dnyeszteren teljesített szolgálatot. Információit többnyire családi és baráti forrásokból, elbeszélésekből, illetve kiadványokból, visszaemlékezésekből meríthette. Ennek ellenére a kiadvány igen hasznos lehet a kutatók számára, megismerhetik például a Nagy Háborúval kapcsolatban a román hadtörténetírás szemléletének egy sajátos változatát. A mű részét képezi Dragalina tábornok hadinaplójának egy része is, amelyet az 1. román hadosztályparancsnok 1916. szeptember 22-e és október 21-e között vezetett. Dolgozatunkban a román fél tevékenységének bemutatását a jelzett területen erre a munkára alapozva tárjuk az olvasó elé.

ROMÁN FELVONULÁS ORSOVA KÖRZETÉBEN 1916. AUGUSZTUS 28-ÁN

Az első világháború kirobbanásakor Románia a nyugati határszakaszon is erősítési munkálatokat hajtott végre. De a magyar oldalon is voltak erősítések, például az Allion-magaslaton, ahonnan megfigyelés alatt lehetett tartani a Dunát, a Cserna völgyét és a román határra vezető utakat. Ebben a körzetben vonult fel és lépett harcba az I. román hadsereg kötelékében az 1. román gyaloghadosztály Ioan Dragalina tábornok vezetése alatt.

Az I. román hadsereg összetétele: 1. hadosztály (Vâlciorova-, majd Cserna-csoport), 11. hadosztály (Zsil-csoport), 23. hadosztály (Olt, Lotru-csoport), valamint tartalékban a 2., a 12. és a 13. hadosztályok, összesen 134 000 fő. A parancsnokság Craiován tartózkodott. A hadseregparancsnok Ioan Culcer tábornok volt (ENCICLOPEDIA ROMÂNIEI 1938: 888). A hadsereg csoportosítása a hadműveletek menetében gyakorta változott: a nagyszebeni csatában például a 2. és a 13. román gyalogos hadosztályok vettek részt és szenvedtek megsemmisítő vereséget.

Az Osztrák–Magyar Monarchia ellen felvonult három román hadseregből az I. román hadsereg volt a legelszigeteltebb. A II. román hadseregtől a Déli-Kárpátok legmagasabb és legszélesebb masszívuma, a Fogarasi-havasok választotta el. De nemcsak a szomszédos hadseregtől volt elszigetelve, hanem saját hadosztályai között is 70–80 km széles hegyvonulatok húzódtak. A határhegységben található három csoport nem volt képes szoros együttműködés megvalósítására (ENCICLOPEDIA ROMÂNIEI 1938: 889).

Az I. román hadsereg – és egyben az egész front – balszárnyán az 1. hadosztály csapataiból összeállított Cserna-csoport állt a karánsebesi származású Ioan Dragalina tábornok parancsnoksága alatt.

Ioan Dragalina tábornok (1860, Karánsebes–1916, Bukarest) a temesvári kadétiskolában, majd a bécsi Katonai Akadémián tanult. Mint a cs. és kir. 43. gyalogezred fiatal kadétja részt vett az 1882-ben Bosznia-Hercegovinában kitört fegyveres felkelés megfékezésében. 1887-ben kilépett a Monarchia hadseregéből, családjával áttelepült Romániába, és belépett a román hadseregbe. Pályafutása gyorsan ívelt fölfelé, 1893-ban százados, 1899-ben őrnagy, 1908-ban már alezredes. Az osztrák–magyar hadseregben szerzett tapasztalatainak is köszönhetően 1908 és 1911 között a bukaresti Gyalogsági Tiszti Iskola parancsnoka. 1911-től tábornok, a konstancai 34. gyalogezred parancsnoka. Románia semlegességének időszakában (1914–1916) a Prahova-völgy erődítési munkálatainak parancsnoka. Közvetlenül a hadba lépés előtt nevezték ki a Turnu Severinben állomásozó 1. hadosztály parancsnokává. 1916. október 24-én átvette Culcer tábornoktól az 1. hadsereg vezetését. Másnap terepszemle közben, a Zsil-völgyi Lainici kolostor közelében, autója géppuskatűzbe került, hátán és a bal karján súlyosan megsebesült. Bukarestbe szállították, ahol a gyógykezelések ellenére sebe elfertőződött, és november 6-án meghalt.

A hadosztály összetétele a háborúba lépéskor: 1. vadászezred – parancsnoka Bucur Bradescu alezredes; 1. gyalogdandár – parancsnoka Gh. Negruzzu ezredes; 17. Mehedinți gyalogezred – parancsnoka T. Tăutu ezredes; 57. Mehedinți gyalogezred – parancsnoka Gh. Damian ezredes; 2. gyalogdandár – parancsnoka Scarlat Demetriade ezredes; 1. Dolj gyalogezred – parancsnoka Macedoneanu alezredes; 31. Calafat gyalogezred – parancsnoka Georgescu alezredes; 1. tüzérdandár – parancsnoka C. Lupascu ezredes; 1. tüzérezred – parancsnoka Edgard Poltzer ezredes; 5. tüzérezred – parancsnoka Ioan Constantin Dejoianu alezredes; valamint a hadosztály közvetlen alegységei. A parancsnokság kezdetben Turnu Severinben volt, szeptember 1-jétől Cîreș településre (hegyi falu a harcfront közelében) települt. A hadosztály összesen 23 gyalogzászlóaljjal és 17 tüzérségi üteggel (körülbelül 16 000 katonával) kezdte meg a határ menti harcokat a Cserna-patak mentén (DRAGALINA 303–304). A román kutatók szerint a hadba lépés napján a haderő létszáma nem volt teljes. Románia ugyanis csak 1919-ben tért át a Gergely-naptárra, az országban használatos Julianus-naptár a háborúba lépéskor pedig augusztus 15-ét mutatott, Nagyboldogasszony napját. Érthető okok miatt a hadüzenet időpontját titokban tartották, az ünnepre való tekintettel viszont sokan eltávozáson voltak. Természetesen a parancsnokok, így Dragalina tábornok is, azonnal kiadta a parancsot az eltávozáson lévők visszahívására, de a csapatok létszáma csak 18-ára (a Gergely-naptár szerint augusztus 31-ére) lett teljes (DRAGALINA 2009: 436).

AZ OSZTRÁK–MAGYAR 145. GYALOGDANDÁR MEGALAKÍTÁSA

Dragalina tábornok csapataival szemben 1916. augusztus 27-én az Albániából Orsovához vezényelt 210. népfelkelő gyalogdandár három zászlóalja, egy portyázó százada és két tüzérségi ütege hat löveggel sorakozott fel Fiebich-Ripke Rudolf ezredes parancsnoksága alatt. Szeptember 4-éig az orsovai szakaszon harcban álló csekély számú osztrák–magyar erőt a románok viaszorították a Cserna-patak nyugati partjára, melynek során feladni kényszerültek Orsovát is. Szeptember elején további csapaterősítések érkeztek a térségbe: a 19. vadász, a 48/VI. (510 puska), a 76/V. (105 puska), a 28/I. (384 puska), a 33/II. (horvát) népfelkelő zászlóaljak (524 puska) Albániából, valamint a 69/V. zászlóalj és kisszámú tüzér alegység az olasz frontról, Szerbiából pedig a 25/II. népfelkelő zászlóalj (700 puska). A 69/V. zászlóalj és egy üteg szeptember második felében átadásra került a 144. dandár részére. Helyébe a belgrádi katonai főkormányzóság átadta a 25/II. népfelkelő zászlóaljat azzal a kikötéssel, hogy annak harcvonalban történő alkalmazása nem javasolt, mert a zászlóalj kiképzetlen, harcra alkalmatlan idősebb korosztályból került megszervezésre (SZÍVÓ 9). Minimális zászlóaljnyi erő – főleg bosnyákok, például a 3/V. bosnyák zászlóalj – még érkezett a térségbe, de azokkal sem lehetett kiegyenlíteni a nyomasztó román fölényt. Ideiglenesen egy német zászlóalj is állásban volt a Duna mentén, de azt kevéssel a harcok megkezdése után elvezényelték Dobrudzsába. A határhegység csapatokkal járhatatlan szakaszait – a románokhoz hasonlóan – Ripke ezredes, majd Szívó ezredes is portyázó osztagokkal biztosította. A Dunát Óasszonyrétnél a Duna Flottilla biztonságosan lezárta.

Szeptember 4-étől a 210. dandár megnevezése megszűnt, és új hadrendi számot kapott, átnevezték 145. népfelkelő gyalogdandárrá. Alárendelt zászlóaljainak a száma szeptember közepéig kilencre emelkedett, amelyeknek a harcát hat tüzérüteg támogatta.

Szeptember közepén érkezett a hadművelleti területre báró bunyai Szívó Sándor ezredes, az osztrák–magyar 10. lovasdandár volt parancsnoka és törzse, és átvette a védőszakaszban tevékenykedő csapatok fölött a parancsnokságot. A dandártörzs kezdetben Karánsebesen települt, majd áttette székhelyét Mehádiára. Szívó ezredes a szemrevételezést követően intézkedett a védelmi rendszer megerősítésére: Orsova környékén a Duna-csoport, a 25/II., a 33/II. (horvát) népfelkelő, a 76/V. zászlóaljak, melyek parancsnoka Nosek Broniszláv alezredes (körülbelül 1335 puska); a Cserna-patak mentén Mehádiáig pedig a Mehádia-csoport, a 48/VI., a 69/V., az 1/VI. bosnyák, a 3/V. bosnyák, a 28/I. honvéd, a 19. vadász zászlóaljak, melyeknek parancsnoka

Fiebich-Ripke Rudolf ezredes (körülbelül 2000 puská). Onnan Somosrévén át a határhegység 2231. magassági pontjáig a Somosréve-csoport néhány portyázó osztagának – melyek parancsnoka Broser Gusztáv alezredes (körülbelül 750 puská) – tevékenységét kellett koordinálnia, amely egyben a szomszédos 144. dandárral (Hátszeg-csoport) a csatlakozást is biztosította. A hadszíntér-előkészítésben mutatkozó hiányosságokon túl a védelmi harc szervezését nehezítette, hogy a Szívó-csoportnak a közvetlen alakulatai, például hadtáp-lépcső, híradó szervek, műszaki alegységek és eszközök, a támogató tüzérség stb. nem, vagy csupán korlátozott hadrafoghatósági állapotban álltak rendelkezésre, miközben a manőverutakat az uralgó magaslatokon állásban lévő román tüzérség tűz alatt tartotta, és használhatatlanná tette. A harcoló csapatok anyagellátása nagy kerülő útvonalakon volt biztosítható, amely nagy idővesztéssel járt. A védőcsapatok vezetése, azok nagyságrendjéhez viszonyítva, a széles harcvonalon híradó összeköttetések hiányában csupán hírvivők útján volt lehetséges, míg a védelmi támpontok közötti összeköttetést járőrökkel lehetett megoldani. A védelmi rendszer rejtését megnehezítette a területen élő viszonylag nagyszámú román lakosságnak az ellenség felé történő kapcsolattartása. Ugyanis ezen a területen a polgári és az állami javak kiürítésére vonatkozó intézkedések alig észrevehetően érvényesültek. A szemben álló román hadosztály parancsnokának (Dragalina hadosztálytábornok) Karánsebesen, az Orsovát megszállva tartó román zászlóalj parancsnokának (Kurica őrnagy) pedig Orsován közeli hozzátartozói éltek, akikkel szoros kapcsolatot tudtak fenntartani. Kurica őrnagy például még a békeidőkben nyaralótulajdonos volt Orsován, és a hadműveletek menetében parancsnokságát is a saját nyaralójában rendezte be (SZÍVÓ 9).

A 145. dandárt október 4-én alárendelték a Hátszegi-medencében szerveződő 301. német hadosztálynak, amelynek a parancsnoka von Busse tábornok volt (von Busse első alkalommal október 13-án szemlélte meg a Szívó-csoport harcvonalát és a parancsnokságát). Amikor Falkenhayn Erdélybe érkezett, és átvette az ott harcba álló csapatok felett a parancsnokságot, a dandár kikerült az osztrák–magyar I. hadsereg kötelékéből, és a továbbiakban a német IX. hadsereg alárendeltségébe lépett úgy, hogy anyagi alapjait továbbra is az osztrák–magyar I. hadsereg szállásmesteri osztálya biztosította. A 145. népfelkelő gyalogdandár sohasem haladta meg a kilenc zászlóaljnyi erőt, ellenkezőleg, kötelékéből a harcok során több alkalommal is zászlóaljakat, tüzérütegeket vezényeltek át például a Hátszegi-medencébe, miközben az igényelt hadtáp- és műszaki alegységeket a támadásba történő átmenetet követően csak az Olt átlépése után kapta meg. Jól érzékelhető tehát, hogy ezen a szakaszon a szemben álló felek az ellenségeskedés

kirobbanásának néhány hetében milyen aránytalan felállásban néztek „farkasszemet” egymással. Így volt ez annak ellenére is, hogy a Duna Flottilla egységei, amelyek a Mackensen tábornagy vezette dunai hadsereg alárendeltségében tevékenykedtek, és esetenként beavatókztak az Orsova környéki harcokba is, kétségtelenül növelték a csoport harcértékét.

AZ 1. ROMÁN HADOSZTÁLY TÁMADÁSA MEHÁDIA ÉS ORSOVA KÖZÖTT

A román Cserna-csoportra az a feladat hárult, hogy elfoglalja a 145. dandár Orsova környéki állásait, a Cserna folyó völgyét és a Mehádiától északra lévő magaslatokat. A hadosztály részére megszabott feladatok túlméretezése is jelzi a román hadműveleti tervezés hibás számításokon alapuló túlzott optimizmusát (ŞEICARU 1994: 253). Ezt a terepszakaszt megtartva biztosítania kellett az Erdélybe törő román csapatok balszárnyát. Azok terv szerinti térnyerése esetén pedig folytatnia kellett a támadást a Tisza vonalának eléréséig, majd onnan észak felé Temesvár, Szeged irányába, vagyis birtokba kellett vennie és meg kellett tartania a Bánság területét, miközben el kellett zárnia a hajózási útvonalat a Dunán. Feladata volt továbbá az is, hogy a tervek szerint Szalonikiból a Balkánon előnyomuló antantsapatokkal az összeköttetést felvegye, és biztosítsa azok átkelését a Dunán. A kialakult helyzet függvényében fel kellett készülnie egy esetleges osztrák–magyar ellentámadás esetén az ellenség előretörésének megakadályozására a Duna mentén Románia belseje felé.

Dragalina tábornok hadosztályát két részre osztotta: a 31. Calafat ezred három zászlóalja, egy fél 7,5 cm-es, egy 6,3 cm-es és egy 5,3 cm-es üteggel a Padesu–Pediglava-magaslatokat támadta, nem sok sikerrel (MOCANU 1986: 24). A csapatok zömét, melyeket személyesen irányított – hét zászlóalj, két és fél 7,5 cm-es, egy könnyű és egy fél 10,5 cm-es üteg – a következőképp osztotta fel: az 1. vadászvezred két zászlóaljának az Ozoinát, az 57. gyalogvezred három zászlóaljának a Dranicet, míg a 17. gyalogvezred két zászlóaljának az Alliont kellett támadnia. Tartalékként másfél zászlóalj állt rendelkezésre (DRAGALINA 2009: 340).

Orsova környékén az összecsapások a hadüzenet utáni első napon kezdődtek meg. Miközben Erdélyben Predeálnál, illetve a Kárpátokon át vezető szorosokban már a hadüzenetet megelőző órákban összecsapásokra került sor az előrenyomuló románok és a határ őrzésével megbízott osztrák–magyar csendőr- és pénzügyőrőrsök között. 1916. augusztus 28-án 5.00-kor az Allion-hegynél tüzérségi támadásra, majd gyalogsági rohamra került sor. Vagyis korábban, mint ahogyan az Álmos nevű felfegyverzett osztrák–ma-

gyar gőzös megnyitotta volna a tüzet Turnu Severinnél (KIRIȚESCU 1. 1989: 236). Ezzel kapcsolatos vitéz Bornemisza Félix m. kir. folyamörkaptány közlése (BORNEMISZA 1928: 98–127). Könyvében leírja, hogy már az ellenségeskedések megkezdése előtt román részről az osztrák–magyar hajókat rendszeres fegyveres provokációk érték, amelyek során például Rustschuk kikötőben 1916. augusztus 27-én 21.30-kor elsüllyesztették az S/2 sz. uszályt, valószínűleg a valódi célpont a közelben horgonyzó Bosna monitor volt. A folyami flottillát egyébként még a háború kirobbanása előtt alárendelték a szervezés alatt álló Mackensen tábornok által vezetett dunai hadseregnek. A flottilla a veszélyeztetett folyamszakaszon két monitorosztályba került megszervezésre. I. osztály: *Bosna, Sava, Enns* és *Inn* monitorok, állomáshelyük pedig a Belene-csatorna. A II. osztály a *Bodrog, Körös* és *Lajta* monitorokból, valamint a *Fogas, Csuka, Viza, Borsch* és *Compó* őrnaszádokból állt. A II. osztály monitorjai a román támadást követően fedélzeti fegyvereikkel tűz alá vették Giurgiu város kikötőjét, ahol jelentős károkat okoztak. Az Álmos nevű felfegyverzett gőzös 1916. augusztus 28-án 5.00-kor farral előre Kladovóból Turnu Severinig *völgymenetet* hajtott végre, és 5.15-kor tűz alá vette a Turnu Severinben található fontos célokat: a villanyközpontot, a hajógyárat, a pályaudvart, a lovassági laktanyát, a vízműveket, valamint a Gura Vojnál lévő tengerészházat, amelyekben károkat és veszteségek keletkeztek. A hajó gyenge teljesítménye okán nehezen tudott Orsovára elvergődni, miközben a román parti tüzérség részéről találatok is érték. Az Álmos egy 7 cm-es, két 4,5 cm-es löveggel és 2 darab géppuskával rendelkezett. A tüzzharcban a hajó 7 cm-es lövege 87 darab gránátot lőtt ki, majd meghibásodott, a javítást követően még három lövést adott le. Az akció során az alábbi lőszerfelhasználás történt: 7 cm-es lövegek: 90 darab gránát; 4,5 cm-es lövegek: 370 darab gránát; géppuskák: 3250 darab lőszer. Az Álmos gőzös 1916. augusztus 28-án 8.15-kor elérte Ada Kaleh-szigetet, majd Orsovánál csatlakozott a flottillához (BORNEMISZA 1928: 104–105).

A 31. Calafat gyalogezred, az 1. Dolj gyalogezred, az 57. Mehedinți gyalogezred a Börzától 2 km-re keletre lévő Meterezele-magaslatokat támadta meg (DRAGALINA 2009: 315). Az 1. és a 31. ezredek gyenge ellenállásba ütköztek, míg a börzai domboknál heves összecsapás bontakozott ki, a támadásokat ellentámadások követték. Itt mutatkozott meg először a román katonák „harcra termettsége”. A román katonák harci morálja, főleg a háború kezdetén, elég alacsony volt. Az első napokban gyakran előfordult, hogy támadás közben, az ellenség első lövései után a katonák közt pánik tört ki, elhagyták soraikat, és félelemtől reszkelve rohantak vissza. Ez elsősorban a tapasztalatlanságnak és a tiszt (főleg tartalékos tisztek), valamint legénységi állomány hiányos, helytelen kiképzésének volt betudható. A hadsereg

kiképzése ugyanis legtöbbször parádés masírozásokból, helytelen elméletekből, robotolásból és brutális verésből állt (DRAGALINA 2009: 317).

A szívós ellenállásba ütközött zászlóaljok csak nagy nehézségek és veszteségek árán tudtak előre haladni. Szeptember 1-jén a románok az egész frontszakaszon támadásba lendültek. A cél az volt, hogy elfoglalják a magyar határon belüli (Csernától keletre) megerősített magaslatokat, még mielőtt a szemben álló fél elegendő erőt tud felvonultatni azok védelmére. Ezek közül is kiemelendők a már említett Allion- és a tőle északra lévő Ozoina- és Dranic-magaslatok – Orsovától és Csernahévíztől keletre –, melyeken szögesdrótakadályok és reflektorok mellett fedett beton tüzelőállásokban géppuskák voltak elhelyezve. A románok a Fiebich-Ripke ezredes vezette erőket négy és fél zászlóaljra és négy ütegre becsülték (KIRIȚESCU I. 1989: 237).

Elsőként a kulcspozíciót jelentő Ozoina-magaslat került a románok birtokába, melyet délután 14.30-ra az 1. vadászrezred szuronyrohammal foglalt el. A Dranic-magaslathoz beosztott erők támadása megakadt a szögesdrótakadályoknál, ezt csak estefelé, az osztrák–magyar erők visszavonulásának megkezdésekor sikerült birtokba venniük. Az Allion elleni frontális támadás reggel 8.00-kor kezdődött, a védők, akiket az Álmos felfegyverzett gőzös is támogatott, heves harcok után 13.25-kor adták meg magukat. Estére az osztrák–magyar alegységek a Cserna bal partjára húzódtak vissza, a románok birtokába került – többek közt – hét löveg (összesen hat lövege volt a Fiebich-Ripke csoportnak!), több géppuska és egy reflektor. A hadifoglyok száma 654 katona és 9 tisz, köztük Wolff őrnagy, az Allion-magaslat védőinek parancsnoka (KIRIȚESCU I. 1989: 237). Másnap a román támadás folytatódott, elfoglalták Orsovát, a védők Óasszonyrétiig húzódtak vissza. Szeptember 4-éig a románoknak sikerült elfoglalniuk a Cserna-völgyi Koromnák, Csernahévíz és Börza településeket. Ezt követően, október elejéig ezen a szakaszon a helyzet számottevően nem változott, kisebb román támadásokat ellentámadások követtek, de a frontvonal gyakorlatilag ugyanaz maradt.

A nagyszebeni csatát követően a Zsil völgyében is megkezdődött a központi hatalmak ellentámadása. Ellentétben Hermann (HERMANN 3. 2016: 322) megállapításával, Nagyszebent a románok a hadjárat során soha nem vették birtokba. Az 1916. szeptember 26-a és 29-e között lezajlott nagyszebeni csata a várostól délre a Vöröstoronyi-szoros bejáratának körzetében zajlott le, és a románok katasztrofális vereségével végződött. Ennek kivédésére – Dragalina tábornok véleményét figyelmen kívül hagyva –, a Cserna-csoporttól csapatokat rendeltek a visszavonulóban lévő 11. román hadosztályhoz. Szeptember 27-én az 1. vadászrezdet, a 31. gyalogosezredet, egy lovasszázadot és négy tüzérüteget, szeptember 29-én pedig az 57. gyalogezredet irányították át a veszélyeztetett területre (DRAGALINA 2009: 361–362).

A SZÍVÓ-CSOPORT VÉDELMI HARCAI MEHÁDIA ÉS ORSOVA KÖZÖTT

Az ellenségeskedés kezdetétől számított egy hónap elteltével a román túlerejű támadások nem hoztak számottevő eredményt. Térnyerésük néhány kilométer mélységet ért el. Csupán Orsova körzetében tudtak említésre érdemes sikereket felmutatni, miközben a 145. dandár meglehetősen vegyes összetételű zászlóaljai a védelmi harcokban derekasan helytálltak. Az osztrák–magyar és német csapatoknak a Szurdok-szoroson és a Vulkán-hágón át indított támadásához csatlakozva október 1-jén a Szívó ezredes vezette dandár is támadásba lendült az egész, Vârful Cocoşului–Orsova között húzódó frontszakaszon. Az 1. román gyalogezred 1. zászlóalját délelőtt 10 órára kiverték Börza és Csernahévíz településekről. A román ellentámadás délután 13.15-kor indult négy és fél századdal, melynek eredményeként 16.20-ra ezek a települések ismét a birtokukba kerültek. A frontvonal déli szakaszán reggel 7.00-kor három dunai monitor az Allion- és Ozoina-magaslatokat kezdte löni, miközben az osztrák–magyar 76/V. és a 33/II. (horvát) népfelkelő zászlóaljak támadásba lendültek, és visszavették Orsovát. Délután ezeket is sikerült az 1. román gyalogdandárnak visszaszorítania. 14.30-kor a románok az Orsovától nyugatra található Dealul Moşului- és Dobra-magaslatokon foglaltak állást (DRAGALINA 2009: 366). A változó eredményekkel folytatott összecsapásokat követően október 4-én a románok fokozták erőikifejtésüket, amelynek eredményeként a 17. gyalogezred az osztrák–magyar alegységeket ismét Óasszonyrétig szorította vissza (DRAGALINA 2009: 366). Ezután, október végéig a Cserna-völgye a Kárpátokban húzódó frontvonalnak egy viszonylag csendes szakasza lett. A völgy két oldalán szemben álló felek jelentősebb harci cselekményekre nem szánták rá magukat. Bár Falkenhayn minden kínálkozó alkalmat és lehetőséget megragadott ahhoz, hogy aktívabb tevékenységre ösztönözze a Szívó-csoportot.

Szívó ezredes Falkenhayn tábornok intézkedésének megfelelően járt el, amikor egyébként harci alkalmazásra korlátozottan alkalmas zászlóaljaival támadást intézett a meglehetősen lassan és óvatosan előrenyomuló románok ellen, és egy német páncélvonat beavatkozásával Orsova körzetében ideiglenesen visszaszorította őket a Cserna bal partjára. A támadás arra az időpontra esett, amikor a Zsil völgyében a 11. bajor hadosztály kitört a Szurdok-szoroson és a Vulkán-hágón át a Havasalföldre, de a Déli-Kárpátok előterében a románok visszaszorították, és Petrozsényt ismételten elfoglalták. Szívó ezredes dolgozatában arról számol be, hogy a Zsil menti harcok színhelyére – a román fogolyvallomások szerint – az 1. román hadosztály

ezredeiből vontak el ideiglenesen századokat, és az így összeállított alakulatokat irányították át a veszélyeztetett területre, a harcvonalban keletkezett fogvatékot pedig úgynevezett *milic* zászlóaljakkal helyettesítették (SZÍVÓ 16). Erre a hírre Szívó ezredes csapatai is visszavonultak megindulási állásaikba. Jellemző az Orsova környékén harcoló osztrák–magyar Duna-csoport állapotára, hogy a gyalogság a kézfegyverek tekintetében háromféle zsákmányolt puskával volt felszerelve, amelyekhez a lőszerellátás nem volt folyamatosan biztosított. Megtörtént, hogy az egyik támogató tüzerűteg két nehézlövege meghibásodott, és azok javítására Bécsből kellett fegyvertechnikust rendelni, aki csak napok múlva érkezett a helyszínre, hogy elvégezze a szükséges javításokat.

Szívó ezredes november 4-én tudta meg, hogy Orsova környékére beérkezően van hozzá a 2. német kerékpáros dandár báró Quadt ezredes vezetése alatt. A támogató dandár harcedzett alakulat volt, körülbelül 1000 puskát és 20 géppuskát jelentett, és komplett hadtápellátással rendelkezett. Szívó ideiglenesen Quadra bízta a védőszakaszában a Duna-csoport parancsnokságát, amely intézkedés már jelezte, hogy a tervbe vett döntő támadás főerőkifejtését hol fogja megvalósítani.

Időközben Erdélyben folytatódott a román hadseregek vesszőfutása: vereséget szenvedtek Persánynál és Brassónál is. Ugyanakkor Arz tábornok csapatai is akcióba léptek, és Prezan tábornok IV. román hadseregét visszavonulásra kényszerítették. Falkenhayn és Arz tábornokok a nagyszebeni csatát követően két hét elteltével megtisztították Kelet-Magyarországot az agresszor román hadseregektől. A hadműveletek további folytatását tekintve azonban némi vita keletkezett a központi hatalmak hadvezetésében. A vita tárgyát az képezte, hogy a támadó hadműveleteket ki és milyen irányba vigye tovább. Az a megoldás született, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse, a későbbi IV. Károly vezetésével létrehozták a Délkeleti Hadseregcsoport Parancsnokságot, amelyhez beosztást nyert az osztrák–magyar VII., az I., valamint a IX. német hadsereg. Később a hadseregcsoport parancsnoki tisztét József Ágost főherceg tábornagy vette át, és miután a német IX. hadsereg kikerült az alárendeltségéből, helyette megkapta az osztrák–magyar III. hadsereg irányításának jogát. A terv az volt, hogy Brassó–Bukarest irányban folytatódik a támadás, miközben Dobruzsából Mackensen tábornok csapatai, amelyek már átkeltek a Dunán, a bekerített román főerőket megadásra kényszerítik, és birtokba veszik az ország fővárosát, Bukarestet. A román ellenállás azonban Brassótól délre megerősödött, és a tervezett irányban a Kárpátok hágóin a támadó hadosztályoknak nem sikerült teret nyerniük. Az időjárás kezdett rosszra fordulni, ami nem engedett semmiféle további késlekedést. A Kárpátokon át való kitöréshez a gyenge

lánccszemet a román ellenállás vonalán az I. román hadsereg széles, szétaprózódott harcvonala jelentette. Falkenhayn nem habozott, a német LIV. hadtest (Kühne tábornok csapatai) a Hátszegi-medencéből kiindulva 1916. november elején immár végérvényesen megtörte a románok ellenállását. A Târgu Jiu-i csatában elszenvedett vereséget követően megkezdődött a románok gyors ütemű visszavonulása a főváros felé. Culcer tábornok Olténia kiürítését és az I. román hadsereg Olt vonalára való visszavonulását javasolta. A román nagy vezérkar ezt elutasította, de mivel a helyzetet nagyon súlyosnak ítélte meg, figyelembe véve a reális harctéri helyzetet, Culcer tábornokot az I. hadsereg éléről október 23-ától elmozdította, és helyébe az 1. hadosztály parancsnokát, Dragalina tábornokot helyezte.

A hadműveletek fő irányában zajló eseményekhez viszonyítva Szívó ezredes csoportja késésben volt, lényegében nem voltak csapatszintű összeköttetései a Hátszegi-medencéből kitörő LIV. hadtesttel. Szívó ezredes csapatai Falkenhayn tábornok erőes sürgetése ellenére sem tudtak a támadáshoz megfelelő időben felzárkózni. Ugyanakkor folyamatosan lekötötték az 1. román hadosztályt, ezzel megakadályozva, hogy az számottevő csapaterősítéseket küldjön a szövetségesekkel szemben védekező I. román hadsereg fő erőinek támogatására. A Dragalina tábornok helyébe lépő Demetriade ezredes a Mehádia és Orsova közötti harcvonalból saját elhatározásából ugyan útba indított egy harccsoportot a Târgu Jiu-i ütközet helyszínére, de a Tăut-különítmény három zászlóalja lekészte a csatát. A harcok közben, a Tăut-különítménynek is nevezett három zászlóaljat átirányítják Arámabányára a Târgu Jiu környéki harcokhoz. A Cserna-csoport ereje ennek következtében a 17., 57. és 31. gyalogosezredekre apadt.

Szívó ezredes – november 11-e és 13-a között – három napig tartó kemény harcban Mehádia és Orsova térségéből mégiscsak kiszorította a románokat, akik a Cserna bal partjára húzódtak vissza. Ezzel azonban még nem értek véget az összecsapások a térségben. A német IX. hadsereg-parancsnokság részéről Szívó ezredesre egyre nagyobb nyomás nehezedett a támadás ütemének növelésére, amelynek többek között az egyik fontos indoka a Duna hajózhatóságának biztonságossá tétele volt, hiszen a folyó szabad hajózhatósága jelentősen megkönnyíthette az anyag-utanszállítást a harcoló csapatoknak (SZÍVÓ 26–29).

AZ I. ROMÁN GYALOGHADOSZTÁLY VERESÉGE

November 17-én, a Târgu Jiu-i vereség után, a Demetriade ezredes vezette román hadosztály azt a parancsot kapta, hogy vonuljon vissza Filiași irányába, hogy az I. román hadsereg balszárnyát fedezni tudja. A parancsot

viszont hamarosan törölték, a csapatmozgások szervezettségének biztosítására a nagy vezérkar újabb rendelkezése az volt, hogy a hadosztály maradjon a helyén, és tartson ki. Mivel időközben Demetriade ezredes minden összeköttetése megszakadt a felettes szervekkel, felsőbb parancs nélkül elrendelte a Cserna-csoport csapatainak november 22-éről 23-ára virradóra az elfoglalt állások feladását, és a visszavonulás megkezdését. A visszavonulás és a járulékos feladatok végrehajtása szervezeten indult meg. A keleti irányba visszavonuló csapatok alegységei elérték a már egy német különítmény által megszállt Turnu Severin körzetét, ahol csatlakozott hozzájuk a Tăut-különítmény (DRAGALINA 2009: 476).

Észelve a románok visszavonulását, Szívó ezredes november 24-ére a megváltozott feladatoknak megfelelően újjászervezte csapatai harcrendjét, és szorosan a menekülők nyomában haladva megkezdte az üldözést. Falkenhayn több alkalommal is felszólította a csoport parancsnokát, hogy tegyen meg minden lehetséges intézkedést az üldözés teljes körű bevezetéséért. A siker kierőszakolására Kühne tábornok korlátozott feladatokkal kisebb tűzérűtegekkel megerősített lovas és gyalogos különítményt indított el Turnu Severin felé, amelynek a váratlan felbukkanása a románok hadtápterületén gyorsabb ütemű visszavonulásra kényszerítette Demetriade ezredes csapatait. A német Picht-különítmény – mint portyázó osztag – minden ellenállás nélkül elérte és elfoglalta Turnu Severint. Picht százados különítménye Filiaşról indult, és a vasútvonal mentén haladva, Balotánál egy gyenge *milic* zászlóaljat szétugrasztva november 22-én este érte el Turnu Severint.

Turnu Severinben a németek – a Picht-különítmény – védelemre rendezkedtek be, és lezárták a város bejárataihoz vezető útvonalakat. Ugyanakkor felfegyverezték a városban fogva tartott mintegy 380 hadifoglyot is. Ez az állítás csak abban az esetben értelmezhető, ha a különítmény a városban elhelyezett román raktárkészletekhez hozzájutott, ugyanis a Picht-különítménynek mint portyázó osztagnak nem lehettek fegyverfőlörségei, hiszen ő maga is csupán a rendszeresített fegyverzettel volt ellátva, és ennek megfelelően a létszámhoz szabott készletekkel rendelkezett. Szemmel láthatóan csak kemény harcok árán lehetett bevenni a várost. A visszavonuló románok körében két vélemény fogalmazódott meg: megtámadni Turnu Severint, vagy minél sürgősebben folytatni a visszavonulást. Végül, mivel Demetriade szabad utat akart nyitni csapatainak, parancsot adott a város visszafoglalására (DRAGALINA 2009: 477). Ez a döntés nyilvánvaló idővesztéssel járt, és elősegítette Szívó ezredes üldöző csapatainak, hogy beérjék a menekülő románokat.

A támadás november 24-én délben két irányból indult a várost védő német századok ellen: északról és keletről Sravache ezredes támadott az 1. gyalogdandárral, míg délről és nyugatról Lupascu ezredes a 2. gyalogdan-

dárral. A Picht-különítmény segítségével az osztrák–magyar Cserna-csoport kerékpáros dandára és a Dunán áthajózott bolgár századok, illetve a fedélzeti lövegek tüzeivel a Dunán manőverező osztrák–magyar monitorok siettek. A románok nem erőltették a harcot, mivel sok tisztnek és katonának a háza és családja a városban volt (DRAGALINA 2009: 477). A románok számára kudarcral végződött harc késő estig tartott, amikor is Demetriade ezredes belátta, hogy hiábavaló a küzdelem, mert időközben nyugat felől vészesen közeledtek és beavatkoztak a harcokba Szívó ezredes üldöző csapatai. A román hadosztályparancsnok elrendelte a támadás beszüntetését és a visszavonulás folytatását. Másnap a város polgárainak egy csoportja 216 román katona holttestét temette el (MOCANU 1986: 81). A Szívó-csoport a városkörnyéki harcok során 1000 hadifoglyot ejtett, két löveget, egy revolverágyút, 300 darab egyéb járművet és 70 darab vasúti kocsit zsákmányolt (SZÍVÓ 30). Demetriade ezredes döntéseiben magára hagyatva arra az elhatározásra jutott, hogy saját erőből, a craiovai vasút- és főútvonalat délről megkerülve hadosztályával kierőszakolja az átjutást Olténián. A románok célja az volt, hogy az Olt alsó folyásán átkelőt keresnek, és csatlakoznak a főerőkhöz (SZÍVÓ 30). A menekülők a Zsil folyón december 1-jén Zavalnál keltek át. Mindent, ami nélkülözhető volt – szekereket, lőszeres ládákat és egyéb hadtápanyagot –, a románok már induláskor a Valea Copcii szakadékba dobtak. A menetoszlopok utóvédjét a Stravache ezredes vezette 1. vegyes dandár képezte, mely ekkorra a 17. Mehedinti gyalogezred két zászlóaljára apadt. Szívó ezredes csapatai nap mint nap tűzösszeköttetésben álltak a menekülőkkel (KIRIȚESCU 1. 1989: 478). A románok az Olt folyót december 5-én érték el, jobb szárnyon az 1. gyalogdandár Chilieni és Tia Mare településeknél, a csapatok zömét adó 2. gyalogdandár pedig a bal szárnyon Izbiceninél foglalt állást. A csoport létszáma ekkorra észrevehetően csökkent, Szívó szintén említést tesz erről a menekülő ellenség körében tapasztalt jelenségről, de csupán fogolyvallomásokból szerzett adatokra hivatkozik (SZÍVÓ 40). A katonák egy része a visszavonulási útvonalon található településekről származott, és valószínűleg útközben lemaradtak. Annak lehetősége nem zárható ki, hogy a visszavonuló hadosztályból a katonák megszöktek vagy visszamaradtak lakhelyükön, vagy annak közelében. Számos forrás és dokumentum, így Falkenhayn által közölt adatok szerint, de az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkarának hivatalos jelentései, valamint Szívó ezredes beszámolója az üldözés végkifejletéről nagyszámú foglyul ejtett román katonáról ad tájékoztatást (MOCANU 1986: 82).

A kísérlet nem sikerült, ugyanis a menekülő román hadosztály az Olt és a Duna összefolyásánál kénytelen volt megállni, mivel az Olton át vezető hidat a Mackensen tábornok csapataihoz tartozó műszaki alakulat kelet

felől lezárta (SZÍVÓ 49). Az őszi esőzések következtében az Olt annyira megáradt, hogy az átkelés csakis hídon át volt lehetséges. Az izbiceni hidat viszont a visszavonuló románok már korábban felrobbantották, a tőle északra lévő soenesti, illetve, délre az islazi hidak pedig már a támadó osztrák–magyar és német csapatok kezén voltak. A román Cserna-csoport beszorult a Duna és az Olt által határolt területre, amelyet Szívó ezredes a szárazföldi nyitott oldalon mintegy 4000 katonát, 27 löveget, 39 géppuskát és 200 lovas számláló csapataival lezárta (NAGYBACZONI 1922: 160; SZÍVÓ 42). Demetriade ezredes, miután ezredeinek roncsai állást foglaltak a folyó mentén, még megpróbálta járhatóvá tenni az izbiceni hidat, erre azonban már nem volt sem ideje, sem pedig lehetősége, hiszen nem álltak rendelkezésére megfelelő műszaki anyagok a helyreállítási munkákhoz. December 6-án két román század még egy utolsó kitörési kísérletet hajtott végre, de Demetriade ezredes a kilátástalan harc helyett végül a megadás mellett döntött.

Mielőtt a fehér zászlót állásaikra kitűzték volna, állítólag az ütegparancsnokok parancsára a kezelőszemélyzet használhatatlanná tette a lövegek egy részét, néhány géppuskát pedig az Oltba dobtak, a 17. Mehedinti ezred pedig elégette zászlaját. A fegyverletétel során a Szívó-csoport kezére került 10 zászlóalj (az 1., a 17. és a 31. gyalogezred állománya), egy lovas század, hat üteg 26 darab löveg, 8000 gyalogos, 80 lovas.

Szívó ezeket az adatokat (SZÍVÓ 46, 47, 48) a megadás során az 1. román hadosztálytól kapta kézhez, amelyeket Demetriade ezredes első közlésének lehet tekinteni. A pontosított adatokat a románok december 7-én állították össze, amely jelentés az alábbi számokat tartalmazta: hadifogságba esett 323 főtiszt, 11 706 katoná; zsákmányolt hadianyag: 25 darab löveg, 12 darab géppuska, 1180 ló, 110 darab megrakott lőszeres kocsi, 205 darab málhás kocsi. Szívó a Cserna-szakaszon állásban lévő románok számát (1. hadosztály) 16 000 főben állapította meg. Arra is hivatkozott, hogy a visszavonuló hadosztálytól a katonák lakhelyük közelében visszamaradhattak, és átöltöztek civil ruhába. A jelzett hadosztálylétszám becsült adat lehet, és tekintettel a harcok nem túlságosan intenzív voltára, a hadifogságot szenvedett román katonák száma meglehetősen magas. A sikerről Falkenhayn tábornok is beszámolt visszaemlékezésében, bár az általa közölt adatok nem tekinthetők teljes mértékben hitelesnek. Szívó ezredes csapatai a Csernától az Oltig a 250 km-es üldözés során 14 700 hadifoglyot ejtettek, és 36 darab löveget zsákmányoltak. Nagybaczoni Nagy Vilmos (NAGYBACZONI 1922: 160) arról tesz említést, hogy a Szívó-dandár az Olt torkolatvidékén megadásra kényszerítette az 1. román hadosztályt, 10 000 hadifoglyot ejtett, és 40 löveget zsákmányolt. Ugyanezek az adatok szerepelnek József főherceg *A világháború amilyenek én láttam* című művének 80. oldalán is.

(Az akkori szokásnak megfelelően a Szívó-csoport is elkészítette csapatjelvényét, amelyen egy román legénységi sapka és alatta a 14 700-as szám látható, utalva a harcok során foglyul ejtett román katonák nagyságrendjére.) A kérdésünk az, hogy mindezek alapján beszélhetünk-e arról, hogy a szóban forgó harcok során a románok véres vesztesége 5300 katonára lehetett? Lehetséges, hiszen a veszteségek pótlása a románoknál is biztosított volt, nem is említve, hogy viszonylag jelentős erőket vezényeltek át a hadosztálytól a Zsil-völgyi harcok körzetébe, ahol szintén veszteségeket szenvedtek el.

A kapituláció hivatalos ceremóniájára a közeli Rosianu kastély nagytermében került sor (KIRIȚESCU I. 1989: 479). Szívó ezredes méltatta Demetriade csapatainak a hosszú nyúló visszavonulás alatt tanúsított bátorságát és szívósságát. Érdemes megemlíteni, hogy Scarlat Demetriade ezredes hadifogságból való szabadulása után, 1919-ben Iași városában perbe fogták és elítélték. Azzal vádolták, hogy felsőbb parancs nélkül, fölöslegesen támadta meg Turnu Severint. Büntetése korhatár előtti nyugdíjazás lett. Keserűségében később önkézével vetett véget életének (KIRIȚESCU I. 1989: 480), megengedve az ezredesnek, hogy kardját megtartsa (ENCICLOPEDIA ROMÂNIEI 1938: 909). Az ezt követő beszélgetés során tudták meg a románok, hogy aznap, 1916. december 6-án, Bukarest is elesett, következésképp minden további ellenállásuk teljesen fölösleges lett volna (KIRIȚESCU I. 1989: 479). A fogságba került román tisztek és közkatonák száma – Demetriade segédtisztje, Nicolae Defleury százados szerint – 8000 ember lehetett, ők a sopronnyéki hadifogolytáborba kerültek (DEFLEURY 1940).

A románok a közel két hétig tartó visszavonulás alatt, a Kühne tábornok vezette német LIV. hadtest hátában több mint 250 km-t tettek meg, miközben szorosan a nyomukban üldözte őket a Szívó ezredes által vezetett osztrák–magyar 145. népfelkelő gyalog- és a 2. német kerékpáros dandár.

KÖVETKEZTETÉS

A románok a hadba lépésüktől számítva igen nagy veszteségeket szenvedtek el. Reális számvetések alapján csupán Kelet-Magyarország ellen 420 000 katonával vonultak fel. Ez a szám a hadműveletek menetében olykor módosult, például amikor a dobudzsai helyzet válságosra fordult, néhány hadosztályt az erdélyi frontról oda irányítottak. Falkenhayn seregének támadásakor viszont Dobrudzsából vontak el erőket, hogy megakadályozzák az Erdélyben fenyegető katasztrofális vereséget.

A rendelkezésre álló adatok szerint a Kelet-Magyarország elleni támadó csapatok létszámához viszonyítva, ide érve a Havasalföldön és Bukarest

bevételeinél elszenvedett veszteségeket is, körülbelül 100 000 román katona esett hadifogságba. A halottak és eltűntek számát 150 000 főre lehet becsülni. A sebesültek száma körülbelül 150–170 000 főre volt tehető. A nagy menekülés során a Szeret folyót körülbelül 100 000 román katona érte el, ahol már megjelentek a nagyobb orosz seregtestek, akik jelentős részben átvették a románoktól a védelmi feladatokat. A Moldvában gyülekező román seregroncsokat újabb korosztályok behívásával, orosz és francia segédlettel fél év alatt újjászervezték, és miután az antanthatalmaktól érkezett felszereléssel felfegyverezték, azokat ismét a harcvonalba rendelték, ahol már francia tisztek vezetésével derekasan megállták a helyüket. (Francia irányítás alatt még kisebb ellencsapások végrehajtására is vállalkoztak, például az Ojtozi-szorosban, valamint Mărășești környékén.)

Az oroszországi események következtében a románok – a központi hatalmak asszisztálása mellett – hat megmaradt gyalogos hadosztállyal még bevonulhattak Besszarábiába, de 1918. március 8-án Bukarestben kénytelenek voltak békét kötni a központi hatalmakkal, a bukaresti békeszerződést aláírva (NÉMETH 2014: 438–442). Ezzel megszegték az 1916. augusztus 17-én az antanthatalmakkal kötött konvenció előírásait. (A vereség és az elszenvedett veszteségek ellenére 1919-ben a román hadsereget – ismét csak francia segédlettel – rendbe szedték annyira, hogy elegendő erőt tudtak felvonultatni a lefegyverzett Magyarország ellen.)

A Szívó-csoport, miután az Olt torkolatánál felszámolta a román ellenállást, tovább folytatta a harcot a IX. német hadsereg kötelékében, de immár Mackensen tábornagy seregcsoportjában. A Cserna-csoport tevékenységét az első világháborús román történetírásban a hősiek helytállás példájaként tartják számon. Az 1916-os őszi harcok egyetlen olyan hadosztálya, amely a frontvonalon nem szenvedett vereséget, állásait pedig csak az általános visszavonulás miatt kellett feladnia. Turnu Severintől az Oltig tartó, 12 napos visszavonulási útjukat pedig a Cserna-csoport Odüsszeiájaként emlegetik. Az üldözés során a hozzá beosztott megerősítő alegységeket a dandár visszairányította az eredeti alakulatokhoz (Picht-különítmény), maga pedig folytatta a menetét Bukaresten át a Szeret folyóig, ahol a 217. német hadosztály alárendeltségébe lépett.

A kialakult hadművelleti helyzet és a szervezeti változások során a Karánsebesen megalakított csoportparancsnokság mint vezető szerv fölöslegessé vált, ezért Szívó ezredes kérte az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetőségétől annak megszüntetését. A kérést az illetékesek akceptálták, és a csoportparancsnokságot felszámolták úgy, hogy csapatai továbbra is részt vettek a harcokban. Ugyanakkor az uralkodó (IV. Károly) egy Szívó ezredesnek címzett köszönőlevélben fejezte ki elismerését a csoport hősiek helytállásáért (SZÍVÓ 58–59).

IRODALOM

- BORNEMISZA Félix m. kir. folyamőr kapitány, Vitéz: *Magyar hajóhadak a Dunán*. Kiadja: Turcsány Antal, Budapest, 1928.
- CZERNIN Ottokar: *Im Weltkrieg*. Berlin–Wien, 1919.
- DEFLEURY, Nicolae: *Divizia de la Cerna. De pe front în captivitate 1916–1918. Amintiri, gânduri, ipresii*. (A csernai hadosztály. A frontról a fogságba 1916–1918. Emlékek, gondolatok, benyomások). Editura Ramuri, Craiova, 1940.
- DRAGALINA, Virgil Alexandru: *Viata tatalui meu, generalul Ioan Dragalina*. (Apám, Ioan Dragalina tábornok élete). Editura Militară, București, 2009.
- ENCICLOPEDIA ROMÂNIEI. Vol. I. Statul. (Románia enciklopédiája, I. kötet, Az állam) Imprimeria națională, București, 1938.
- HAJDU Tibor–PÖLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.
- Dr. HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete. III. kötet. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016.
- JÓZSEF FÖHERCEG: *A világháború amilyenek én láttam. IV. kötet*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1930.
- KIRIȚESCU, Constantin: *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1917. Vol. I*. (Románia egyesítéséért folytatott háború története 1916–1917. I. kötet). Editura Științifică Enciclopedică, București, 1989.
- Dr. MOCANU V. colonel: *Timp al îndărjirilor eroice 1916–1917*. (A hősieks kitartás ideje 1916–1917). Editura Militară, București, 1986.
- NAGYBACZONI NAGY Vilmos m. kir. vk. alezredes: *A Románia elleni hadjárat 1916–1917. I. kötet*. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium kiadása, 1922.
- NÉMETH István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- ȘEICARU, Pamfil: *România in Marele Razboi*. (Románia a Nagy Háborúban). Editura Eminescu, București, 1994.
- SZÍJJ Jolán (főszerk.)–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Petit-real Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- SZÍVÓ Sándor (bunyai) m. kir. altábornagy: *Falkenhayn és a mehádiai csoport tevékenysége az oláhországi hadjárat alatt*. HM-HIM levéltár. Nytsz.: 546/I/I. (59 oldal és öt térképáázlat).

*The struggle of the 145th Austro-Hungarian Uprisers' Infantry Brigade
in the Orsova area in 1916*

On 27th August, 1916, Romania launched an unprovoked act of military aggression against the Austro-Hungarian Monarchy, which was based on Romania's agreement with the Entente powers made on 17th August, 1916. Its aim was to occupy Bukovina, Transylvania and the Bánát region, and, secretly, it also aspired to seize Bessarabia. Romania was basically preparing for defensive operations against Bulgaria. The Romanian attack developed along the eastern and southeast borders of Hungary. However, the Romanian forces suffered devastating defeat both in Transylvania and Dobruja. Their attack, whose goal was to take hold of the Bánát, was repelled by the 145th Austro-Hungarian Uprisers' Infantry Brigade commanded by Colonel Baron bunyai Szívó Sándor. In a bitter struggle, relating to the successful Austro-Hungarian and German operations conducted in Transylvania, the Colonel and his unit forced the opposing 1st Romanian Infantry Division into retreat. During their pursuit, Colonel Szívó compelled the retreating Romanian troops to surrender at the confluence of the Olt and the Danube rivers and took them prisoner on 16th December, 1916.

Key words: Colonel Baron bunyai Szívó Sándor, General Ioan Dragalina, Colonel Demetriade, 1st Romanian Infantry Division, 145th Austro-Hungarian Uprisers' Infantry Brigade, Orsova–Mehádia defense line, Cserna Detachment, Szívó Detachment

*Borba 145. narodnoustaničke pešadijske brigade u okolini Oršove
1916. godine*

Na osnovu sporazuma sklopljenog 17. avgusta 1916. sa silama Antante Rumunija je – *neisprovocirano* – 27. avgusta 1916. izvršila vojnu agresiju na Austrougarsku monarhiju (AUM), sa ciljem da prisvoji Bukovinu, Erdelj i Banat, ali je potajno imala nameru da uzme u svoj posed i Besarabiju. Prema Bugarskoj su Rumuni pripremali u osnovi odbrambene vojne operacije. Napad se razvio duž istočnih i jugoistočnih granica Mađarske. Rumunska vojna sila je doživela težak poraz i u Dobrudži i u Erdelju. Napad usmeren na osvajanje Banata zaustavila je austrougarska 145. narodnoustanička pešadijska brigada pod komandom pukovnika barona Šandora Sivoša od Bunje. U ogorčenoj bici – povezujući se sa uspešnim austrougarskim i nemačkim ratnim operacijama u Erdelju – prisilio je na povlačenje I rumunsku pešadijsku diviziju. Pukovnik Sivoš je tokom potere za pobeđenima koji su se dali u bekstvo, 6. decembra 1916. godine prinudio neprijateljske trupe na predaju na prostoru gde reka Olt utiče u Dunav i zarobio njihove vojnike zajedno sa preostalom opremom.

Ključne reči: baron Šandor Sivoš od Bunje, brigadni general Joan Dragalina, pukovnik Skarlat Demetrijad, I. rumunska pešadijska divizija, 145. austrougarska narodnoustanička pešadijska brigada, odbrambeni pojas Oršova-Mehadija, grupa Černa, grupa Sivoš

ETO: 911.3+339.9(100)°20°
314.8:327.5
339.9+316.42

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Bertalan Péter

∴ Kaposvári Egyetem, tanszékvezető, egyetemi docens
∴ bertalan@pazmanykabel.hu

Nagy András

∴ Pécsi Tudományegyetem, nemzetközi kapcsolatok szakértő, MSc hallgató
∴ andrasnagy1992AD@gmail.com

GLOBÁLIS NAGYHATALMI PÓKERJÁTSZMA – DILEMMÁK, ALTERNATÍVÁK

A global superpower pokergame – dilemmas, alternatives

Globalna pokeraška igra velikih sila – dileme i alternative

A tanulmány új megközelítés szerint elemzi a 21. század geopolitikai hálózatait. A szerzők párhuzamot vonnak a globalizáció folyamata és a geopolitikai dimenziók és hálózatok evolúciója között, eddig ismeretlen vagy kevesek által ismert tudományos modellek bemutatásával. A 21. század komplex geopolitikai játszmák rendszere, a szerzők a nagyhatalmak szerepére, Magyarország és a kelet-közép-európai régió geopolitikai helyzetére és a „gyulladásponthoz” geopolitikájára helyezik a fő hangsúlyt. A tanulmány célja a történelem hajtóerejét jelentő geopolitikai hálózatok meghatározása, forgatókönyvek felállítása Magyarországra, az Európai Unióra és a világ egészére nézve, összekapcsolva lokális, regionális és globális aspektusokat és hálózatokat. Az elemzés aktuális problémákat és kihívásokat ragad meg, melyek szorosan kapcsolódnak a globalizáció folyamatához, ideértve a nemzetközi terrorizmust, az úgynevezett Iszlám Állam szervezetét, vagy a migrációs válságot. Az eurázsiai és a közel-keleti sakktabla a tanulmány központi eleme, felvázolva a csomópontok és kapcsolatok rendszerét, meghatározva a központi játékosokat és összeköttetés-rendszerüket. Mindkét esetben döntő szerepet játszik az energiapolitika. Az orosz–német kapcsolatrendszer a legfrissebb elérhető adatok alapján került elemzésre, összekapcsolva az interdependencia elméletét a gázvezeték-hálózat geopolitikájával, vizsgálva e kapcsolatok hatását más európai országokra nézve. Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetének elemzését egy energiafegyver-moddell és az aszimmetrikus interdependencia elméletének ötvöztetésével készítettük el.

Kulcsszavak: geopolitika, hálózatok, terrorizmus, energiafegyver-modell, aszimmetrikus interdependencia, globalizáció, migráció

1.1. MERRE TOVÁBB, EMBERISÉG? PÓKERJÁTSZMA VERSUS LELKIISMERET

Peter Evans amerikai szociológus szerint a világ államai elhelyezhetők egyetlen változó mentén abban a tekintetben, hogy „államunk” beavatkozása a gazdasági életbe előmozdítja-e, s ha igen, miként az ország prosperitását, világgazdasági helyének javulását. Evans két végpontot különböztet meg. Ezek egyike a gazdaság működését folyamatosan csorbitó, a társadalmat cinikus, önkényes és önző módon elszegényítő „ragadozó állam”, amely sem nem képes, sem pedig nem hajlandó megakadályozni, hogy az állam kulcspozícióit elfoglaló egyének saját külön érdekeiknek megfelelően szétzilálják, tönkretegyék a gazdaságot. A ragadozó állam a korrupció, a végrehajtó hatalom „privatizálása”, a kiszámíthatatlan kisstílu, rövid távú „lenyúlások” és egyéb hivatalnoki visszaélések sorozatával elfojt minden kitörési lehetőséget, és lefelé tartó spirálba zárja a gazdaságot. E típus az Evans által elemzett iskolapéldája Zaire a 70-es és 80-as években. A másik végletet Evans a „fejlesztő állam” fogalmával ragadja meg. E típus fő jellemzője, hogy a gazdaság látványos növekedésében az állam aktív, koherens és konzisztens kulcsszerepet vállal. A fejlesztő állam belső szervezetét a kiszámíthatóság és az áttekinthetőség, logikus, hatékony belső működés jellemzi. Az állami tisztviselők kiválasztása meritokratikus alapon történik, s mind az állami hivatalnokok, mind pedig a politikai kinevezettek tevékenységét a szakmai és állampolgári ethosz, tisztesség és a hosszú távú karrierépítés jellemzi. Mind a társadalom nagy része, mind az üzleti elit, mind pedig az államapparátust benépesítő csoportok többsége pontosan érti: a gazdasági teljesítmény javítása közös állami ügy. Az így létrejövő, a társadalom és a gazdaság kollektív érdek- és értékrendszerébe sajátos módon beágyazott alappélda Evans elemzésében nem más, mint Dél-Korea. Latin-Amerika a fejlesztő állam kontra ragadozó állam végletei között húzódo skálán valahol középen helyezkedik el. Az e csoportba tartozó államok mind a gazdaságtól és a társadalomtól függő autonómiájuk, mind pedig társadalmi-gazdasági beágyazottságuk tekintetében vegyes mintákat mutatnak, imbolygó állapotban vannak. Bürokráciájuk lojalitása ingadozó, viselkedésük kiszámíthatatlan, szervezeti rendszerük ellentmondásos, s ezen ingadozás, kiszámíthatatlanság és ellentmondásosság magyarázza, hogy tartósan nem képesek megvalósítani a fejlesztő állam kettős hivatását: nem szabnak gazdaságuknak kellő irányt, és nem adnak elég teret gazdaságuk kibontakozásához (EVANS 1995).

Magyarország is aktív résztvevője a globális hálózati versenynek, ezért esetében nem szabad a geopolitikai helyzet lokalitás-tényezőjéről sem megfeledkezni. Térségünk külső gazdasági függése egy az állammá válás alternatíváját folyamatosan minden adott ponton elutasító, új típusú, államok fölötti közhatalmú szervezet, az EU keretében valósul meg. Ennek alapjellemezői – a fejlesztési alapok intézményrendszere, a tagok munkaerőpiaci mozgását szabályozó előírások, a szociális intézményrendszerek összehangolására vonatkozó elvárások, s ezeknek a tőle függésben levő államok lehetőségeire gyakorolt várható hatása – az alkotmányozási folyamat kudarcra miatt folyamatosan változóban vannak, s így egyelőre eldönthetetlen, milyen alkalmazkodási reakciókat fognak igényelni a tőle függő társadalmaktól.

Ady Endre híres metaforája, a *kompország*, jól jellemezte hosszú időn át hazánk geopolitikai helyzetét. A „Kikötöttünk Európa partjainál” metafora sántít. Helyette jobb a *fordítókörong* metafora, mert Nyugat és Kelet között közvetítő szerepet kell betöltenünk úgy, hogy egy helyben maradunk. A fordítókörong gazdaságos működtetése a nemzet, az ország előnyére szolgál, azonban ha ringlispílként működik, a szélkakas hálátlan történelmi szerepe vár ránk, amely sok balszerencsét hozott már hazánkra.

A kétpólusú világ megszűnését a globalizáció legnagyobb politikai hatásának kell tekinteni. Két világhatalom – az USA és a Szovjetunió – globális méretű küzdelméből az előbbi került ki győztesen. A Szovjetunió nélküli világ helyzetét két aspektusból lehet reálisan felmérni: globális és lokális szempontból. Az előbbi nagypolitikai és világméretű, az utóbbi az egyes országok helyének lokális politikai szempontú állapotát jelenti.

Az új világpolitikai helyzetben sokan fogalmazták meg a lehetőségeket, alternatívákat. Ebből a szempontból az USA politikusainak álláspontja a döntő. Az USA egyedüli szuperhatalom. Ezért kell politikusainak felmérni a helyzetet, meghatározni a világpolitika alternatíváit.

Zbigniew Brzezinski észak-amerikai geopolitikus szerint az Egyesült Államok számára fő geopolitikai tét Eurázsia. Az általa felvetett kérdések a globális világ alapvető politikai gondjai is:

1. Milyen Európa kívánatos az Egyesült Államok számára?
2. Milyen Oroszország felel meg Amerika érdekeinek?
3. Milyen távol-keleti szerep vállalására célszerű Kínát bátorítani? Ez milyen következményekkel járhat az Egyesült Államok és Japán számára?
4. Milyen új eurázsiai szövetségek kínálóznak az Egyesült Államok számára?
5. Milyen Európát akar Washington? Partnere legyen-e? Washington megossza-e közel-keleti vezető szerepét Európával?

6. Az Egyesült Államok számára fontos az európai egység. Ezen belül melyik ország vezesse az egyesült Európát?
7. Az Egyesült Államoknak esetleg azt is el kell döntenie, hogyan birkózik meg a regionális szövetségesekkel, amelyek ki akarják őt szorítani Euráziából.

E bonyolult kérdéssor abból a különleges helyzetből fakad, hogy három, példa nélküli körülmény határozza meg a világ geopolitikai állapotát:

1. a történelemben először egyetlen állam nevezhető tényleges világ-hatalomnak;
2. a világ vezető hatalma egy Eurázián kívüli állam;
3. következésképpen a világ központi politikai küzdőterét, Euráziát egy Eurázián kívüli hatalom uralja (BRZEZINSKI 1999).

Az átfogó és egységes eurázsiai geostratégia kidolgozásakor azt is figyelembe kell venni, hogy az Egyesült Államok tényleges hatalmának vannak korlátai, és e hatalom hatóköre idővel csökkenni fog.

A kétpólusú világ megszűnésére Fukuyama, az Amerikai Egyesült Államokban élő politológus *A történelem vége és az utolsó ember* című híressé vált könyvével reagált. Művének alapvető mondanivalója, hogy az amerikai társadalommodell világméretű kiteljesedése előtt már nincs akadály. Ezzel a történelem beteljesedett, elért tetőpontjához.

A történelem azonban megy a maga útján. Fukuyama naiv idealista, jövőképe 2001. szeptember 11-én semmivé foszlott. A New York-i World Trade Center ikertornyai elleni terrortámadás miatt Bogár László *Magyarország és a globalizáció* című könyvében elemzi az új helyzetet: „Amerika globális birodalmának és az iszlámnak az érintkezési felülete számos iszonyú erejű hatalmi erőter igen érzékeny metszéspontja. Az iszlám geostratégiai szerepe nem hasonlítható össze semmilyen más civilizációéval. A Marokkótól Indonéziáig húzódó roppant méretű kontinentális övben található a globális hatalomgazdaság kulcsfontosságú szénhidrogénkészleteinek döntő része. E zóna geopolitikai magaslatairól Eurázsia minden jelentős hatalma és civilizációja tökéletesen ellenőrizhető és »lelőhető«. Törökország, Szaúd-Arábia és Pakisztán után Afganisztán megszerzése teszi egyre teljesebbé azt a »check-point«-hálózatot, amelyből úgy látszik, Irán teljes ellenőrzése a globális birodalom döntő győzelmét jelentené. Ehhez fogható zsákmány megszerzése érdekében komoly kockázatok vállalása sem látszik logikátlanak” (BOGÁR 2003: 269–270).

Samuel Huntington a civilizációk harcáról szóló, 1993-ban megjelent munkája Fukuyama könyvének antitézise. Huntington szerint a konfliktusok

nagy törésvonalait a különböző gigantikus méretű szociokulturális komplexumok, a civilizációk közötti összeütközések rajzolják ki. Bogár László véleménye, hogy a törésvonalak egyike az USA által kiépített globális világhatalom és az iszlám országok között húzódik. A jelenlegi politikai világesemények is ezt igazolják.

A Zbigniew Brzezinski által felvetett kérdésekre válaszolva megállapítható, hogy rövid távon Amerikának az az érdeke, hogy megszilárdítsa a jelenlegi geopolitikai pluralizmust Euráziában. Ezért taktikáznia, manővereznie kell. Középtávon az amerikai politikának szüksége van az amerikai törekvéseket elfogadó partnerekre, amelyek az Egyesült Államok vezetésével hozzájárulhatnak egy együttműködésen alapuló eurázsiai biztonsági rendszer kialakulásához. Hosszabb távon olyan helyzet alakulhat ki, amelyben a világban a politikai felelősség megosztható. A legfőbb kérdés a jelenlegi helyzetben, hogy ez milyen eszközökkel, milyen módon érhető el.

1.2. GEOPOLITIKAI SAKKJÁTSZMÁK A GLOBÁLIS TÉRBEN

A történelem alapvető jellemzője a kontinuitás. A történelmi folyamat irányát napjainkban gyakran megváltoztatják a globalizációs és geopolitikai események.

Az USA „a harmadik világháborúban”, a hidegháborúban is győzött. Egyedül maradt a globális politikai küzdőtéren. Abszolút győztesnek látszott. Ennek volt az a következménye, hogy a világ több pontján úgy avatkozhatott be az eseményekbe, hogy látszólag nem kellett számolnia más nagyhatalom beavatkozásával. A geopolitikai gyulladáspontokon és törésvonalak mentén azonban az események a geopolitikai törvényszerűségek alapján mentek tovább a maguk útján.

A Balkánon kirobbant koszovói válság megoldásában az USA a NATO-erők vezetőjeként döntő szerepet vállalt. A Szovjetunió összeomlása miatt nem kellett számolnia az egykori nagyhatalom beavatkozásával. „Irán és Irak hatalmi egyensúlya egészen 2003-ig stabil lábakon állt, amikor az amerikai invázió az iraki kormányt és az iraki hadsereget megsemmisítette, így azóta az Egyesült Államok tartja féken Iránt” (FRIEDMAN 2015: 132).

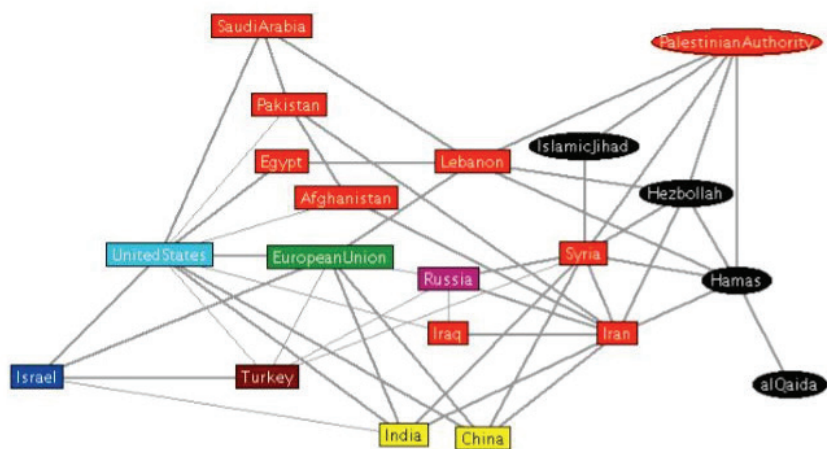
2001. szeptember 11-én éri az USA-t az a terrortámadás, amely új fordulatot adott a modern történelemnek. Az *arab tavasz*nak nevezett geopolitikai folyamat, amely Tunéziában kezdődött, végigsöpört Észak-Afrika arab államain, és elérte a geopolitikai szempontból legveszélyesebb Közel-Keletet. Az Egyesült Államok politikai vezetése úgy látta, hogy ebbe a folyamatba beavatkozhat, segítheti helyenként az autokratikus államrendszerek megbuktatását. Arról megfeledkezett, hogy ezek a rendszerek törzsi szövetségek,

törzsek hatalmi klánjainak erején alapulnak. Az autokratikus államhatalmat átszövik az iszlám vallás helyenként fundamentalista irányzatai is. A líbiai Kadhafi-rendszer megszüntetése terrorra épülő hatalma miatt aktuálisnak kínálkozott. Líbiában is a NATO erői döntötték meg az etatista államrendet. Ebben a sikerben az Európai Unió tagországainak – Franciaországnak és Olaszországnak a NATO tagjaiként – is része volt. Oroszország már nem tudott az eseményekbe beavatkozni. A hidegháború legnagyobb veszteseként újjá kellett építenie önmagát, meg kellett erősödnie. Ennek felismerése Putyinra várt. A KGB volt tagjaként eligazodott a világpolitikai játszmákban. Hamar rájött arra, hogy az USA világhatalmán részeket lehet ütni.

Az arab tavasz eseménysora gyorsan végigszaladt Észak-Afrikán, majd elérkezett utolsó állomásához, Szíriához. Azonban itt is polgárháborút idézett elő, amelynek politikai hullámverése térben és időben jelentős, jelenünket is befolyásoló tényező. Szíria geopolitikai tekintetben fontos helyen fekszik, az itt folyó polgárháború egyértelműen bizonyítja a geopolitikai és globális politikai, gazdasági folyamatok összefüggését:

- I. Szíria globális és regionális hatalmak találkozási pontján fekszik.
- II. Több világegyház, felekezet is ebben a térségben hatással van a politikára.
- III. Több etnikum is él egymáshoz közel ezen a területen.
- IV. A világ olajszükségletének döntő részét kitermelő arab államok közvetlen szomszédai Szíriának.
- V. A polgárháború következménye, hogy Szíria területének egy részét az Iszlám Állam birtokolja.
- VI. A polgárháború és az Iszlám Állam egyaránt forrása a globális terrorizmusnak és a migrációnak.

A felsorolt okok mellett érdemes Szíria néhány geopolitikai szempontját is figyelembe venni, amelyek világosabbá, érthetőbbé teszik Szíria sajátos geopolitikai helyzetét.

1. ábra. Komplex nemzetközi hálózatok (elleneséges/baráti kapcsolatok)
(Forrás: KREBS 2007)

„Szíria három nagy monoteista vallás hazája és színtere, a júdaizmusé, kereszténysége és az iszlámé” (N. RÓZSA 2015: 172).

A szíriai események a többi arab országhoz hasonlóan alakultak 2011 januárjának végén. A kibontakozott felkelés célja Bassár el-Aszad elnök diktatúrájának megdöntése volt. A tüntetések erőszakos elfojtása miatt kialakult az az ellenzék, amely a felkelés fő ereje lett.

„Törökország a kibontakozó polgárháborúban nagyon hamar – talán túl hamar is – a szíriai ellenzék mellé állt, és komoly támogatást nyújtott neki. »Az arab tavasz« eufóriában [...] a nemzetközi közösség nagy része Aszad hatására az ellenzéket támogatta. Törökország mellett az öbölbeli arab monarchiák pénzzel és fegyverrel, az Egyesült Államok és nyugati szövetségesei pedig politikai támogatással (»Szíria barátai«) és az esetleges katonai beavatkozás lebegtetésével, de legalábbis ki nem zárásával. A Szíria barátai nevű csoport 2012 februárja és 2013 szeptembere között hétszer találkozott a váltakozó számú résztvevővel: legtöbbször (114 ország) a Marrákesben tartott találkozón vettek részt, a legkevesebben (11 ország) az utolsó római találkozón. A nemzetközi közösség támogatásával megszervezett Genf-1, majd a Genf-2 találkozó, mely a rezsim és az ellenzék közötti megegyezést, a polgárháború lezárását lett volna hivatott elősegíteni, kudarcba fulladt” (N. RÓZSA 2015: 181).

Az okok bonyolultak, s a háború folytatása a „mindenki mindenki ellen” jellegét öltötte *napjainkig*. Az első világháborút előidéző balkáni állapotok

és háborúk voltak ilyen jellegűek. Szíria geopolitikai szempontból fontos helyen fekszik, mert nagy- és regionális hatalmak érdekütközésének pontja.

Ha a hatalmi relációk figyelembevételével vizsgálódunk, jól bizonyítható a globalizáció és a geopolitika viszonyrendszerének összekapcsolása, kölcsönhatása. Elsősorban az Egyesült Államok, Oroszország, az Európai Unió, Törökország, valamint Irán hatalmi érdekét kell figyelembe venni.

Történelmi analógiával elve a *Keleti kérdés* újszerű megközelítéséről is szó van, mert a szíriai polgárháború és a közvetlen hatásaként megalakuló Iszlám Állam kisugárzó hatásaiként két releváns globalizációs jelenséget kell a világnak átélnie, az iszlám szent háborúját, a dzsihád jegyében kibontakozó világterrorizmust és az újkori népvándorlást, migrációt. Szíriai geopolitikai törésvonalak kiindulópontja is. Ezek pókhálószerűen indulnak ki az országból. Hosszuk és számuk csupán a hatalmi érdek összeütközésének, hatósugarának erejével és kiterjedésével mérhető viszonylagosan. A törésvonalak mélysége az érdek-összeütközések erejétől függ. A hatalmi érdekek csatájának, harcának szempontjából az Egyesült Államok, Oroszország, az Európai Unió, Törökország és Irán szerepét kell szemügyre venni. Az Egyesült Államok közel-keleti államként való definiálásnak alapja az Egyesült Államok birodalmi jellege, hiszen az amerikai külpolitika a Közel-Keleten a birodalmiság minden fontos jellemzőjét mutatja: ideológia (értékrend, liberális demokrácia) univerzális terjesztésének programjával lép fel, érdekeit nyers erővel érvényesíti, ennek keretében szövetségeket köt és/vagy proxy-háborúkat vív, vagy adott esetben elszigeteli (megpróbálja elszigetelni) ellenfeleit. „Az Egyesült Államok Közel-Kelet-politikája nagyfokú kontinuitást mutat a hidegháború után jelentősen megváltozott nemzetközi környezet ellenére” (N. RÓZSA 2015: 211).

Az Egyesült Államok a hidegháborúban látszólagos győzelmet aratott. Nem számított arra, hogy legnagyobb ellenfele, a Szovjetunió gazdasági összeomlása után a romokból kiemelkedik Oroszország, s Putyin vezérletével új nagyhatalmi játékba kezd. Az Egyesült Államok a világtól elszigetelte Oroszországot azzal, hogy egyetlen kitörési pontját, Afganisztánt megszállásával elfoglalta. Oroszország hagyományosan a meleg tengerek felé keres utat magának, fő célpontja a Földközi-tenger. Oroszország Putyin vezérletével folytatja a Szovjetunió bukásával abbahagyott sakkjátszmát. A nagyhatalmi geopolitikai játszma több sakktáblán folyik, mert a hatalmi érdekeket Putyin ügyesen felhasználja, így az Egyesült Államoknak szimulán játékot kell játszania. Ez nehéz, mert érdekei érvényesítése mellett az érdekkörébe tartozó országokkal is össze kell hangolnia a politikai sakkjátszmákat. Ennek a játszmasorozatnak a fontos lépése, hogy Oroszország európai politikáján változtatva Ukrajna miatt összeütközést provokált az Európai

Unióval. Ebben az Európai Unió és az Egyesült Államok egyaránt hibás, mert az Európai Unió a liberalizmus szellemében felkínálta Ukrajnának a csatlakozás lehetőségét, az Egyesült Államok pedig NATO-szövetségeseit felhasználva nyugati irányban katonai támaszpontok rendszerével bekerítette Oroszországot. Az Európai Unió az Egyesült Államok szövetségese, kelet felé annak kinyújtott keze. Elsősorban energiaszolgáltatás területén az Északi Áramlat földgázt szállító csővezetéke miatt érdekelt az orosz kapcsolatokban. Az Európai Unió magországa, Németország érintett ebben, ugyanakkor Németország és Oroszország külkereskedelmi kapcsolatai is jelentősek. Németország fejlett technológiát exportál Oroszországba. A német ipar piaci szükségletei, ugyanakkor Ukrajna bevonása az Egyesült Államok érdekszférájába felélesztette Európa keleti felén a már-már megszűnni látzó törésvonalat, amely a Balkánon át az újabb politikai konstellációban már Arábiáig ér. Ez a geopolitikai tűzvonal érinti az Európai Unió peremországait, benne Magyarországot is.

Oroszország és az Egyesült Államok érdekeinek összeütközése bontakozott ki a Dél-Kaukázusban. Erre a 2008-as fegyveres összeütközés, a Grúzia és Oroszország között kibontakozó konfliktus kínált lehetőséget. Grúziában is megkezdődött a rendszerváltozás 2003-ban. A *rózsás forradalom*nak nevezett folyamatba több amerikai szervezet, illetve kormányközeli alapítvány is beavatkozott. A 2003-as államcsíny eredményeképpen 2004-ben sorra került parlamenti választáson az „államcsíny” pártja elnyerte az összes mandátumot. Tulajdonképpen egy korábbi exszovjet oligarchikus csoport lépett egy másik helyére. Az Egyesült Államok a térségben a visszaszorító geostratégiát alkalmazza Oroszországgal szemben (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 63–64).

A geopolitikai érdek mellett fontossá válnak a gazdaságiak is. „Az egyik BTC (Baku–Tbilisi–Ceyhan) olajvezeték (2005 májusában adták át), amely Azerbajdzsán olajmezőit köti össze a török földközi-tengeri Ceyhan kikötővel, és elsősorban Izraelnek szállít. A másik dél-kaukázusi gázvezeték, amelyet BTE (Baku–Tbilisi–Erzurum) néven is emlegetnek, 2006 óta működik, és párhuzamosan halad a BTC vezetékkel, azonban a törökországi Erzurumnál becsatlakozik a török hálózatba. A vezetékét a jövőben össze akarják kapcsolni a Kaszpi-tenger alatt tervezett transzkaszpai gázvezetékkel, így a BTC türkmén és kazah gázt is szállíthatna” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 64).

A gazdasági tényezők mellett fontos szerepet játszottak a Grúziában létező etnikai viszályok is. A 2008-as koszovói függetlenség megszerzése miatt az abházok és a délszlávok lehetőséget láttak szabadságuk kivívására. Oroszország a koszovói, szerbiai eseményekbe nem avatkozott bele. A hi-

degháborús vereség az orosz politikát megbénította. Ez magyarázza a Grúziában élő nemzetiségek gondjait. Grúzia fegyverrel akarta érvényesíteni akaratát. Ez adott Oroszországnak lehetőséget a beavatkozásra. 2008-ban a grúz–amerikai NATO-hadgyakorlat ellensúlyozására az oroszok is hadgyakorlatot tartottak. Ezt jól használta ki az orosz hadsereg. Gyorsan megsemmisítette az egyik legnagyobb grúz katonai bázist, Gorit. Az abházok 2008-ban csatlakoztak az orosz erőkhöz, az orosz offenzíva elérte a fővárost, Tbiliszit, és az oroszok bevették azt. Grúzia kilépett a Független Államok Közösségéből (FÁK), de az orosz előrenyomulás folytatódott. Oroszország katonai sikereivel elérte, hogy a grúzok hajlottak a fegyverszünetre, amit hamar alá is írtak. A fegyverszünet megkötésében az Európai Unió is közreműködött. A kiküldött vizsgálóbizottság elnöke, egy svájci diplomata bejelentette, hogy a háborút Grúzia indította el, és a grúz állítások az orosz agresszióról hamisak.

Oroszország elérte három fő célkitűzését:

1. Délről nem tudták jobban bekeríteni.
2. A dél-kaukázusi amerikai beavatkozást megakadályozta.
3. Siker volt az oroszok számára az is, hogy megakadályozták a Nyugat köolajtársaságainak a térségbe való beavatkozását (BÁRDOS-FÉL TORONYI 2015: 64–68).

Az orosz diplomácia jól ismerte a földközi-tengeri hatalmi viszonyokat. A NATO délkeleti ágán Görögország és Törökország ellentétei az égei-tengeri szigetvilág birtoklása és a part menti gázlelőhelyek várható feltárása miatt Törökország 1974 óta megszállás alatt tartja a vegyes török–görög lakosságú Ciprus északi részét, akadályozva Ciprus és Görögország egyesülését. Oroszország ezeket figyelembe véve diplomáciai lépéseket tett a térségben. „A ciprusi kormány azon döntése felborzolta a kedélyeket, hogy tárgyalásokat kezdett Oroszországgal, amely használni szeretné a páfoszi katonai légibázist. [...] Az oroszok nemcsak a nyugat-ciprusi Páfosz légi bázisára, hanem Limasszol kikötőjére is szemet vetettek. Az összes EU-tag-állam közül Ciprus ápolja a legszorosabb politikai-gazdasági kapcsolatot Oroszországgal” (BÁRDOS-FÉL TORONYI 2015: 55).

„Ha *katonailag* még nem is, gazdaságilag nagyon is jelen van már Oroszország »Afrodité szigetén«. Amikor a pénzügyi válság bajba sodorta Ciprust, nemcsak az Európai Unió segített 10 milliárd eurós mentőcsomaggal, hanem Moszkva is 2,5 milliárd eurós hitelt nyújtott. Tavaly ősszel a hitel átutemezéséről is sikerült megállapodni, és az oroszok olyan kamatcsökkentésbe mentek bele, amely felér az adósság 10%-ának elengedésével. [...] A Moody's hitelminősítő intézet becslése szerint a ciprusi számlákon »parkoló« külföldi vagyon harmada, közel 10 milliárd euró hozzájuk köthe-

tő. A Forbes magazin által megkérdezett orosz szakértők ugyanakkor 10 és 35 milliárd euró közé teszik az orosz befektetéseket. Annyit tudni biztosan, hogy pénzük egy részét ciprusi bankokban tartják olyan nagy cégek is, mint a Lukoil vagy a Gazprom, nem beszélve Roman Abramovics vagy Oleg Gyeripaszka milliárdosokról” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 55–56).

„A »nemzetközi rend«, amit Washington megcélzott 1991-ben, csak egy bizonyos radikalizmussal válhatott volna valósággá. A célja a következőnek tűnt akkoriban:

- Oroszország bekerítése és Kína féken tartása;
- az EU, Japán és Kína energiaellátásának ellenőrzése;
- a NATO kibővítése a volt kommunista országok felé, beleértve Ukrajnát;
- ha kell, erőszakosan is ellenőrzés alá vonni »Közép-Keletet« (a Földközi-tengertől Afganisztánig);
- megtartani az Arab-félszigetet és Izraelt mint szövetségest, de nem eltérni egy nyílt háborút Iránnal” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 36).

A felsorolás stratégiai célokat tartalmaz egyrészt a geopolitikai, másrészt a globalizációs folyamatok aspektusából. A célkitűzés geopolitikai pontjai között kapcsolatot jelent a legfontosabb kérdés, az energiaellátás ellenőrzése és szabályozása. Az USA e szerint még globális hatalomnak tekinti magát, a világot pedig egypólusúnak. Fő célja, hogy legnagyobb, még mindig nagy vetélytársát, Oroszországot meghátrálásra kényszerítse. Ehhez az Európai Unió támogatására is szükség van. A stratégiai célkitűzés megvalósításában azonban több szempontot kell figyelembe venni. Oroszország is felismerte a veszélyt. Hamar megtalálta az ellenlépések lehetőségét, hogy a nagy sakkjátzmában sikereket lehessen elérnie. Ennek érdekében ki kell használnia a németek energiafüggését. Határain belül és kívül tartós gazdasági és politikai kapcsolatok kiépítésére kell törekednie, amelyek a gazdasági korlátok ellenére is működőképesek. Az USA ugyanis Szaúd-Arábia közreműködésével, segítségével letörte az olaj világpiaci árát, és az EU bevonásával gazdasági embargót hirdetett Oroszország ellen. Ellenlépésként Oroszország gazdasági unió kiépítésére törekedett. Közös valuta megteremtéséről is tárgyalt a csatlakozni szándékozó országokkal. Fehéroroszország, Kazahsztán, Örményország, Kirgizisztán és Tádzsikisztán jelezte csatlakozási szándékát. Ukrajna is kilátásba helyezte ezt. Így kirajzolódóban van a volt Szovjetunió kapcsolati rendszere. Ukrajna helyzete azonban a szándék ellenére bizonytalan, jelenleg geopolitikai és globális kérdés, ezért problematikus.

Az Európával való viszonyt döntően befolyásolja a Németországgal való kapcsolat. Németország orosz nyersanyagokhoz szeretne hozzáférni, Orosz-

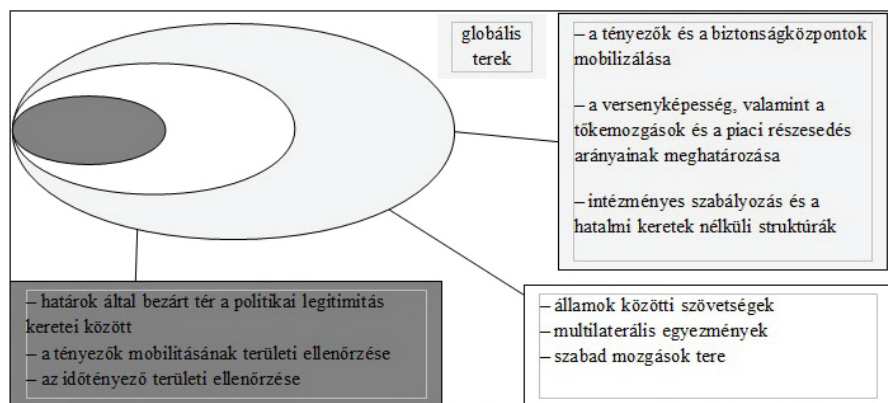
országnak pedig szüksége van magas fokú technológiára. Az USA-ellenes csoportoknak – Iránnak és Szíriának – biztosított fegyverszállítmányok kiállításba helyezésével Oroszország sokáig sakkban tarthatja az USA-t. Szíriának Oroszország közvetlen katonai segítségét is nyújt. Ahogy a vietnámi háború tehermentesítette a Szovjetuniót részben a katonai terhektől, s kitágította annak nemzetközi mozgásterét, most is lehetősége van erre az utód Oroszországnak (FRIEDMAN 2015: 150–154).

A rendszerváltás a kis közép-európai országokban gyorsan lezajlott. Kisebb geopolitikai földrengést csupán a volt Jugoszlávia területén és Romániában okozott. A jugoszláviai eseményekbe az USA a NATO révén be tudott avatkozni, mert az orosz tigris még sebeit nyalogatta, amelyeket a hidegháborúban szerzett. A rendszerváltás folyamata Ukrajnához érve jelentősen módosult. Ennek geopolitikai okai vannak: „Földrajzilag a mai Ukrajna egy óriási, háromszög alakú síkságon fekszik Berlin, Moszkva és a Fekete-tenger közt. Történelme során a területet többször is gyorsan lerohanták, katonailag szinte védhetetlen. Területe alig nagyobb, mint Franciaországé: 603 000 km². A világ óceánjaihoz hozzáférést biztosít számára a Fekete-tenger. Az ország EU-val közös határa 1160 km hosszúságú, az Oroszországgal közös határ 1576 km. Népeisége 44 millió” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 24). Geopolitikai tekintetben Ukrajna egy hatalmas ütközősáv Kelet és Nyugat között. Az amerikai stratégia számára elsőrendű szempont. Ukrajnát és Oroszországot körülvette a NATO támaszpontrendszerével. Ezzel katonai stratégiaiilag bekerítette Oroszországot nyugati irányból. Ezt figyelembe véve nem mindegy, hogy Ukrajna hova tartozik, Oroszországhoz vagy az EU-hoz. Az Európai Unió az USA meghosszabbított keze Eurázsiaiban. Általa tudja végrehajtani az egykori Nagy-Britanniától örökölt egyensúly-politikát a térségben. Ezt a politikát nevezhetnénk katalizátorpolitikának is. Ennek lényege a kockázatmentes befolyásolás. Egyik jellemzője, hogy másokra kell bízni a feladatokat, a vállalkozás végrehajtását. Keresni kell olyan erőt, amelyik az USA-t helyettesíti. Ennek az EU felel meg elsősorban. Részt vesz az Oroszország elleni gazdasági embargóban, területén található az Oroszországot fenyegető, védelmi szempontokra hivatkozva felállított NATO-támaszpontok. Az Egyesült Államok és az EU közös célja Ukrajnát kivonni az orosz érdekövezetből. Az USA vezetése valószínűleg figyelembe vette, hogy a rendszerváltás első etapjában sikerült a neoliberálisnak fellazítania az ukrán társadalmat és intézményrendszert, benne az államot, hogy Ukrajna a belső társadalmi erők aktivizálódásával és az egymást követő kormányok tétlensége miatt gyorsan elérje azt a fokot, hogy gazdaságilag és politikailag lehetőleg vérontás nélkül annektálható legyen a Nyugat számára. A számításba azonban hiba csúszott. „Oroszországhoz

hasnólóan Ukrajnát is sújtotta a 90-es évek elején az a sokkterápia, amivel egy csapásra bevezették a nyugati tőkés rendszert” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 27).

A hiba következménye a véres polgárháború, amelybe a putyini Oroszország is be tudott kapcsolódni. Ennek oka az a különleges kapcsolat Oroszország és Ukrajna között, amelyről nem lehet elfeledkezni, ha a két ország viszonyát külső erők meg akarják változtatni. „Az egyszerű népi bölcsesség beláttatja az emberekkel, hogy Oroszországhoz kötődnek nyelvi, vallási és történelmi tényezőkből kifolyólag. Hasonlóképpen a gazdasági érdekek is többségükben ebbe az irányba hatnak: az ország kivitele fontosabb Oroszország, mint az EU felé, és a külföldön dolgozók kétharmadának szintén ebben az országban van a munkahelye. A külföldről bejövő fizetések lényeges bevételt hoznak az országnak és a lakosságnak. Másrészt ismert, hogy Moszkva és Kijev egymás ipari rendszereit jelentős mértékben kiegészítik, függnek egymástól” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 25).

A globális és a regionális kulcsfogalmak – egymással kapcsolatban állnak a geopolitikában (SZILÁGYI 2013: 110).

2. ábra. A globális korszak új térbeli szerkezete (Forrás: SZILÁGYI 2013: 110)

„2005. április 25-én nemzetértékelő beszédében Putyin a Szovjetunió bukását az évszázad legnagyobb geopolitikai katasztrófájaként aposztrofálta, amivel valójában azt hozta a nyilvánosság tudomására, hogy a bukás nemely következményeit a visszajára szeretné fordítani. Bár Oroszország már nem számított globális nagyhatalomnak, a régióban – az Egyesült Államok jelenléte nélkül – nyomasztóan erős volt” (FRIEDMAN 2015: 149).

Putyin politikai sakkjátékosként felismerte mozgásterének lehetőségeit. Ugyanakkor ki akarta szélesíteni azt. Vállalta a politikai kockázatot, amikor a Krim félsziget visszaszerzésére vállalkozott.

„A Krím-félsziget vitatható visszaszerzése részben ajándék is volt Moszkva részéről Kijevnek [Hruscsov ajándékozta Oroszországnak – a szerző]. Ez törvényesíti az államcsíny révén hatalomra került új ukrán kormányt, sőt lehetővé teszi számára a mély társadalmi-gazdasági válság szőnyeg alá söprését. De Oroszország számára a bekebelezés is igen fontosnak bizonyult. Elég a fekete-tengeri palaolaj készletekre gondolnunk, és a földgázszállító »Déli áramlatra«, illetve gazdasági utódjára, vagy katonai téren a szevasztopoli haditámaszpontra és annak elvesztésére, ha Ukrajna csatlakozna a NATO-hoz. Viszont rövid távon a félsziget beolvasztása elsőrendű kérdéssé vált az orosz közvélemény számára Ukrajna elvesztésével” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 31).

Putyin a Szovjetunió külpolitikájának stratégiai tradícióit élesztette fel és használja jelenleg is, amikor a Közel-Keleten is hatalmi sakkjátékot folytat Szíriában, valamint katonai erői bevetésével és Irán politikai támogatásával. Politikai, katonai, gazdasági hatóköre azonban jóval szűkebb, mint a Szovjetunióé volt. Azt azonban a javára kell írni, hogy az egypólusú világképet gyökeresen átalakította politikai lépéseivel. Az új globális hatalmi képnek a triumvirátus címet lehetne adni. Tagjai az USA, az EU és Oroszország. Ez a triumvirátus játszik szerepet a keleti kérdésben. Rajtuk kívüli erők is módosítják, befolyásolják a három hatalom politikai társasjátékát. Kína és India szerepe is fontos lehet. Az USA, az EU és Oroszország hatalmi hármásában az EU áll középen, mert az USA kinyújtott keze kelet felé, amelyre Oroszország bármikor ráüthet, befolyásolva ezzel az USA és az EU viszonyát. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az USA és az EU között is hatalmi verseny folyik. Ez elsősorban gazdasági területekre vonatkozik. Az USA és az EU erőviszonyait az alábbi táblázat jól szemlélteti.

	EU – 28	Amerikai Egyesült Államok
Népesség (millió)	511,4	318,9
Hadsereg (millió)	2,6	1,4
Nemzeti belső termék (E milliárd)	13560	13376
Külfölddel kapcsolatos költségvetési kiadások (E milliárd) (becslés)	kb. 500	kb. 500
Bruttó adósság külfölddel szemben (E milliárd)	elhanyagolható	14178
Állami valutatartalék (E milliárd)	176,8	38,4

1. táblázat. Az USA és az EU erőviszonyai (Forrás: BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 140)

A szemléletes táblázat többféle konstellációt kínál. Ezek a jövőkép megformálására, az ország sorsának, gazdasági perspektíváinak figyelembevételével szempontjából fontosak. A különböző álláspontok egymás mellé tételével kirajzolódhat a közeli és távoli jövő képe. Matolcsy György is többféle szcenáriót rajzol meg. „Amerika felismerte, hogy a 21. század nyertese az a gazdaság, amelyik minél több tudást, információt, képzelőerőt, ízlést és általában szellemi erőforrást használ fel a gazdaságban, és minél kevesebb nyersanyagot, energiahordozót, általában anyagi erőforrást. Amikor az amerikai gazdaság a legmagasabb hozzáadott értékű termékcsoportokra koncentrál, mindent megtesz a K+F erőforrások fejlesztéséért, magához vonzza a világ ígéretes és törekvő embereit, valamint nem maga gyártja, hanem importálja az anyagigényes árukat, akkor előre hozza a jövőt. A jövőre koncentrál és felhagy a múlttal, ebben a gazdaságban hasonló stratégiát követ, mint a politikában és a katonai erő alkalmazása terén. Amerika világforgatókönyveket készít a 21. század eseményeire. [...] A politikai forgatókönyvek területén is előre látta Ázsia felemelkedését, és erre megelőző gazdasági, valamint pénzügyi háborúkkal válaszolt. Látja az Európai Unió felemelkedését, valamint az európai és orosz gazdaság összefonódását, és lehetséges, hogy erre is megelőző, rejtett háborúkkal válaszol” (MATOLCSY 2015b: 340).

Matolcsy figyelembe veszi a jelen több szereplőjét is a jövőkép megformálásában: „A jövőre adott *prognózisok* alapján nagy pontossággal előre lehet jelezni nagy horderejű események bekövetkezését mint amilyen Kína és India gazdasági felemelkedése. Ilyen a Közel-Kelet felértékelődése, az euró egyenrangú világvalutává válása, az Európai Unió és Oroszország gazdasági, majd politikai szövetsége. Ilyen előre látható esemény Japán, Kína és az ázsiai országok további mélyülő integrálódása, vagy a nagy nemzeti migrációk a lemaradó országokból a fejlett országok felé” (MATOLCSY 2015b: 285–286).

Matolcsy történelemszemlélete a jelen és jövő kapcsolatrendszerét is felvillantja a geopolitika összefüggésrendszerében. „A történelem természetén nehéz eligazodni, mert hol a »nevető harmadik« szerkezet, hol a »párviadal nyertese« tűnik elő. Amerika azonban a 20. században mindkét játékban nyerni tudott” (MATOLCSY 2015a: 313).

A táblázatban felsorolt adatokat néhány megjegyzéssel ki kell egészíteni. Az EU adóssága a táblázat szerint elhanyagolható, de az EU-t alkotó nemzetek, főleg a közép-kelet-európai országoké nem elhanyagolható, hanem jelentős, sőt a dél-európai országoké is. „Az EU-haderő egy része az amerikai hadseregnek van alárendelve, legalábbis háború esetén. A »békefenntartásra« mozgósított európai alakulatok létszáma a tízszerese az amerikaiaknak. Sokan úgy vélik, a katonai erő szerepét ma egyre inkább a gazdasági ténye-

ző veszi át. Ha ez igaz, akkor könnyen érthető az USA lázas és világméretű katonai terjeszkedése a hidegháború óta, például Köztes-Európában, Délkelet-Ázsiában vagy Afrikában, ahol sok a számára nélkülözhetetlen nyersanyag. [...] Az USA minden eszközzel küzd az EU függetlenedése ellen, hol ezt, hol azt veti a szemére, másrészt meg kevesli az EU katonai kiadásait” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 141).

A táblázatba foglalt tények és a kiegészítő megjegyzések mellett fel lehet vázolni egy geopolitikai víziót. Bárdos-Féltoronyi víziója a következő: „Nyugat- és Köztes-Európa” EU-tagországai különböző biztonságpolitikai megoldások közül választhatnak, illetve megpróbálhatnak beletörődni az alábbiak valamelyikébe:

1. továbbra is megmarad a csatlós helyzet, vagyis, ahogy Zbigniew Brzezinski elegánsan nevezi, az EU az USA „protektorátusaként” működik tovább;
2. egy Jalta-2-nek megfelelő megoldás, ami Nyugat- és Köztes-Európa Moszkva és Washington közti, előre ki nem számítható újrafelosztását jelentené, Kína növekvő ellenségeskedésével;
3. egy Brüsszel–Moszkva tengely létrehozása, „rapallói szemlélettel”¹, illetve egy EU-s Ostpolitik, amitől mind Kína, mind az USA tarthat;
4. a hadi kiadások jelentős növelésével imperialista nagyhatalommá válás, ami háborús kockázattal járhat;
5. egy semleges övezet kialakítása a többi nagyhatalom hallgatólagos beleegyezésével, az 1945 előtti Svájc vagy Finnország mintájára;
6. önálló, de önmérsékletet tanúsító hatalom megteremtése, ami csökkenő a többi nagyhatalom geopolitikai félelmeit, és hozzájárulna a világ jólétéhez és békéjéhez (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 141–142).

Bárdos-Féltoronyi Miklós stratégiai víziója, jóslata implicite tartalmazza azokat az ellentmondásokat, amelyek a jövő szempontjából az Európai Unió sorsát meghatározhatják.

A jelen nemcsak az EU, hanem a világ számára is globális és geopolitikai problémákat vet fel. A krízis okai:

1. az Iszlám Állam által támogatott globális terrorizmus;
2. a nyomában kibontakozó migrációs szököár;
3. az Oroszországgal szemben alkalmazott gazdasági embargó, amelynek megszüntetése érdekében Putyin az orosz külpolitikát aktivizálta, növelte hatókörét.

¹ 1922. április 16-án Oroszország és Németország konszenzuson alapuló egyezményt kötött. Ez az antant kudarcát is jelentette.

George Friedman körülbekötő körképet ad az EU-ról. Ennek figyelembevételével a valóságnak megfelelő, elfogadhatóbb jövőképet lehet alkotni. A jövőkutatás hipotetikus, ez a fő buktatója, ugyanakkor az alkalmazható stratégiát pontosabbá és eredményesebbé teheti.

George Friedman Európa-képének fontos összetevője az EU állapotrajza: „Az Európai Unióban még mindig a konföderációs modell van érvényben, vagyis a szövetség szuverén nemzetállamokból áll. Ez egyrészt korlátozza az unió saját tagállamai feletti hatalmát, másrészt pedig nem jogosítja fel arra, hogy a tagországoktól áldozatot követeljen. [...] Nincs összehangolt védelmi politika. [...] Az EU nem más, mint egy fakultatív együttműködés, amely a tagállamok kényelmét szolgálja, és ha egy adott tagállam számára kényelmetlenné válik, bármikor kiléphet, amiben senki nem akadályozhatja meg” (FRIEDMAN 2015: 173).

Az idézet megállapításai ellentmondásosak, mert az EU gazdasági nagyhatalom. A tagállamokat a gazdasági kényszerek tartják az EU-ban, emellett az orosz nagyhatalmi fenyegetés is figyelembe vehető tényező, valamint az USA globálisan érvényesülő, de geopolitikai szempontból gyengülő hatalma. Ez az ambivalencia elsősorban a geopolitikai tényezők miatt áll fenn. Az USA politikai befolyása gyengül, mégis annyira számottevő, hogy az Egyesült Államok vezetésével és arab szövetségeseinek részvételével 2014 szeptemberében megindultak a légitámadások az Iszlám Állam érdekeltségei és bázisai ellen Szíriában (N. RÓZSA 2015: 208).

A Közel-Kelet legbonyolultabb háborús összecsapásának a következménye, hogy nagy tömegek menekültek el Szíriából. „Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint mintegy 3,3 millió szíriai menekültet regisztráltak. Törökországban és Libanonban 1,16 millió, Jordániában 600 000, Irakban 230 000, míg Egyiptomban mintegy 140 000 főt. Ennél azonban sokkal többen váltak menekültté, de az ország területén belül maradt a család, illetve sokan úgy léptek át a határokon, hogy nem regisztráltak” (N. RÓZSA 2015: 209). Ezen országok – elsősorban Törökország – a kiindulópontjai a migrációs áradatnak. Politikai oka a német kancellár azon kijelentése, hogy Németország munkaerő-szükséglete lehetővé teszi nagyobb számú menekült befogadását. Az ENSZ által létrehozott menekülttáborok lakóinak ellátását szolgáló pénzüsszeg a gazdag országok egyre szűkülő befizetései miatt, csökkent. Ez is hozzájárult az emberáradat elindulásához. Az EU schengeni határai nyitottak voltak. Nemcsak a Közel-Keletről, hanem Észak-Afrikából is sokan menekültek el. Elsősorban Olaszország, Görögország területét érintette eleinte a menekültáradat. Ez még csak kisebb mértékben hatott az EU politikai egységére. Amikor a tömeg elérte a balkáni országokat, majd áthömpölygött hazánkon, a magyar kormány kényszerlé-

péseket tett a tömeg áramlásának szabályozására, elsősorban a déli határ mentén. Az unió a szabad határátlépés megakadályozása miatt fordult szembe hazánkkal. A visegrádi országok kormányai a magyar lépést elfogadták. Újabb bonyodalmat jelent a kvótakérdés, amelyet a magyar kormány és a visegrádi országok elutasítanak. Az EU számára tehát nagy gondot, feszültséget okoz a migráció. Ehhez járul hozzá a franciaországi terrortámadás, a terrorizmus veszélye. Az EU politikai vezetése a schengeni határok szigorúbb őrzéséhez részben hozzájárult. Törökországot, mint a migráció releváns kiindulópontját, 3 milliárd eurós támogatással és az EU-ba való felvételi tárgyalások megkezdésével érdekeltté tette a menekülttömeg mozgásának korlátozásában, szabályozásában. A várható eredmény kétséges.

Az Európai Unió két magországa Németország és Franciaország. A konföderáció primása Németország. Ő viszi a vezérszólamot, amelynek forrása gazdasági ereje, fejlettsége. A migráció egyértelműen felveti azt a kérdést, hogy az Európai Unió krízisben van. Közismert tény, hogy az EU gazdasági nagyhatalom, de politikai szempontból gyenge. Az EU egyik tünete a Köztes-Európa tagállamainak helyzete: „Az új, »köztes-európai« tagállamok példája azt mutatja, hogy az újonnan csatlakozó országok az EU »félpelemére« fognak szorulni. A »központi«, régebbi tagállamok ugyanis túladdnak nehézségeiken, azokat az újonnan csatlakozókra hárítják. Ez a folyamat élesen jelentkezett a legutolsó, 2008-ban kezdődött nagy társadalmi-gazdasági válság során” (BÁRDOS-FÉLTORONYI 2015: 189). Ez a megállapítás érvényes napjainkban is. Ez után feltehetjük azt a kérdést, hogy az EU szétszakad-e? Erősebb-e a centrifugális erő a centripetális erőnél? Európa központi magja, beleértve Nyugat-Európát és Köztes-Európát, két nagyhatalom harapófogójába szorult az USA és Oroszország érdek-összeütközése miatt. Az EU-nak nem érdeke a hatalmi harc éleződése. Az EU az USA versenytársa és barátja is. A kétféle érdek közül az utóbbi az erősebb. A Köztes-Európa leszakadása, kiválása az unióból regionális és globális probléma egyszerre. Ha számba vesszük a világ jelenlegi „gyulladásponjtait” és a multipoláris hatalmi állapotot, kiderül, hogy nem lehet úgy számolni, mint a kétpólusú világban. Most többsímeretlenes egyenletrendszerrel van szó. Ennek tényezői többségében folyamatosan változnak. Az új egyenletrendszer alkalmatlan a békét teremtő egyensúlyi állapot biztosítására. A sok érdek-összeütközés helyett nem az a kérdés, hogy „Ki kit győz le?”, hanem az, hogy „Ki kit győz meg?” Csak a konszenzusok útja vagy útjai járhatóak. Ez egyszerre a regionális és globális problémák megoldását jelentheti. Ez az egyetlen alternatívája a világbéke és az emberi fejlődés biztosításának.

1.3. A NÉMET–OROSZ KAPCSOLATRENDSZER HÁLÓZATI-GEOPOLITIKAI ELEMZÉSE

A globalizáció a világ hálózatosodásának folyamata. Bár az államok közötti „klasszikus” háború kitörésének valószínűségét a fokozatosan kialakult gazdasági interdependenciák rendszere csökkentti, a hatalmi játszmák folytatódnak. A geopolitika tudománya lépést tart a globalizáció felgyorsult folyamatával, a technológiai fejlődéssel, bővítve az elemzési kereteket. A háromdimenziós geopolitikai tér (szárazföld, tenger-óceán, légtér) átalakult, öt dimenzióban gondolkodunk, mely a cyberteret és az űrteret is magában foglalja. A kölcsönös függési rendszerek hálózati-geopolitikai elemzése új megközelítés alapján vizsgálja Németország és Oroszország kapcsolatát.

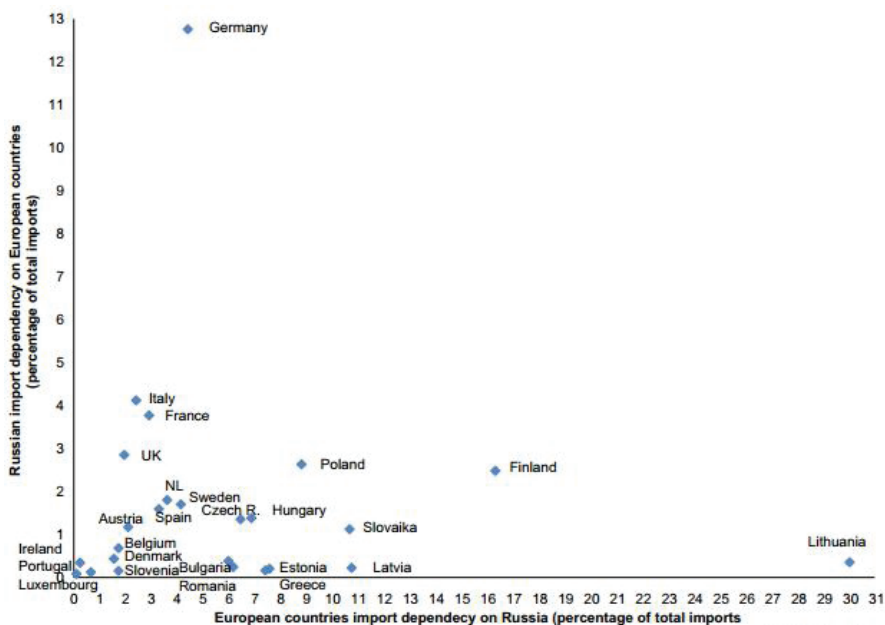
Az interdependencia forrása német oldalon az energiafüggőség, orosz oldalon az exportból származó bevételektől való függőség és az importfüggőség, különös tekintettel a német csúcstechnológiára. A *British Petrol* (BP) 2016 júniusában készítette el a 2015-ös évre vonatkozó statisztikai áttekintését a világ energiahordozóiról. Az adatok szerint Oroszország a második legnagyobb földgázlelőhely a világon Irán mögött, a világ teljes készletének 17,3%-a (32,3 billió köbméter) található az országban (BP Statistical Review of World Energy, June, 2016: 20).

A földgáz-kereskedelemre vonatkozó adatok alapján az interdependencia-modell energiafüggőségi oldala elkészíthető. Németország fogyasztása 2015-ben 74,6 milliárd köbméter volt, termelése 7,2 milliárd. Összesen 104 milliárd köbméter gázt importált, melynek 43,46%-a érkezett Oroszországból, 33,56%-a Norvégiából, 22,12%-a Hollandiából, 0,86%-a más európai országokból. Az AG Energiebilanzen agytröszt által közölt adatok alapján a német energiafelhasználás 21%-át tette ki a földgáz 2015-ben. Mindezek alapján megállapítható, hogy Németország erősen függ az Oroszországból érkező gáztól.

A modell orosz oldala háromtényezős. Az első elem a gázexportból származó bevétel. Köztudott, hogy Oroszország gazdasága különösen érzékeny az olaj- és gázárak alakulására. 2013-ban az olaj- és gázexport a teljes exportbevételek 68%-át adta, melyből a gáz 18%-ot tett ki. A Világbank Csoport 2016-os elemzése szerint az olaj- és gázbevételek csökkenése miatt drámaian nőtt az orosz államadósság (Russia Economic Report, World Bank Group, No. 35, April, 2016: 25).

Az orosz gazdaság sebezhetőbbé vált, így függősége is nőtt. A földgáz esetében a legfontosabb exportpartner Németország. A BP adatai szerint 2015-ben Oroszország összesen 193 milliárd köbméter gázt exportált vezetőkeken keresztül. A legnagyobb mennyiségű gázt Németországnak szállít

tották, 45,2 milliárd köbmétert, mely a teljes export 23,42%-a. A második tényező nehezen mérhető. Az orosz technológiai hátrányok ledolgozásához elengedhetetlen a német csúcstechnológia és tudás importálása. A harmadik elem, az importfüggőség bilaterális importdependencia-mátrixban ábrázolható, mely ugyan 2008-as adatokra épül, a folyamatokat jól szemlélteti.

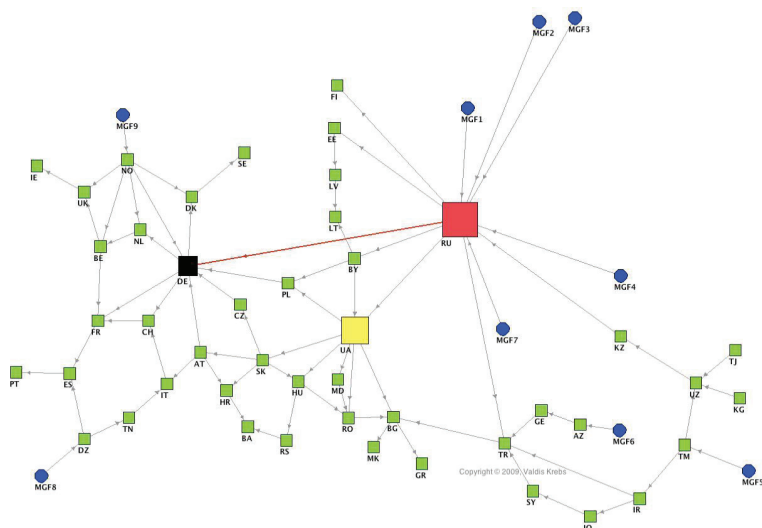

3. ábra. Importdependencia-mátrix (Forrás: HARSEM–CLAES 2013: 7)

Látható, hogy Németország előnyös pozíciót foglal el. 2008-ban az orosz import 12,76%-a érkezett Németországból. A két ország közti kapcsolat a modell alapján interdependens viszonyként írható le, nehezen határozható meg, melyik irányba billenhetne a mérleg nyelve. Az interdependens viszony a kapcsolatrendszer a kooperáció irányába tolja el. A Gazprom nyugati részvényesekkel közösen tervezett új projektje, az Északi Áramlat 2 is ezt igazolja. A nyugati cégek (német Uniper SE, BASF SE/Wintershall Holding GmbH, az angol–holland Royal Dutch Shell plc, az osztrák OMV AG és a francia Engie S. A.) a részvények 10-10%-át, a Gazprom az 50%-át birtokolja.

A geopolitikai helyzet ebben az esetben az interdependencia forrása, de hasonlóképp lehet aszimmetrikus interdependencia és dependencia forrása is. A kelet-közép-európai országok esetében az utóbbiról beszélhetünk. A következő, szociális hálók elemzésén (SNA – Social Network Analysis)

alapuló modell alapján látható, hogy a központi játékos Oroszország. Fontos megjegyezni, hogy a modell 2009-ben készült, az Északi Áramlat megépítésének tervezetét a vastag vonal jelöli. Ukrajna ekkor fontos szerepet töltött be, azonban a gázvezeték megépülése után szerepe mint tranzitország nagyon meggyengült, jelenlegi tervek szerint 2019-re teljesen megszűnik az Ukrajnán át folyó gázszolgáltatás. További megjegyzés a modellhez, hogy Németország az Északi Áramlat megépülésével és a tervezett 2. Projekttel a kapcsolati háló még fontosabb csomópontja lesz.

4. ábra. Gázszállítások Oroszországból (Forrás: KREBS 2009)

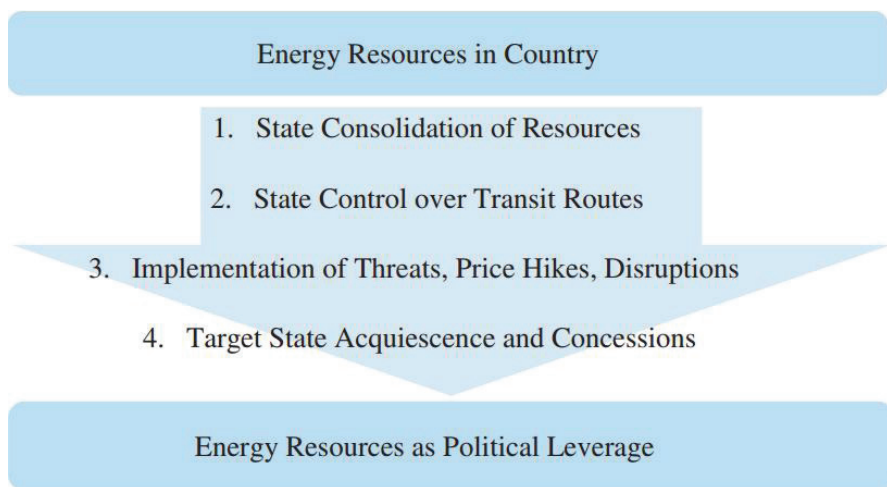
Oroszország és Németország Euráziában geopolitikai csomópontok. A hálózatok dinamikája szerint a csomópontok közti erősödő kapcsolat a többi szereplő szignifikanciájának csökkenéséhez vezet a kapcsolati hálóban. Az összefüggés úgy is leírható, hogy minél szorosabbra fűzi kapcsolatait Németország és Oroszország, annál kiszolgáltatottabbá válik a rendszer többi eleme. Ez főként Kelet-Közép-Európa országait érintheti érzékenyen, hiszen kapcsolatuk Oroszországgal és Németországgal is dependenciaként írható le.

A játék komplexitását növeli a transzatlanti és a távol-keleti szereplők bekapcsolása a hálóba. Kína az orosz gázexport diverzifikációjában, az USA a palagáz-forradalom és az LNG² kapcsán.

² LNG = Liquefied Natural Gas (cseppfolyós földgáz)

1.4. ENERGIAFEGYVER-MODELL

Milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy egy ország az erőforrásait fel tudja használni politikai célokra? A modell alapvetően négy feltételhez köti az energiafegyvert, de – mint a legtöbb modell – ez is a valóság leegyszerűsítésével működik, azonban igen jól szemlélteti a szükséges feltételeket.

5. ábra. Energiafegyver-modell (Forrás: STEGEN 2011: 6506)

Az első feltétel, hogy az állam konszolidálja az ország erőforrásait. A második, hogy ellenőrzést szerezzen a tranzitútvonalak felett. A harmadik, hogy felhasználja az erőforrásokat a saját politikai céljainak elérésére törekedve megfélemlítéssel, büntetéssel vagy épp jutalmazással. A negyedik feltétel a függő állam reakciója (STEGEN 2011: 6506).

Az erőforrások konszolidálása lényegében azt jelenti, hogy a gáz- és olajlelőhelyek nagy része közvetlenül vagy közvetve állami kézben vannak. A Gazprom vezetői mind a Putyinhoz hű elithez tartoznak. A Gazprom vállalatban az orosz államnak 50,002%-os részesedése van. A 75%-ban állami tulajdonban levő Rosneft a második legnagyobb olajcég Oroszországban (STEGEN 2011: 6507).

A már meglevő tranzitútvonalak feletti irányítás megszerzése az országon kívül a Gazprom feladata, mely az évek során több esetben is az egyes országok adósságára alapozva sikerrel szerzett többségi tulajdonrészt az adott vállalatban, többek között a Balkánon. Jelenleg a már említett Északi

Áramlat 2 kiépítése a legfőbb cél, de a feltétel az Északi Áramlattal is teljesül.

A harmadik feltétel teljesülésére a legjobb példa Ukrajna. A gázcsap elzárásának nyilvánvalóan gazdasági okai voltak, azonban egyben kiválóan időzített üzenet is volt a balti országoknak, akik az Északi Áramlattal kapcsolatos környezetvédelmi aggályait hangoztatták. Ugyanakkor nemcsak negatív, de pozitív irányban is fel lehet használni az erőforrásokat. A Moszkvával baráti viszonyt ápoló országoknak kevesebbet kell fizetniük a gázért, mint azoknak, akik Európához vagy az USA-hoz közelednek (STEGEN 2011: 6509). A modell negyedik feltételével kapcsolatban elmondható, hogy találunk példát annak teljesülésére és az ellenkezőjére is. Az érintett országok, főképp a balti államok, nem tettek eleget Moszkva akaratának az 1990-es években az orosz katonai jelenléttel kapcsolatban. Ukrajnával kapcsolatban már más a helyzet. Miután 2006-ban az árvitákat követően elzárták az ellátást, a márciusi választásokon az oroszpartí politikusok és pártok jól szerepeltek. 2010-ben Janukovics megnyerte az elnöki választásokat, és az ukrán–orosz kapcsolatok jelentősen javultak (STEGEN 2011: 6510).

A modell feltételrendszeréből három teljesült. Az energiafegyver bevetetősége országonként teljesen különbözik, ez nemcsak az eltérő függési viszonyokban mutatkozik meg, hanem az adott állam politikai elitjének gondolkodásmódjában és Nyugathoz való kapcsolataiban is. A balti államok a szovjet idők után érthető módon ellenállást tanúsítottak az orosz törekvésekkel szemben.

1.5. AZ ENERGIAFEGYVER-MODELL KIEGÉSZÍTÉSE, AZ ASZIMMETRIKUS INTERDEPENDENCIA

Az első lépés annak a felismerése, hogy aszimmetrikus interdependenciáról van szó. Keohane és Nye megfogalmazása szerint a relatív alkupozíció fontossága vezet el az aszimmetrikus interdependencia fogalmához. Interdependencia, hisz a kelet-közép-európai országoknak szüksége van az orosz gázra és olajra, és Oroszországnak is a gáz- és olajexportból származó bevételekre. Aszimmetrikus, mert az országok jobban függnek Oroszországtól, mint fordítva.

Armstrong szerint az aszimmetrikus interdependencia csak három feltétel teljesülése esetén szolgálhat politikai eszközként: 1. Egy állam befektetéseinek nagy részét egy másik állam kell, hogy irányítsa. A Gazprom befektetései az európai gázpiacon erre jó például szolgálnak. A Gazprom vehet európai uniós alapítású cégeket, míg az orosz törvények tiltják, hogy az unió ugyanezt tegye Oroszországban. 2. A függő ország képtelen más-

honnan beszerezni az erőforrást. 3. A várt politikai hatás nem jelent fenyegetést vagy törést a gazdasági kapcsolatokban. Oroszország és Kelet-Közép-Európa viszonyrendszerében mindhárom teljesül (HARSEM–CLAES 2013: 785–786).

Az energiafegyver-modellt e három elemmel kell kiegészítenünk. Kelet-Közép-Európa országaira a modell minden pontja igaz. Diverzifikációs képességük minimális, kooperációs hajlandóságuk – bár retorikájukban megfigyelhető erre irányuló törekvés – szintén. A történelmi sérelmek, a gyakran eltúlzott nacionalista törekvések és a gazdasági válság mélyítik a köztük húzóódó szakadékot. Az aszimmetrikus interdependencia elméletének feltételrendszerével kiegészített energiafegyver-modell teljesebb képet ad a régió geopolitikai helyzetéről. A régió és az unió kapcsolata gazdaságilag dependencia, viszont sem az uniónak, sem az Egyesült Államoknak nem érdeke, hogy a régió leszakadása Oroszország kebelére sodorja Kelet-Közép-Európát, teret adva Oroszországnak a mackinderi magterület kiterjesztésére.

KONKLÚZIÓ

Az emberiség továbbélésének alapvető záloga a 21. században és az utána következő időszakban is a játékelmélet alapvető törvénye, a win-win játszámára való törekvés. A kooperáció és a konszenzus a hálózati innováció számára rendkívül hasznos alapelvek, növelik a hálózati innovációs potenciált, valamint megfelelő szinten tartják a hálózatokban az erős és gyenge kapcsolatok arányát. Az állandó konkurencia és konfliktus jelensége a hálózati kapcsolatokat rendezetlenné teszi, a hálózaton belüli gazdasági, társadalmi, perszonális kapcsolatrendszereket, struktúrákat, működési mechanizmusokat széttzilálja, végül a totális rendszerhalál állapotához vezet. Az entrópia, a káosz természetesen magában hordozhatja az újjászületés lehetőségét is. Mindezek az alapelvek és törvényszerűségek fokozottan igaznak tekinthetők a diplomácia, a geopolitika rejtelmes, néha titokzatos világára is. A globalitás, regionalitás és lokálitás hármasszintje gyakran gyengíti, néha erősíti és kiegészíti egymást, a modern nemzetközi hálózati kapcsolatrendszerek komplexitása azonban egyik szint nélkül sem működik, erősítve ezzel a globális interdependencia fogalomrendszerének törvényszerűségeit.

IRODALOM

- BÁRDOS-FÉLTORONYI Miklós: *A nagyhatalmak harca Eurázsiaiban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.
- BOGÁR László: *Magyarország és a globalizáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- BRITISH PETROL: *Statistical Review of World Energy*. June, 2016.
- BRZEZINSKI, Zbigniew: *A nagy sakktábla*. Európa Kiadó, Budapest, 1999.
- BRZEZINSKI, Zbigniew: *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2013.
- FRIEDMAN, George: *Következő évtized*. New Wave Media Kft., Budapest, 2015.
- FUKUYAMA, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- HARSEM, Øistein–CLAES, Dag Harald: The interdependence of European–Russian energy relations = *Energy Policy*, 59, 2013.
- HUNTINGTON, Samuel: *The Clash of Civilizations and the remaking of world order*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- MATOLCSY György: *Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon 2010–2014*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2015a.
- MATOLCSY György: *Amerikai birodalom. A jövő forgatókönyvei*. Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány, 2015b.
- N. RÓZSA Erzsébet: *Az arab tavasz – A Közel-Kelet átalakulása*. Osiris Kiadó–Külügy és Külgazdasági Intézet, Budapest, 2015.
- RUSSIA ECONOMIC REPORT, World Bank Group, No. 35, April, 2016.
- STEGEN K., Smith: Deconstructing the „energy weapon”: Russia’s threat to Europe as case study = *Energy Policy*, 39, 2011.
- SZILÁGYI István: *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs, 2013.

INTERNETES FORRÁS

- EVANS, Peter: *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995) [http://cc.bingj.com/cache.aspx?q=embedded+autonomy%3a+states+and+industrial+transformation.+\(princeton%2c+n-j%3a+princeton+university+press%2c+1995\)&d=4917515683237&mkt=-en-ww&setlang=hu-HU&w=-uYhSn_rCrC8OjgpPE_q5CaOR562svMt](http://cc.bingj.com/cache.aspx?q=embedded+autonomy%3a+states+and+industrial+transformation.+(princeton%2c+n-j%3a+princeton+university+press%2c+1995)&d=4917515683237&mkt=-en-ww&setlang=hu-HU&w=-uYhSn_rCrC8OjgpPE_q5CaOR562svMt) (2016. 02. 02.)
- KREBS, Valdis: *Complex International Relations*. 2007. jan. http://www.orgnet.com/MIDEAST_Network_Map.pdf (2016. 03. 06.)
- KREBS, Valdis: *Power in Economic Networks*. 2009. jan. <http://www.thenetworkthinkers.com/2009/01/power-in-economic-networks.html> (2016. 06. 06.)

A global superpower pokergame – dilemmas, alternatives

The study analyses the geopolitical networks of the 21st century from a new perspective. The authors draw a parallel between the process of globalization and the evolution of geopolitical dimensions and networks, introducing yet unknown or lesser known scientific models. The 21st century is a complex system of geopolitical games; the authors focus on the role of great powers in the new international system and the geopolitical situation of Hungary, the Central and Eastern European region, and the geopolitics of flashpoints. The aim of the study is to identify the geopolitical networks that drive history, set up scenarios for the future of Hungary, the European Union and the world itself, combining local, regional and global aspects and networks. The analysis touches upon actual problems and challenges that are strongly linked to the process of globalization, such as international terrorism, the so-called Islamic State and the migration crisis. High emphasis is put on the chessboard of Eurasia and the Middle East, drawing up the system of nodes and ties to identify central players and their connections. In both cases, energy policy plays a decisive role of geopolitical games. The Russian-German *relations* are analysed based on up to date data and the theory of interdependency, combined with the geopolitics of the network of gas pipelines and the effect of these connections on other European countries. Concerning Central and Eastern Europe, the analysis of the geopolitical situation of the region is analysed on the basis of the combination of an energy weapon model and the theory of asymmetric interdependency.

Key words: geopolitics, networks, terrorism, energy weapon model, asymmetric interdependence, globalization, migration

Globalna pokeraška igra velikih sila – dileme i alternative

Studija primenjuje nov pristup analizi geopolitičkih mreža 21. veka. Autori povlače paralelu između procesa globalizacije i evolucije geopolitičkih dimenzija i mreža predstavljanjem dosad nepoznatih ili malobrojnim znanih naučnih podataka. 21. vek je sistem kompleksnih geopolitičkih utakmica, glavni akcenat polazi na ulogu velikih sila, geopolitički položaj istočno-srednjeevropske regije i na geopolitiku „tačaka požara”. Studija ima za cilj definisanje geopolitičkih mreža koje znače pokretačku snagu istorije, konstruisanje scenarija u pogledu Mađarske, Evropske unije i celine sveta, povezujući lokalne, regionalne i globalne aspekte i mreže. Analiza zahvata aktuelne probleme i izazove, koji se tesno vezuju za proces globalizacije, ubrajajući tu međunarodni terorizam, organizaciju takozvane Islamske države, ili migracijsku krizu. Evroazijska i bliskoistočna šahovska tabla su centralni elementi studije, skicirajući sistem čvornih tačaka i veza, određujući centralne igrače i njihov sistem veza. Energetska politika igra u oba slučaja odlučujuću ulogu. Sistem rusko-nemačkih veza je podvrgnut analizi na osnovu najsvežijih dostižnih podataka, uz povezivanje teoriju interdependencije sa geopolitikom mreže gasovoda, ispitujući uticaj ovih veza na druge evropske zemlje. Analizu geopolitičkog položaja istočne i srednje Evrope obavili smo kombinovanjem jednog modela energetskog oružja i teorije asimetrične interdependencije.

Ključne reči: geopolitika, mreže, terorizam, model energetske oružja, asimetrična interdependencija, globalizacija, migracija

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 16.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 21.

ETO: 391.1(497.113Gombos)''19''
821.511.141(397)-4

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Cs. Tóth Gabriella

· Múzeumpedagógus, doktorandusz, József Attila Múzeum, Makó
· gabriellacs.toth@gmail.com

FÉRFI VISELET GOMBOSON A 20. SZÁZADBAN

Male traditional garment in Gombos in the 20th century

Muška nošnja u Bogojevu u 20. veku

A Dél-Duna mente magyarlakta településeinek népi kultúrája elkülönül a Bácska középső településeitől, és az észak-bácskai területekével mutat rokonságot. Nem kivétel ez alól Gombos sem. Hagyományaihoz a végsőkig ragaszkodó lakosai sokáig megőrizték egykori parasztviseletüket, melynek rekonstruálása napjainkban még elvégezhető. Tanulmányomban a férfi viseleti darabokat mutatom be, anyag és funkció szerint csoportosítva, jelölve a végbement változásokat a 20. század első felétől a parasztöltözetek használatának kikopásáig. Kitérek a Gyöngyösbokréta mozgalom férfi népviseletre gyakorolt hatásaira, a színpadi öltözetegyüttesek kialakulására és azok továbbélésére. A most közreadott anyag nem teljes, mivel az emlékezetben néhány öltözeti elem csak foszlányosan maradt ránk, illetve a korabeli tárgyak és fotók sem voltak maradéktalanul segítségemre. Dolgozatomban az eddigi kutatási eredményeimet adom közre, mely gazdagítja a gombosi és a Kárpát-medencei magyarság néprajzi szakirodalmát.

Kulcsszavak: népviselet, parasztviselet, népviseletkutatás, férfi viselet, vajdasági viselet, Gombos, Bogoja, Bogojevo, Bácska, Délvidék, Gyöngyösbokréta

Gombos az egykori Bács-Bodrog vármegye területén meghúzódott magyarlakta település. Bácska nyugati csücskében, a Dunától pár kilométerre fekvő Dél-Duna menti falu. Ez a vidék kulturális értelemben elkülönül Bácska középső, illetve keleti részeitől, és az észak-bácskai régióval alkot egy kulturális egységet (BORSOS 2011: 216).

A török kiűzését követően az elnéptelenedett vidékre több hullámban érkeztek magyar és más nemzetiségű telepesek, ezért a 18. században etnikai sokszínűség jellemezte ezt a területet. A Dél-Duna mentén szórványosan telepedtek meg magyar lakosok, falvaik a következők: Gombos, Doroszló, Bácskertes és az 1880 után létesült Szilágyi. Mind a négy település a német többségű apatini járás tagja volt, de éltek szerbek, bunyevácok, sokácok is ebben a közigazgatási egységben (KEPECS 1998: 81–82).

A mai Gombos határában először 1753-ban jelentek meg magyar telepesek, majd többszörös hely- és településnév-változtatás után telepedtek meg a falu mai helyén. Ezt követően egészen 1899-ig folyamatosan érkeztek új lakosok a településre (JUNG 1978: 168–169). Az újonnan megtelepedett nép elsősorban a Dunántúl délkeleti csücskéből, a mai Baranya és Tolna megye területéről érkezett Gombosra. Kulturális értelemben elmondható, hogy Gombos Doroszlóval alkot endogám közösséget, egy kulturális egységet, népviseletük is a megtévesztésig hasonló.¹

Gombos már a 19. század végén felkeltette a tudósok érdeklődését, így szép számmal jelentek meg hosszabb-rövidebb írások a falu népi kultúrájára vonatkozóan. Ebben a tanulmányban nem célok ezeket részletesen ismertetni, csupán az öltözködéskultúrát érintő írásokat kívánom pár mondatban összegezni.

Elsőként Cziráky Gyula adott közre összefoglaló írást, melyben megállapítja, hogy Gombos népviseletében tükröződik a környező népek, a németek és a rácok hatása is, azt azonban nem fejti ki, hogy az öltözet mely tulajdonságaira gondol (CZIRÁKY 1898: 29). Szintén ezt a gondolatot fogalmazza meg a Duna menti falvak viseletével kapcsolatban a Borovszky Samu által szerkesztett vármegye-monográfiában található egyik írás. A magyar férfi viseletről a következő fontos megállapításokat teszi: „Feltűnőbb kölcsönvett elemek a papucs, a nadrágra húzott harisnya, [...] a bársonyruha és a színes bunyevác selyemmellény. Ingben, gatyában csak munkaközben járnak, ünneplőre rendesen nadrágot húznak. Mellényük legtöbbször sötét szövetű, s csak, a mint említettük, a bunyeváczsággal érintkező területeken (Bajmok, Topolya) divatos a színes, virágos selyem mellény. Ugyanarra elterjedt a szalagra varrt nagy ezüstpitykék divatja is. Ezeket a nagy ezüstmegfogásokat különben ünneplő felöltőkön is kedvelik. A neve ritkábban (Baracska, Dávod, Gombos, Bácskertes) s főként a déli és nyugati tájakon *pruszlik*...” (BOROVSZKY é. n.: 329–330).

Gombos népszokásainak és hiedelemvilágának összefoglaló kötete szórványosan tesz utalást a férfiak öltözetére vonatkozóan (JUNG 1978).

A falu néprajzi irodalmát gazdagítja a helyi értelmiségi réteg bevonásával készült kismonográfia (JUNG 1978), melyben egy rövidebb fejezet szól a népviseletről. Az akkori idős asszonyok elmondása alapján írott munka részletesebb képet fest a gombosi öltözködéskultúráról, mint az eddig említettek. A férfi viseletre vonatkoztatva kijelenthető, hogy máig ez az egyetlen írás, mely megkísérelte tetőtől talpig bemutatni az öltözetet (CSELENÁK 1978: 158).

¹ A két falu kapcsolatát, annak történeti gyökerét eddig egy kutatás sem tárta fel. Az említetteket adatközlőim elmondására alapozom.

A gombosi férfiak öltözködésére utaló vázlatos szakirodalmi áttekintésből kitűnik, hogy a témában idáig nem született olyan munka, mely az öltözetdarabokat részletesen ismertette volna, illetve elemezte volna a parasztöltözetben végbement változásokat is. Dolgozatomban ezt a hiányt igyekszem pótolni, azonban előre kell bocsátanom, hogy a férfi népviseletre vonatkozó adatok gyűjtése Gomboson meglehetősen megnehezült napjainkra. A gombosiak emlékezetében foszlányos információk őrződtek meg a férfiak parasztöltözetével kapcsolatban. Azokat, akik a 20. század első felében még népviseletben jártak, sajnos már nem kérdezhetjük meg. Továbbá a kutatást nehezíti, hogy a férfi ruhadarabok sokkal kevesebb számban őrződtek meg, mint a női öltözeti darabok. A Gomboson fellelhető családi fotográfiák bevonásával sem tudunk maradéktalanul teljes képet alkotni a 20. századi férfi népviseletről.² Reményeim szerint a terepmunka folytatása, illetve a múzeumi gyűjtemények tárgy- és dokumentumanyagának vizsgálatával hamarosan sokkal átfogóbb és részletesebb képet tudok majd közreadni.

1. A FÉRFI VISELET DARABJAI

Ing

Gomboson a férfiak a 20. század első harmadáig viselték a fehérruhát, mely egy ingből és gatyából állott, sötét színű *pruszlikot* vettek a tetejére. A fehérruha alapanyaga a lenvászon volt, a kendervásznat csak elvétve alkalmazták az ingek elkészítéséhez.

Bevarrott ujjú, vállfoltos inget viseltek, melyet a hajlatnál pálhával bővítettek, a nem túl bő ujjakat mandzsettában összefogták. A gombokkal záródó hasítékot kétoldalt *számedlik* szegélyezték a tűzésig. A 19–20. század fordulóján az álló nyakú ing viselése lehetett általánosabb, az 1930-as évek felvételein már feltűnik a kihajtott gallérú ing is.

Az emlékezet szerint az 1940-es években már csak hétköznapi használatra készültek a lenvászonból szabott ingek. Az ünnepre szántakat ekkor már kizárólag gyolcsból szabták, később divatosak lettek a zefirből varrott csíkos vagy egyszínű ingek is.

Gatya

A fehérruha másik darabjáról, a vászonból készült lábravalóról az adatközlőim gyermekkori emlékként számoltak be. Feltételezhető, hogy az

² A birtokomba került és feldolgozott képanyagról megállapítható, hogy legtöbbször a nők háta mögött meghúzódva kerültek megörökítésre. Illetve sötét színű öltözetük sok esetben alulexponált, így a ruhadarabok részletei nem kivehetők.

1950-es években már csak ritkán lehetett látni az idősebb férfiakon ezt a lábravalót. Sajnos, a faluban nem sikerült fellelnem egy gatyát sem, így nem szolgálhatok pontos adatokkal a szabását illetően. A gatyá derekát korcba visszahajtották, és ebbe fűzték a madzagot, mely a bő derékrész összehúzására és rögzítésére szolgált. Szára majdnem bokáig ért, rojtokban vagy felszegve végződött. Pontos bőségéről adatot nem tudunk, azonban érdemes megemlíteni, hogy az emlékezetben 12 szeles gatyá elnevezéssel maradt fenn e ruhadarab. Bizonyosan állítható, hogy a felsőruhaként használt lábravaló kendervászonból és lenvászonból egyaránt készült, és a nyári hétköznapi viselet része volt, mezei munkák alkalmával is ezt öltötték magukra az 1940-es évek második felétől. A gatyához viselt inget nem tűrték be a gatyá korcába.³ A munkaruhának szánt, feltehetően szűkebb szárú gatyát olykor vöröshagymahéjjal vagy zöld dióval barnás színűre festették.⁴

Feltételezhetően korábban ez az öltözeti darab az ünnepi viselet részeként is használatos volt, ezt igazolja, hogy Jung Károly a halottak öltözete kapcsán közli: „általános szokás, hogy aki csak teheti, a legszebb ruháját (öltönyét) adja rá a halottra... »A legszebb ruháját adják rá, hogy tisztán menjen a más-világra. Ma is ez a divat... Fehér üngöt adnak rá, fehér gatyát, nadrágot, kabátot, pruszlikot. A feje fölé teszik a kalapot«” (JUNG 1978: 137). Nem tudni biztosan, hogy ezek az ünnepi alkalomkor viselt lábravalók milyen anyagból készültek, elképzelhető, hogy ezek varrásához a fehér gyolcsot használták.

Posztóruhák

A gombosi parasztság öltözete már a 19. század végén erősen polgáriassult jeleget mutatott. A férfiak ruházkodásában a gyári kelmék közül a posztó használata volt a legdominánsabb. A különböző minőségű kelmék az ünnepi és a hétköznapi öltözet alapanyagául is szolgáltak.

Pruszlik

A 20. század elején a férfiak fekete posztóból varrott mellényt viseltek. Sajnos, meglehetősen kevés információval bírunk e ruhadarabról. A helyszínen nem sikerült fellelnem egy régi szabású posztópruszlikot sem, a fotográfiákon is csak elszórva látható, sötét színe miatt gyakran alulexponált, így a részletei kivehetetlenek.

Ennek ellenére a rendelkezésünkre álló források alapján megállapítható, hogy a gombosi férfiak kedvelt sálgalléros mellényének háta keskeny volt,

³ Varga Mária, 1940, Gombos

⁴ Varga Mária, 1940, Gombos; Andrasics Katalin, 1941, Gombos

elöl körülbelül a szegycsont közepén záródott, sűrű gombsorral (*gülüs* vagy *paffan* gombokkal)⁵ (CSELENÁK 1978: 158). Keskeny gallérja majdnem a gombolásig lenyúlt. A posztóból készült pruszlikot gatyához és posztónadrághoz egyaránt viselték.

Az 1940-es évek elején készült fotográfiákon feltűnnek a különféle mintás selymekből varrt mellények is, melyeket kizárólag posztónadrághoz viseltek. Nem tudni, hogy a *selyempruszlik* mikor jelent meg a gombosi férfiak ruhatárában, elképzelhető, hogy már a 18–19. század fordulóján is divatos volt a használata. Ugyanakkor nem kizárt, hogy ez a mellénytípus a Gyöngyösbokréta mozgalom hatására jelent meg az öltözetegyüttesek részeként, és bár szabása megegyezett a posztóból készülttel, elől nem díszes fémgombokkal záródott, hanem paszománttal kapcsolták egybe. A pruszliknak ezt a típusát egyszerű fekete zsinórozással díszítették a gombolásnál és a gallér körül.

UJJASOK

Kabát, öltöny, mici

A férfiak téli felsőruházatáról nem sokat tudunk, egy konkrét megállapítás szerint „a férfiak hidegebb időben ebelasztin kabátban jártak”. A szerző azonban nem tér ki a ruhadarab részletesebb leírására, így nem tudjuk meg, hogy a vastagságán kívül mi különböztette meg a mándliként említett másik ujjastól, melynek bemutatása a következő: „Az idősebb férfiak zakója, a mándli, fekete posztóból készült. Gallérja nem volt, de elől fazonos, zsinórral díszített, alul kissé fodros, hosszú ujjú, egy sor gombbal ellátott melegebb ruhadarab volt” (CSELENÁK 1978: 158). Véleményem szerint ez a leírás inkább illik egy dolmányszabású férfi ujjásra, mintsem a szakirodalom által meghatározott mándlira (FLÓRIÁN 2001: 185). Természetesen nem zárható ki, hogy a 19. század végén és a 20. század elején használt ruhadarabok elnevezései az emlékezetben már az 1970-es években elhomályosultak, összekeveredtek, így a régebbi rövid szabású dolmány neve már az újabb keletű, polgáriasodottabb szabású ujjas elnevezésével összeolvadt. Annyi bizonyos, hogy a 21. század eleji kutatás kimutatta, hogy napjainkban egyik elnevezés sem él az emlékezetben, így a fényképek alapján történő beazonosítás is csak nagyon óvatosan a szakirodalomra támaszkodva lehetséges.

⁵ Ezek a gombok feltehetően megegyeznek a szalagra egy sorba varrt ezüst vagy pléh pitykegombsorokkal (BOROVSKÝ É. N.: 329–330). Adatközlőm elmondása szerint ezeket a kedvelt gombokat kecskegombnak nevezték Gomboson (Varga Mária, 1940, Gombos).

A 20. század elején készült fotográfiákon elvértve megfigyelhetőek bélelt ujjasok. Ezek közös jellemzője, hogy fekete posztóból szabottak, kihajtott prémes gallérjuk van, elől egy vagy két sor gombbal, esetleg paszománnyal záródnak. Elvértve megfigyelhető rajtuk zsinórozás, illetve az alattuk viselt hasonló szabású posztómellény.

Az öltöny néven említett férfi ujjasról már több adatot sikerült feltárni. A családi fotográfiákon nagyobb számban figyelhető meg ez a ruhadarab, illetve adatközlőim emlékében is elevenebben él.

Az ünnepi öltözet részét jelentő öltönyről a következők állapíthatók meg: fekete posztóból szabottak, duplalejűek, gallérjuk kihajtott, elől két sor gombbal záródnak. Jellemzőjük a kétoldali zsebfedeles zseb.⁶ Ez a vékonyabb ujjas feltehetően már a 19. században jelen volt a gombosi férfiak öltözetében, és a 20. század közepéig fel-feltűnik a fotográfiákon. Ezt a szabásmintát követte az 1920-as és 1930-as évektől a kordbársonyból, *mosóbársonyból* varrott ujjas is.

A posztóruhák sorából kilóg, azonban a férfi ujjasok kapcsán meg kell emlékeznünk a 20. század első felében divatossá vált miciről. Ezeket a gyapjúfonálból géppel kötött ruhadarabokat Gomboson egy sváb kisiparos üzemében készítették, és jaksi mici néven maradtak fenn az emlékezetben.⁷ A különböző színekben készült, elől egy sor gombolással záródó hosszú ujjú, egyenes vonalú kardigánok a hidegebb hétköznapi kedvelt ruhadarabjai voltak a gombosi férfiak számára is.

Nadrág

A 20. század első felében a gombosi férfiak öltözetegyüttese egyfelől városias, polgárisult jellegűek, másfelől tagadhatatlanul erős németes hatás is megfigyelhető rajtuk. Szembetűnő, hogy a posztóból készült férfi lábravalók számos típusát megőrizte emlékezetében a falu, és a képeken is jobban dokumentáltak, mint a korábban leírt ruhadarabok.

Gomboson a férfiak a fekete posztóból készült nadrágokat viselték. Szabásukat illetően megállapítható, hogy ruhatáruk részét alkotta az egyenes

⁶ A ruhadarab megfelel a 19. században divatos nagymándli leírásának (FLÓRIÁN 2001: 185). A fényképek alapján nem állapítható meg, hogy a kézelő hogyan szabott.

⁷ A Gomboson működtetett kötőüzem történetéről egyelőre nem számolhatunk be pontosabban, annyi bizonyos, hogy a 20. század elején nagy jelentőséggel bírt a ruházatkodás alakulásában. Itt és az ehhez hasonló német gyárakban készültek a nők által kedvelt fehér és csíkos kötött harisnyák, a férfiak zoknijai és a mindkét nem által viselt kötött ujjasok, melyek gyermekméretben is elérhetőek voltak. Minden igényt igyekeztek kielégíteni a sváb kötődések (Varga Mária, 1940, Gombos).

szárú pantalló, melynek népszerűsége a térségben élő nagyszámú németiség hatásának is köszönhető, de nem szabad elfelejteni, hogy a 19. század elején a magyar nyelvterület egészen kedvelt ruhadarabok voltak.⁸ Ha engedhetünk az általánosító szakirodalmi megállapításnak, a szóban forgó lábravaló slicce gombolós lehetett (FLÓRIÁN 2001: 184). A németes szabású pantalló mellett az egyenes szárú ellenzős posztónadrág is jelen volt a férfiak ruhatarában. A fotográfiákon föltűnik egy-egy vitézkötéssel díszített változata is ezeknek a nadrágoknak.

Gomboson is népszerű volt a parasztgazdák által országszerte kedvelt priccses nadrág, melyet kizárólag csizmával viseltek.

A posztónadrágok mellett meg kell említeni a szűk szárú nadrágok fekete kordbársonyból, mosóbársonyból készült változatát is, mely Gomboson az ünnepi öltözetet is jelentette a hozzá illő – ugyanabból az anyagból készült – felsőrésszel együtt.⁹

Fejrevalók

A férfiak fejviseletéről kevés adat áll rendelkezésünkre. „Hajuk »az elbeszélők szerint« a múlt század vége felé hosszú volt, hosszú bajusszal, néha szakállal. A század eleji hajviselet már rövid, a hosszú bajusz megmaradt” (CSELENÁK 1978: 158). Az 1940-es évek fényképein a fiatal legények borotvált arccal láthatóak, bajuszt csak az idősebb férfiak viselnek.

Fedetlen fővel nem jártak a férfiak. Általános volt a fekete posztóból készült pörge kalap, melyet a legények és az idősebb férfiak egyaránt viseltek.¹⁰ Télen bundás sapkát tettek a fejükre (CSELENÁK 1978: 158), nyáron szalmakalapot viseltek.

Lábbelik

A 20. század elején a gombosi férfiak kedvelt lábbelije az egylábás fekete bőrpapucs volt, melyet gyakran a nadrágra húzott, lábszárközépig érő fehér harisnyával, *kapcával* viseltek. Ez a jelenség egyértelmű német hatás a gombosi öltözetében.

Szintén német hatásról tanúskodik a facipő, vagyis a *klumpa* megléte az öltözködéskultúrában, mely a 20. század végéig használatban maradt, de

⁸ Ebben a kérdésben döntő szerepük lenne a térségben, elsősorban a Hódságon és Gomboson dolgozó szabómesterek első világháború előtti dokumentumainak. Sajnos, az eddigi kutatás nem akadt nyomára ilyesminek.

⁹ Varga Mária, 1940, Gombos

¹⁰ Varga Mária, 1940, Gombos

még napjainkban is találni adatot a használatára vonatkozóan. Népszerűségét mutatja, hogy jelentős számú *klumpát* sikerült felkutatnom a faluban. A könnyűfából faragott lábbelit téli időben, a mindennapi munkában viselték. Vastag gyapjúzoknira vették fel, esetenként kóccal is kibélelték a jobb hőszigetelés végett. Fagyos teleken a merev lábbeli talpába apró szögeket vertek, köréjük drótot tekertek, így igyekeztek csúszásmentessé tenni. Készítői szakemberek voltak, akik vásárokon árulták termékeiket, de a Gomboson élő klumpásmester bármikor rendelkezésére állt a falu lakóinak.¹¹

Természetesen a csizma is jelen volt a gombosi férfiak lábbelije között. Puha szárú változatát, a *rancos csizmát*, és a keményített szárú *rámás csizmát* egyaránt viselték a gombosi férfiak. Hogy ki melyiket, azt az anyagi helyzet határozta meg.

2. A GYÖNGYÖSBOKRÉTA MOZGALOM HATÁSA A FÉRFIAK ÖLTÖZETÉRE

A színpadi öltözet

A két világháború közötti időszakban kibontakozó Gyöngyösbokréta mozgalom nem csak a női öltözetegyüttesekre gyakorolt hatást. A színpad mint a népi kultúra reprezentációjának új helyszíne a férfi öltözetekben is előidézett változásokat, melyek a ruha díszítésében, szabásában is tetten érhetők. Ilyen az 1940-es évekre általánossá vált új ingtípus, a sípujjú ing megjelenése. A korábbi bevarrott, szűk ujjú, vállfoltos gyolcsing borjúsájú változata, melynek kezelőjét nem fogták össze. Arra törekedtek, hogy az ingujj minél bővebb legyen a csuklónál. Kezdetben az ing ujját piros szalaggal, esetleg keskeny, gyári csipkével díszítették. Később divatosná vált, hogy azokat fehér lyukhímzéssel varrták ki, melyek napjainkra tenyérnyi szélessé nőttek. Az ötvenes évek végétől datálható a férfi ingek mellrészének kalocsai hímzésmotívummal történő kivarrása a még díszesebb hatás elérése érdekében, de ide sorolható a kihajtott gallér kislingelése is. Ez az ingtípus kizárólag a színpadi fellépőruha funkcióját tölti be. Napjainkban is készülnek a leírtakhoz hasonló férfi testre valók. Hozzájuk a sálgalléros selyempruszlíkot viselik.

Gomboson a Gyöngyösbokréta mozgalomról és annak kulturális hozzájárulásáról nem lehet megemlékezni Dobsay András (1893–1981) említése nélkül. Az ő kezdeményezésére rendezték meg az elcsatolt Délvidéken, 1936-ban elsőként Gomboson a Gyöngyösbokrétát, és egészen az 1970-es évekig koreografálta a gombosi *gyöngyösök* színpadi produkcióit. A vise-

¹¹ Pintér László, 1943, Gombos

letben végbement változásokat is pártolta, maga is ötletszerzője, alakítója volt azoknak.¹² Kezdeményezésére jelent meg, a színpadi viselet részeként, a székel harisnya. Ez az új elem nem illeszkedett be a férfiak ruhatárába, ennek oka, hogy az 1950-es évek végére a legények öltözetegyütteseiből kikoptak a régebbi viseleti darabok, helyüket átvették a konfekcióipar által gyártott ruhaneműk.¹³

Az öltözet további színpadi kiegészítője volt a rámás csizmán a sarkantyú, mellyel csak a legügyesebb táncosok táncolhattak. Később a sarkantyúk fémcörgökké szelídültek, melyek ma már ereklyeszámba mennek.

A színpadi öltözet kapcsán említésre méltó, hogy a szomszédos falu, Doroszló – amely parasztöltözte megtévesztésig hasonló a gombosihoz – táncosai a színpadi fellépések alkalmával úgy különböztetik meg magukat egymástól, hogy a posztónadrágon kívül viselik ingüket, míg a gombosiak belül hagyják. Ez a gyakorlat kizárólag a Gyöngyösbokréta találkozókön és egyéb táncos rendezvényeken jellemző, egyébként az inget mindkét faluban betűrve viselték.

3. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban igyekeztem összefoglalni mindazt, amit a gombosi férfiak viseletéről tudhatunk. A korábban publikált adatokat összevettem és kiegészítettem az általam gyűjtöttel. Anyag szerint csoportosítva igyekeztem leírni az egyes viseleti darabokat, ahol csak lehetett, kitértem a szabásra, a díszítésmódra és az elnevezésre is. Úgy vélem, a ruhadarabok részletes ismerése az alapja a további kutatómunkának. Számos ruhadarab leírása vár még pontosításra, és a viseletben történt változások, azok társadalmi hátterének feltárása is még a jövő feladata, sok egyéb más mellett. Ennek ellenére látszik, hogy a vizsgált korszakban a férfiak öltözködése változatos volt. A polgári szabásmintát követő posztöltözetek, ujjasok és nadrágok vonatkozásában sokféle szabással és ruhatípussal találkozhatunk, de a lábbeliket is a típusgazdagság jellemzi.

A megkopott emlékezet és a tárgyi bizonyítékok hiányán túllendítő lehet az új forráscsoportok bevonása, melyek még precízebb eredményeket hozhatnak, és a férfi öltözetegyüttesek teljesebb képének megismerése felé vezetnek majd.

¹² A női viseletben végbement változások beilleszkedtek a mindennapokat meghatározó öltözködési rendbe (CS. TÓTH 2015: 47–70).

¹³ Pintér László, 1943, Gombos

ADATKÖZLŐK

Andrasics Katalin, 1941, Gombos

Pintér László, 1943, Gombos

Varga Mária, 1940, Gombos

IRODALOM

BOROVSKY Samu: *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája I–II.* Országos Monográfia Társulat, Budapest, é. n.

BORSOS Balázs: *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld.* Mérték Kiadó, 2011.

CS. TÓTH Gabriella: A gombosi női ünnepi viselet. A jelentéstartalom változása a 20. század elejétől napjainkig = SIMON András (szerk.): *DiákKörKép 2.* Tudományos diákköri írások a néprajz szegedi műhelyéből, 2015, 47–70.

CSELENÁK Gáborné Durcsák Mária: A gombosi népviselet = JUNG Károly (szerk.): *Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról.* Arany János Művelődési Egyesület, 1978, 152–159.

CZIRÁKY Gyula: *Bács-Bodrogh vármegyei Bogojeva és Gombos múltja.* Külön lenyomat a Történelmi Társulat Évkönyv XI. évfolyamából, Zombor, 1898.

FLÓRIÁN Mária: *Magyar parasztviseletek.* Planétás Kiadó, Győr, 2001.

JUNG Károly: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978.

KEPECS József: *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941).* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1998.

Male traditional garment in Gombos in the 20th century

The folk traditions of the Hungarian settlements along the South-Danube differ from those of the settlements of the Central Bácska region, and show more similarities to the customs of the North Bácska area. Gombos is not an exception to this rule. The inhabitants of the settlement show exceptional devotion to their traditions and have preserved their traditional garments for a long time. Due to this, these dresses can now be reconstructed. This study will show traditional male garments, grouped around materials and their functions while also depicting the changes which have occurred starting from the beginning from the first half of the 20th century until the times these traditional dresses have been placed out of use. I will also mention the effects the 'Gyöngyösbokréta' festival had on the region's male traditional garments, the formation of stage wear and the way how these dresses survived. The here published material is not complete, since some of the elements of the dresses are just vaguely remembered by the locals and there were no photographs available which would aid me in my project. The results of the so far carried out research will be presented in this study; results which greatly contribute to the topic.

Key words: traditional garment, male garment, traditional dresses in Vajdaság, Gombos, Bogoja, Bogojevo, Bácska, Délvidék, Gyöngyösbokréta

Muška nošnja u Bogojevu u 20. veku

Folklorna kultura Mađarima naseljenih mesta uz južni Dunav razlikuje se od kulture mesta u središnjoj Bačkoj i pokazuju srodnost na severnobačkim područjima. Po tome ni Bogojevo nije izuzetak. Njegovi stanovnici su krajnje privrženi svojim tradicijama i kao takvi su dugo sačuvali svoju negdašnju seljačku nošnju, koja se može rekonstruisati još i danas. U ovoj studiji predstavljam primerke muške nošnje, grupisano prema materijalu i funkciji, uz označavanje promena do kojih je došlo od prve polovine 20. veka do postepenog iščezavanja korišćenja seljačke nošnje. Osvrćem se na uticaje pokreta Đendešbokreta na mušku narodnu nošnju, na *formiranje* scenskih skupova nošnje i na njihovo dalje prisustvo. Građa koja se sada publikuje nije potpuna, pošto je nekoliko elemenata nošnje ostalo u sećanju samo fragmentarno, a ni onovremeni predmeti i fotografije nisu bili od dovoljne pomoći. U ovom radu objavljujem svoje dosadašnje istraživačke rezultate, čime se obogaćuje etnografska stručna literatura o Mađarima u Bogojevu i u Karpatskom basenu.

Ključne reči: narodna nošnja, seljačka nošnja, muška nošnja, vojvođanska nošnja, Bogojevo, Bačka, Južna Mađarska, Đendešbokreta

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 31.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 09.

ETO: 639.21(439)(282.243.7)”20”
821.511.141(439)-4:39”20”

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Kothencz Kelemen

∴ Főmuzeológus, Türr István Múzeum, Baja
∴ kothenczkelemen@gmail.com

„ŐSEINK ÉS ELŐDEINK ÖRÖK EMLÉKEZETÉRE A JÖVŐ HALÁSZNEMZEDÉK- NEK PEDIG TANULSÁGRA”

Halászati örökség a Duna mentén

*”For the eternal memory of our ancestors and predecessors and for a
lesson for future fishing generations”*

Fishing heritage along the Danube

*„U večni spomen naših predaka a za nauk budućim ribarskim
naraštajima”*

Ribolovačko nasleđe duž obala Dunava

Tanulmányában a szerző a hagyományos dunai halászat üzemformáinak (nagyhalászat, kishalászat, orvhalászat) 21. század eleji változásait vizsgálja. A Duna magyarországi alsó szakaszának hagyományos kisszerszámos halászata 2013-ban felkerült a szellemi kulturális örökség magyar nemzeti jegyzékére. Ezzel egy időben a 2013-as új halászati törvény – és 2015-ös módosítása – 2016-tól megszüntette a kereskedelmi célú halászati engedélyek kiadását, ezzel megtiltotta a nagyhálós kerítőhalászatot, amivel elsősorban értékesítésre szánt halakat fogtak a halászok. A hagyományos dunai halászat tárgyi emlékeanyaga családi és közgyűjteményekben érhető el. A szellemi örökséganyag írással megőrizhető részét néprajzkutatók, helytörténészek jegyezték fel. A kézzel megfoghatatlan örökségelem, a halászok mesterségbeli tudása a fejükben és a kezükben rejlik. A 21. század elején felértékelődik a hagyományos tudás nemzedékről nemzedékre történő átadása. A digitális technika segítségével az átörökítésének új útjai nyílhatnak meg az örökségük megismerésére és átvételére fogékony személyek előtt.

Kulcsszavak: halászat, szellemi kulturális örökség, muzeológia

ELŐLJÁRÓBAN

„Kiszedésnél a laptáros a laptáros felin a parát, a hálómester a hálós felin a parát szedi. Aki a hálósladik közepin ül, a legény, az a hálós felin az inat, a másik legény a laptáros felin. A két gyerök, akik a krancliba ülnek, letartják, a köteleket szedik össze és beszédéskor a vizet dobálja. Nem hánnya, mert annyit nem iszik.

Kidobásnál a laptáros pöckös, a legény segít dobni a háló inát, a hálós ladik legénye pedig a parást. A hálómester kormányoz. Így van két krancáros, két legény és stuer mester. Beszedéskor ugyanazok, akik kidobják, csak a laptáros krancáros szedi a léhést, a hálós krancáros a vizet méri” (SOLYMOS 1950: 3).

Az idézett szöveget Havas Ádám (szül. 1909) dunaszekcsői sváb halász mondta Solymos Ede néprajzkutatónak 1950 nyarán, a Baja melletti csertai halásztanyán.

Egyes kutatói vélemények szerint a halászat a 17. században gróf Hoffkirchen Lajos által betelepített halászok révén németesedett el annyira, hogy külön artikulusokat és német esküszövegeket készítettek (Alapy Gyula munkájára hivatkozik SOLYMOS 2005: 48). Solymos Ede a *Dunai halászat* című munkájának második, bővített kiadásában külön mesterszótárt közölt a halászok által használt szakszavak és tájszavak megértéséhez (SOLYMOS 2006: 331–366).

A magyarországi néprajztudomány jelentős eredményeket ért el a halászat kutatásában. Köszönhető ez a jeles „úttörő” – a 19–20. század fordulóján egymással gyakran polemizáló – személyiségek, Herman Ottó és Jankó János munkásságának, valamint a 20. század második felének jeles halászati témaspecialistáinak, Solymos Ede és Szilágyi Miklós tevékenységének, akik egymás kutatásait megbecsülték, inspirálták, kiegészítették (JANKÓ 1900; HERMAN 1887, 1988. További bőséges szakirodalom Solymos Ede és Szilágyi Miklós munkáiban: SOLYMOS 1965, 2001, 2005; SZILÁGYI 2001, 2002).

A vajdasági halászat és halgazdaság természeti lehetőségeiről Milan Bajić földrajzprofesszor közölt alapos tanulmányt 1978-ban (BAJIĆ 1978). A Vajdaság halászati örökségére néprajzkutatóként Beszédes Valéria is felfigyelt, és 1995-ben a *Szabad Hét Nap* című lap *Örökség* sorozatában *Vizek világa* alcím alatt több rövid írást közölt a halászokról és azok szerszámairól (BESZÉDES 1995a, 1995b, 1998). A zentai Városi Múzeum állandó néprajzi kiállításában a halászat önálló tematikus egységként jelenik meg, bemutatva a tevékenység tárgyi emléanyagát (SOLYMOS 1976; NAGY ABONYI 2004: 34–42). A Drávaszög halászatáról, vízgazdálkodásáról Lábadi Károly jelentetett meg könyvet és tájlexikont (LÁBADI 1987; 1996).

SZELLEMI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, az UNESCO közgyűlése az 1972-es Épített és természeti világörökség egyezmény továbbgondolása eredményeként 2003-ban elfogadta a szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló egyezményt. A Szellemi Kulturális Örökség Egyezményt az UNESCO többek között azért alkotta meg 2003-ban, hogy ráirányítsa a figyelmet az örökségüket tudatosan őrző közösségek kézzel megfoghatatlan szellemiörökség-elemeire (intangible heritage), azokat társadalmi szinten – elsősorban a fiatalok körében – tudatosítsa, ezáltal elősegítse a nemzedékről nemzedékre átörökített kulturális javak továbbélését.

A szellemi kulturális örökség lehet szokás, ábrázolás, kifejezési forma, tudás, készség, amelyet a közösségek kulturális örökségük részeként elismernek. Ez a közösségi tudás nemzedékről nemzedékre öröklődik, és többek között az alábbi területeken nyilvánul meg: szóbeli hagyományok és kifejezési formák; tradicionális előadó-művészetek; társadalmi szokások és rítusok, ünnepi események; a természettel és a világegyetemmel kapcsolatos ismeretek; valamint a hagyományos kézműves termékek előállításához szükséges tudás és készségek (BRUGMAN 2008: 21).

Miért fontos a 21. század elején a helyi, közösségi hagyományok, az élő örökség megőrzése? Milyen formában lehet a többségi társadalom számára „fogyaszthatóvá” tenni a kisközösségi értékeket? Hogyan lehet a helyi tudást fenntartani és átörökíteni a következő generációknak? A szellemi kulturális örökség elemeinek feltérképezésével és közzétételével az UNESCO egyik fontos célja a hagyományokat aktívan őrző közösségek megerősítése, helyi értékeik megőrzése, felértékelése és bemutatása nemzeti, illetve nemzetközi szinten.

Magyarország részes tagállamként a fent említett egyezményt 2006-ban ratifikálta, és 2008-ban megalakult a Szellemi Kulturális Örökség Magyar Nemzeti Bizottsága, amelynek legfontosabb feladata összeállítani hazánk szellemi kulturális örökségeinek jegyzékét. 2009-ben a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum kötelékében megalakult a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság. A Szellemi Kulturális Örökség magyarországi regisztere évről évre folyamatosan bővül. Szerbia 2010-ben ratifikálta az UNESCO-egyezményt. Napjaikban zajlik a Vajdaság területén meglévő örökségelemek feltérképezése.¹

¹ A munkát végző néprajzkutatók egy kiállításon mutatták be az általuk a szellemi örökség témakörébe sorolt kilenc kulturális területet, melyek a következők: a bácskai magyar lakodalmak szokásrendje, a doroszlói szüreti bál, a gombosi betlehemezés és „bölcsökezés”, a hajdújárás szüreti napok, a ludasi mesemondás, a moholi úrna-

Baja környékén négy kishalász egyesület – zárójelben az alapításuk helyszíne és éve – működik napjainkban: a Szekszárd és Vidéke Béke Kishalászok Egyesülete (Szekszárd, 1956), a Sárköz Kisszerszámos Halász Egyesület (Sükösd, 1985), a Dunagyöngye Kishalász Egyesület (Fajsz, 1986), valamint a Gemenc Kishalász Sportegyesület (Baja, 1992). A felsorolt egyesületek 2008-ban megalapították az Országos Kishalász Érdekszövetséget, amelynek célja, hogy egységbe tömörítse és hatékonyan, egységesen képviselje a magyarországi kishalász egyesületek és csoportok érdekeit.² 2013-ban az Országos Kishalász Érdekszövetség *Hagyományos halászat a Duna magyarországi alsó szakaszán* címmel felterjesztést nyújtott be a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóságához.³ Az örökségelem felvételét a szellemi kulturális örökség magyar nemzeti jegyzékére 2013. szeptember 20-án hirdették ki Kőszegen.

A kihirdetéssel államilag is megerősítésre került, hogy a kishalászok ügyessége és a fejükben lévő tudás a magyar szellemi kulturális örökség fontos és megőrzendő területe. A halfogás hagyományos módjait végző személyek munkavégzésük révén jelentős természetismereti, halélettani, halbiológiai ismeretekkel rendelkeznek.

KÉZMŰVES KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

A halász foglalkozás ugyan nem tartozik a hagyományos értelemben vett kismesterségek közé, a szakma gyakorlói azonban jelentős kézműves tevékenységet is folytatnak, amelyhez elengedhetetlen szellemi tudással rendelkeznek.

Szulovszky János megfogalmazása szerint a kézműves kulturális örökség – röviden: kézműves örökség – szűkebb értelemben „a kézműves-kisipari mesterségek művelőinek szellemi hagyatéka (napjainkig felhalmozott és továbbadott szak- és üzletviteli ismeretei, munkakultúrája) mellett magában foglalja a tárgyasult tudásukat (termékeiket) és tárgyi világukat (munkaeszközeiket, műhelyeiket, életmódjuk anyagi elemeit), s az ezekre vonatkozó történeti és recens, élő és élettelen forrásokat”. A kézműves örökség a tágabb értelmezés szerint „kiterjed az önellátó jellegű ház körüli

pi virágszőnyeg-készítés, a református települések csigatészta-készítési gyakorlata, a *vajalja*, vagyis a vajból vagy tejfölből rántással sűrített étel készítésének gyakorlata, valamint Kupuszina nyelvjárása és szokásvilága (PAPP 2012).

² A közös érdekvédelmi szervezet létrehozása már 2006-ban Fajszon, a Dunagyöngye Kishalász Egyesület éves közgyűlésén megfogalmazódott (RAJNAI 2006).

³ A jelölő nyomtatvány elérhető a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság honlapján. <http://szellemikulturalisorokseg.hu/doks/nyomtatvanyok/halaszat.pdf>

munka és a gyáripár közötti átmeneti sávba tartozó tevékenységekhez kapcsolódó szellemi és anyagi hagyatékra” (SZULOVSKY 2010: 15).

A Duna menti településeken élő ügyes kezű teknővájó cigányok puha nyár- és fűzfából mosó-, húsos- és dagasztóteknőket, valamint kisebb-nagyobb fatálakat, tányérokat, kanalakat, villákat faragtak. Emellett ők voltak az egyetlen farönkből faragott vízi közlekedési eszközök készítői is.

Érsekcsanádron egy padlásról került elő az az egy fából vágott csónak, amit Solymos Ede néprajzkutató, igazgató a Türr István Múzeum *Élet a Dunán* című állandó kiállításán mutatott be a látogatóknak. A vízi közlekedési eszköz Baja környékén ismert elnevezése a *hajó*, valamint a *csónyik*.

A múzeumi műtárgy rekonstrukciós másolatát egy tolnai teknővájó cigány, Bogdán János (szül. 1932) készítette el 1999-ben. A munkafolyamatot mozgófilmen dokumentálva Karáth Imre rendező, operatőr – Solymos Ede és Buzetzy Győző szakértők közreműködésével – 2000-ben 14 perces ismeretterjesztő filmet készített *Csónyik születik* címmel.

Bogdán János a fafaragást 12-13 évesen édesapjától, Orsós Istvántól tanulta. Bogdán Jánosnak Nyerges Annával történő házassága kezdetekor apósa, Kalányos István szintén sokat segített a teknővájás szakmai ismereteinek elsajátításában.

A vízi közlekedőeszköz napjainkban is fontos a kisszerszámos halászok számára, mert egyes halászati módszerek csak a csónak, helyi nevén *ladik* segítségével valósíthatók meg. A 20. század közepén az ügyes kezű halász még el tudta készíteni saját ladikkját. A vízi jármű előállítás a 21. század elején azonban már kevés efféle tevékenységhez is értő „specialista” nevéhez köthető (a szeremlei ladikkészítésről lásd: KIS 2011).

A kézműves örökség részét képezi a halászok szerszámkészítési, hálókötési tudása is.

HALÁSZATI ÜZEMFORMÁK VÁLTOZÁSA

Kishalászat

Kishalászkodnak – más kifejezéssel élve kisszerszámos halászkodnak – nevezzük azokat a halászbembereket, akik olyan kisebb méretű halászeszközöket használnak, amikkel azokon a vizes élőhelyeken (például bokros partszélek, kövezések, tuskós medrek, nádasok) is lehet halászni, ahol a más típusú halászeszközt (például nagyhálót) nem lehet hatékonyan alkalmazni. A kishalászkod kategóriájába egykor a paraszthalászkod, mellékfoglalkozású halászkod tartoztak, napjainkban pedig a rekreációs szabadidő-tevékenységet folytató kishalászkod sorolhatóak ide (vö.: SZILÁGYI 2001: 141–142).

A kisszerszamos halászok halászeszközeiket (milling, kece, varsa, emelőláló, dobóláló stb.) a 21. század elején is többnyire maguk állítják elő, sőt, egyesek a vízi közlekedésre használt csónakjukat szintén saját kezűleg készítik. A hálókötés fortélyai, a szerszámkészítési praktikák és az eszközhasználat napjainkban is apáról fiúra öröklődik a kishalászok körében.

A halászati tudás átörökítésének szép példáját örökíti meg egy fiatal Baja környéki kishalász elbeszélése. A történetből megtudhatjuk, hogy az ifjú halász számára egyedi és rendkívül fontos időtöltés az apjával és nagyapjával való közös halászat. Három generáció – nagyszülő, szülő és unoka – közös munkájára és tudására van ilyenkor szükség: a legfiatalabb kishalász irányítja a motorcsónakot, az édesapja kezeli a szerszámot, a nagyapja pedig az egyik legfontosabb feladatot végzi: megmondja, hogy az aktuális időpontban hol számíthatnak eredményes halászatra.

Nagyhalászat

A nagyhalász a 18–19–20. században nagyhálóval, azaz tavi vagy folyami kerítőlálóval csoportosan halászó személyt, nem pedig halászati „nagyvállalkozót” jelentett. A 20. század végén és a 21. század elején nagyháló elsősorban azok a halászok használtak, akik egy kereskedelmi cég alkalmazottaként értékesítés céljából halásztak Magyarország folyóin, tavain (SZILÁGYI 2001: 139–140).

A több darabból összeállított kerítőlálójuk egyes részeit a 18–19. században a tagok készítették el, a háló tehát közös tulajdonukban volt, a csapaton belül szigorú munkamegosztást valósítottak meg, a hasznon pedig egyenlő arányban osztottak. Az ilyen, nemcsak munka-kooperációt, hanem vagyonszövetséget is jelentő *bokorszervezet* „utóéletét” a 20. században Solymos Ede is megtalálta, különösen a céhes múltú halászok körében.

Baján a 21. század elején két korlátozott felelősségű társaság végzett kereskedelmi céllal nagyhálós halászatot. A bajai hídtól északra lévő Duna-szakaszt a Rezét Halászati és Kereskedelmi Kft., a folyó déli szakaszát pedig a Baja-Hal Kft. bérelte.

A halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi (CII.) törvény 2015-ös módosítása (XLVIII.) 2016-tól nem engedélyezi a kereskedelmi célú halászati engedély kiadását, tehát megtiltja a nagyhálós kerítőlálós halászatot, amivel elsősorban értékesítésre szánt halakat fogtak a halászok. A törvények kizárólag a kisszerszamos halászatot engedélyezik, azt is csak rekreációs céllal.

Orvhalászat

Az orvhalászat az 1888. évi halászati törvény életbelépését követően vált jellemző társadalmi jelenséggé. Az orvhalászok többnyire olyan szegény emberek voltak, akik a saját családjuk ellátása, esetleg az alkalmi értékesítés céljából halásztak. A halászok különbséget tettek a megélhetés kényszeréből halászók, valamint a halászat-horgászat elemi ismereteit tanulgató gyermekek – akik bár tiltott helyen és időben fogták a halat, de „megdolgoztak” érte – és az örizetlenül hagyott szerszámaikat, bákáikat fosztogató haltolvajok között.

A szegény emberektől szervezettségük különítette el azokat az orvhalászokat, akiknek szinte főfoglalkozásuk volt a tilosban járás, mivel kiterjedt piaci kapcsolatokkal rendelkeztek (SZILÁGYI 2001: 143–145).

A közhiedelem a kishalászokat tévesen azonosítja a vizeket környételesen kizsákmányoló *rapsicokkal*. Ez a tévhit sajnos az információ hiányából fakad. Az Országos Kishalász Érdekszövetség célja ezeknek a feszültségeknek a feloldása, szorosabb együttműködés a horgászokkal és horgászegyesületekkel.

Solymos Ede az 1950-es évek elején több Baja környéki településen gyűjtött orvhalászati szerszámokat. Az orvhalászok a vizsgált korban még használtak olyan munkaeszközöket, amelyek a hivatalos halászok eszközkészletéből már kiszorultak. A Türr István Múzeum néprajzi gyűjteménye részére Buzetzky Győző nyugalmazott igazgató ajándékozott a Gemenc területén begyűjtött orvhalászati eszközöket.

MŰTÁRGYAK AZ ÖRÖKSÉG SZOLGÁLATÁBAN*Halász vándorlóda*

Solymos Ede múzeumigazgató az 1950-es évek elején tudomást szerzett egy halász vándorládáról, amit Tolnán, Renz József (szül. 1869) őrzött lakásán.⁴ A vándorládát a német származású halász 1891-ben készítette, belecsoomagolta ruháját, személyes tárgyait, dokumentumait, és hajóval útra kelt Apatin, Zimony, Pancsova, majd Mitrovica települések irányába, hogy a halászmesterség fortélyait elmélyítse (SOLYMOS 1954: 18).

A bajai múzeum vezetője 1954 őszén felkereste az idős halászt, aki azonban nem akart megválni féltve őrzött ládájától. A gyűjtőnek meg kellett értenie, hogy nem a vándorlóda a megfizethetetlen, hanem a tulajdonosának a tárgyhoz fűződő ifjúkori emlékei.

⁴ Renz József 1869. január 31-én született Tolnán. Szülei Renz József és Adam Anna. <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XZ5Y-S93> (2016. 09. 08.)

Solymos Ede szekszárdi néprajzos kolléganőjét, Babus Jolánt kérte meg, hogy kísérje figyelemmel a láda sorsát, és az idős halász elhalálózását követően értesítse őt erről. 1967 májusában fekete keretes levél érkezett a bajai múzeumba. A gyászjelentés azonban Babus Jolán haláláról tudósította a múzeumigazgatót.⁵ Néhány hét múlva Solymos Ede egy ismeretlen hölgytől, Nahm Olgától a következő levelet kapta: „Babus Jolán barátnője voltam, segítettem neki, ha Tolnán járt néprajzi tárgyakat gyűjteni. Halála előtti napon a kórházban megkért, hogy ő már nem tudja beváltani az Önnek tett ígérését, én érdeklődjem Renz Józsefládája után. Reggelre halott volt... Ígéretemnek tesz-e eleget, midőn értesítem, hogy Renz Józsi bácsi már nem él, az örökösök a ládát szívesen átengedik a bajai múzeumnak” (SOLYMOS 1969). A láda napjainkban a Türr István Múzeum *Élet a Dunán* című állandó kiállításán látható.

Az 1891-ben készített vándorláda szép példája annak, hogy a céhek 1872-es megszűnése után a céhes hagyományok továbbéltek. A tolnai halász az ipartestületi időkben is fontosnak tartotta, hogy tanulmányi útjára hagyományos vándorládát készíttessen csomagjai könnyebb szállítására.

A Türr István Múzeum Néprajzi Gyűjteményébe 67.128.1. számon beletárolt műtárgy Solymos Ede számára a hivatásszeretet és a segítőkészség szimbóluma volt.

Haltartóbárka-makett

A *Halászati örökség a Duna mentén* című – Baján, 2016. április 21-én nyíló – időszaki kiállítás megnyitását követően egy idős úr kereste fel a bajai múzeumban a tárlat kurátorát. Schmidt Lajos nyugalmazott tornatanár elmondása alapján sikerült pontosítani Bajza Lajosnak azt a fényképét⁶, amit az 1930-as években készített a városon átfolyó Sugovica partján álló haltartó bárkákról. Az egykori pedagógus arról számolt be, hogy az egyik bárka deszkajáróján nagyapja, a szintén Schmidt Lajos nevű bárkatulajdonos látható, amint a vállára támasztott haltartó székben viszi fel a város főterén lévő halboltba az értékesítésre szánt halakat. A Schmidt család féltve őriz egy puhafából fűrészelt, színesre festett haltartóbárka-makettet, amit Schmidt Lajos kapott esküvői ajándékként 1905-ben. A makett tulajdonosának elmondása szerint eredetileg díszesen formált írott betűkkel volt a bárkatulajdonos neve feltüntetve a tárgy oldalán, de az idők során megkopott festést édesapja kérésére annak festő barátja „restaurálta”, és ekkor kerültek nyomtatott betűkkel a következő feliratok a bárka oldalaira: „SCHMIDT – LAJOS”, illetve „BAJA 1905.”.

⁵ Babus Jolán (Karsa, 1917. október 14.–Szekszárd, 1967. május 5.) tanár, néprajzkutató.

⁶ Türr István Múzeum Fotótár 1757.

Solymos Ede kutatása eredményeként tudjuk, hogy Schmidt Lajos hal-kereskedő az egykori Béla király utca 26. szám alatt lakott (SOLYMOS 1984: 384). 1937-ben pedig néhány társával felajánlotta a városi múzeum részére a bajai halászcéh megmaradt tárgyi emlékeit:

„Nyilatkozat

A bajai halászcéh jogutódai kijelentik, hogy az általuk megőrzött céhládát, céhszabadalomleveleket, céhjegyzőkönyveket, nyilvántartásokat, céhzászlót, duplereket stb. – amennyiben még vannak – a bajai múzeumnak örök megőrzés végett, őseink és elődeink örök emlékezetére a jövő halásznemzedéknek pedig tanulságra átadjuk.

Reitman Ernő

Shmidt Lajos

Cigler István

Berger István” (SOLYMOS 1984: 403)

HALÁSZ ŐSÖK TISZTELETE

A Türr István Múzeum *Élet a Dunán* című állandó kiállításán láthatóak a bajai Jónitz házaspár portréi. Megfelelő mellékinformáció hiányában az egyszerű látogató mindössze a művészi alkotást látja a festményeken. A műtárgyakról azonban történeti, néprajzi módszerekkel, a levéltári források és az adatközlők visszaemlékezései segítségével érdekes mikrotörténetek vázolhatóak fel, amelyek a múzeumlátogatók részére is élvezetesebbé tehetik a tárlatnézést.

„A Hungaricana szolgáltatás elsődleges célja, hogy a nemzeti gyűjteményeinkben közös múltunkról fellelhető rengeteg kultúrkinccs, történeti dokumentum mindenki számára látványosan, gyorsan és áttekinthető módon váljon hozzáférhetővé” – olvasható a hungaricana.hu internetes oldal ismertetőjében.⁷

A Bajáról elszármazott, Komáromban élő Tornyos Gáborné Harangos Klára néhány éve az interneten – a fent említett digitális szolgáltatás révén – elolvasta Solymos Edének a bajai halászcéhről írt tanulmányát, amelyben megtalálta Heimbürger és Taub őseit (SOLYMOS 1984: 381, 391–392, 409, 421–422, 424). Tornyosné ezen felbuzdulva elkezdett családfakutatással foglalkozni, belépett a Magyar Családfakutatók Egyesületébe, és rövid idő alatt, nagy elszántsággal az 1700-as évek elejéig vezette vissza Heimbürger és Taub felmenőit. Az adatszolgáltató azon ritka személyek közé tartozik, akinek apai és anyai felmenői között halászok találhatók. A Heimbürger

⁷ <http://hungaricana.hu/hu/> (2016. 09. 08.)

csalásban az utolsó halászzal foglalkozó személy az adatközlő nagyapja, Heimbürger János volt. Heimbürger Jánosról és feleségéről, Taub Magdolnáról fényképfelvétel is maradt fenn a családi dokumentumok között.

Heimbürger János halász – miután első felesége elhalálozott – 27 éves korában, 1895. május 27-én feleségül vette a 21 éves Taub Magdolnát.⁸ A halászok közötti baráti kapcsolatot igazolja, hogy a férj tanúja Krizbeck István halász volt.

HALÁSZATI ÖRÖKSÉG NEMZEDÉKRŐL NEMZEDÉKRE

A bajai Türr István Múzeum elektronikus levelesládájába 2010 nyarán a következő e-mail érkezett: „nevem simity laszlo, edes apam halasz szer-szamai tudtommal meg mindig kialitason vannak. nagyon szeretnek ne-hany kepet kapni a halaszokrol nemely kepen en is szerepelek mint 6eves gyermek koszonettel ausztraliabol simity laszlo.”

Solymos Ede az 1950-es évek elején emlékezetes kutatónapokat töltött a Bajához közeli Cserta határrész területén dolgozó dunai halászok körében. A néprajzkutató, igazgató a többnyire középkorú halászok között felfigyelt egy kisfiúra, akit több fényképfelvételen megörökített. A gyermek Simity István halász akkor tizenkét éves László nevű fia volt.

A fent említett elektronikus levelezést követően a 2010-es évek elején egy 70 év körüli úr látogatott el Ausztráliából Bajára, hogy a Türr István Múzeum *Élet a Dunán* című állandó kiállítását megtekintse. Az említett múzeumlátogató Simity László (szül. 1940) volt, aki gyerekkorában apja mellett sajátította el a halászat alpmunkafázisait.

Simity László kedves emlékként idézte fel a közös halászlévacsorákat, amiket a Duna vizéből főztek. A halásztanyák padlásán töltött éjszakákra azonban már kevésbé lelkesen emlékezett, gyerekként ugyanis nehezen viselte el a nagy mennyiségű, pipákból felszálló füstöt, amivel a halászok a szúnyogoktól védekeztek.

A következő nyáron Simity úr ismét Bajára utazott, ekkor már legkisebb fiával együtt, hogy annak megmutassa apai örökségét, a múzeumba került Simity-féle halászszerzőket és az egykori dunai halászatot dokumentáló fénykép- és filmfelvételeket. Amikor a kizárólag angolul beszélő Carl Si-mity pendrive-on megkapta a K. Kovács László által, Solymos Ede közre-működésével a dunai halászatról készített 20 perces ismeretterjesztő filmet,

⁸ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár I. 1. d. Baja-Belváros Ház. 1895. 61. sz. Az anya-könyvi bejegyzés szerint Heimbürger János Baja józsefvárosi kerületének 136. számú házában lakott, a feleség pedig szintén abban a kerületben a 39. számú házban. Heim-bürger János első felesége, Gruber Anna 1872. január 20-án született Baján.

egyből elküldte e-mailben az Angliában élő bátyjának szemrevételezésre. Az örökség átörökítésének 21. századi formája valósult meg ily módon.

HALÁSZÖRÖKSÉGRŐL ÖSSZEGZÉSKÉNT

A szellemi kulturális örökség elemeinek feltérképezésével és közzétételével az UNESCO egyik fontos célja a hagyományokat aktívan őrző közösségek megerősítése. A helyi örökség megőrzése minden átvett gyakorlatnál, kitalált hagyománynál fontosabb. A tradíció felelevenítése és életben tartása nemcsak a helyi identitást, hanem az adott közösségen belüli csoportkohéziót is erősíti.

A hagyományos dunai halászat tárgyi emlékanyaga családi és közgyűjteményekben érhető el. A szellemi örökséganyag írással megörökíthető részét néprajzkutatók, helytörténészek jegyezték fel. A kézzel megfoghatatlan örökségelem, a halászok mesterségbeli tudása a fejükben és a kezükben rejlik.

A 21. század elején felértékelődik a hagyományos tudás nemzedékről nemzedékre történő átadása. A digitális technika segítségével az örökség átörökítésének új útjai nyílhatnak meg az örökségük megismerésére és átvételére fogékony személyek előtt.

Zárógondolatként dr. Papp Kincses Emese író, publicista *Hagyomány és modernizáció* című írásából idéznék:

„A mi nemzedékünk tárgyi és szellemi kulturális erőforrások kincsesházát örökölte. Kulturális örökségünk minden formája törekeny. Helyi népi hagyományaink (dalaink, meséink, táncaink, szokásaink, kézművességünk, tárgyi emlékeink), épített örökségünk, történelmi emlékeink, múzeumaink, a kollektív kulturális táj, nyelvi értékeink megmentése: a kulturális értékmegmentés kötelességünk” (PAPP KINCSES 2004).

IRODALOM

BAJIC, Milan

1978 Halgazdaság és halászat Vajdaságban, és a további fejlődés lappangó természeti lehetőségei. = *Létünk*, VIII. évf., 1. sz., 93–130.

BESZÉDES Valéria

1995a A halászok. = *Szabad Hét Nap*, II. évf. (1995. ápr. 6.) 14. sz., 12.

1995b A halászok szerszámai. = *Szabad Hét Nap*, II. évf. (1995. ápr. 27.) 17. sz., 12.

1998 *Örökség II. Kis magyar bácskai néprajz.* (Életjel Könyvek 75.) Szabadkai Szabadegyetem, Szabadka

BRUGMAN, Fernando

- 2008 A szellemi kulturális örökség egyezmény végrehajtásának feladatai. The Intangible Heritage Convention: Challenges of Its Implementation. = CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Szellemi kulturális örökség – a megőrzés útjai*. Európai Folklór Intézet, Budapest, 19–25, 85–91.

HERMAN Ottó

- 1887–88 *A magyar halászat könyve I–II*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest

JANKÓ János

- 1900 *A magyar halászat eredete. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I.* 1–2. rész, Hornyánszky Hiersemann, Budapest–Leipzig

KIS Zoltán

- 2011 Ladikkészítés Szeremlén. = *Bajai Honpolgár*, XXII. évf. 10. (252.) sz., 15–16.

LÁBADI Károly

- 1987 *Kopácsi vízi élet*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
1996 *Drávaszög ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon*. hunCro Sajtó- és Nyomdaipari Kft.–Drávaszög Alapítvány, Eszék–Budapest

NAGY ABONYI Ágnes

- 2004 *A zentai Városi Múzeum állandó néprajzi kiállítása*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta

PAPP Árpád

- 2012 Hagyományos értékeink és az UNESCO. = *Magyar Szó* (2012. márc. 8.)
http://www.magyarszo.com/fex.page:2012-03-08_Hagyomanyos_ertekeink_es_az_UNESCO.xhtml (2016. 09. 08.)

PAPP KINCSES Emese

- 2004 Hagyomány és modernizáció. = *Hargita Népe*, XVI. évf. (2004. szept. 24.) 225. sz.
<http://www.hhrf.org/hargitanepe/2004/szept/hn040924t.htm> (2016. 09. 08.)

RAJNAI Attila

- 2006 Békét akarnak a dunai halászok. Kevés a hal, sok a kormorán és a rapsic. = *Népszabadság online* (2006. 01. 18.)
<http://nol.hu/archivum/archiv-391097-203408> (2012. 10. 29.)

SOLYMOS Ede

- 1950 *Baja–Csertai halászati gyűjtés*. Türr István Múzeum Adattára, Baja, 129–69.
1954 *Néprajzi gyűjtés a Tolnai HTsz.-ben*. Türr István Múzeum Adattára, Tolna, 187–69.
1965 *Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- 1969 67.128.1. Egy néprajzos naplójából... = *Petőfi Népe*, XXIV. évf. 24. sz., 5.
- 1976 Halászat. = TRIPOLSZKY Géza–BODOR Géza–BENES József (szerk.): *A Zentai Múzeum állandó kiállításának vezetője (kalauza). Vodič stalne postavke Senčanskog muzeja*. Bilingvis, Zenta, 8–18.
- 1984 A bajai halászcéh. = *Cumania*, 8. 377–436.
- 2001 A halászat technikai feltételei. = PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 147–191.
- 2005 *Dunai halászat. Hagyományos halászat a magyar Dunán*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 2007 *Sugovicán innen – Dunán túl. Válogatott tanulmányok*. Bajai Honpolgár Alapítvány, Baja
- SZILÁGYI Miklós
- 2001 Kutatástörténeti vázlat. = PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–146.
- 2002 *Halászó parasztok – halászati vállalkozók. Történeti források és elemzések*. (Documentatio Ethnographica 17.) L'Harmattan–MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- SZULOVSKY János
- 2010 *A kézműves örökség mint stratégiai eszköz. Feladatok és lehetőségek*. MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, Budapest

"For the eternal memory of our ancestors and predecessors and for a lesson for future fishing generations"

Fishing heritage along the Danube

In the study, the author examines the changes in traditional fishing forms on the Danube (commercial fishing, small scale fishing, poaching) in the beginning of the 21st century. Traditional fishing with small tools at the lower part of the Danube in Hungary was listed as an intellectual and cultural heritage of Hungary in 2013. At the same time, the new, 2013 Law on fishing – and its amendment of 2015 – ceased the practice of issuing fishing permits for commercial purposes, and by this netting was forbidden, a technique which was primarily used by fishermen to catch fish for sale. Records of traditional fishing forms on the Danube can be found in private, family and public collections. Transcribable parts of the intellectual heritage were recorded by professionals in ethnography and local historians. The intangible part of the heritage, the knowledge and expertise of the fishermen, is to be sought for in the minds and hands of the fishermen. From the beginning of the 21st century, the

value of transferring knowledge about the traditional forms of fishing from generation to generation has widely gained on importance. New ways of transferring knowledge for the sake of recognizing and receiving information about our heritage is being introduced by the help of digital tools – for all interested.

Key words: fishing, intangible cultural heritage, museology

*„U večni spomen naših predaka a za nauk budućim ribarskim
naraštajima”*

Ribolovačko nasleđe duž obala Dunava

U svojoj studiji autor ispituje promene kroz koje su početkom 21. veka prošli načini funkcionisanja (ribolov na veliko, ribolov na malo, nelegalan ribolov) tradicionalnog dunavskog ribarstva. Tradicionalno ribarenje pomoću malih sprava karakteristično za donju etapu Dunava u Mađarskoj stavljeno je 2013. na mađarsku nacionalnu listu duhovnog kulturnog nasleđa. Istovremeno je 2013. usvojeni zakon o ribolovu – i njegova modifikacija iz 2015. – od 2016. obustavio izdavanje dozvola za ribolov u komercijalne svrhe, čime je zabranjeno ribarenje putem ograđivanja velikom mrežom, pomoću koje su ribolovci hvatali ribu prvenstveno namenjenu za prodaju. Građa materijalnih spomen-predmeta tradicionalnog dunavskog ribolova može da se nađe u porodičnim i javnim zbirkama. Deo duhovne baštine koji može da bude ovekovečen zapisivanjem beležili su etnografski istraživači i zavičajni istoričari. Rukom neuhvatljivi element nasleđa, zanatsko umeće ribara krije se u njihovim rukama i glavama. Prenosjenje tradicionalnog znanja s jednog na drugo pokolenje dobija na vrednosti početkom 21. veka. Pomoću digitalne tehnike otvaraju se novi putevi za upoznavanje i očuvanje nasleđa i njegovo preuzimanje od strane prijemčivih ljudi.

Ključne reči: ribolov, duhovno kulturno nasleđe, muzeologija

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 20.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 08.

Tóth Glemba Klára

· Tartományi Felsőoktatási és Tudományos Kutatásügyi Titkárság, Újvidék
· klara.glemba@gmail.com

ÚJRAJÁTSZOTT GYERMEKJÁTÉKOK

A gyermekjátékok szociográfiai kutatása – szemelvények a játékkultúra
hagyományából Bánátban

Children's games replayed

A sociographic study on children's games – a selection of the game culture
tradition in Bánát

Iznova igrane dečje igre

Sociografsko istraživanje dečjih igara – odlomci iz tradicije kulture igranja
u Banatu

A tanulmány szociográfiai kutatás részeredménye, a múlt század végétől napjainkig a feledésből felbukkanó gyermekjátékok gyűjteménye Bánát magyar lakta településeiről. Az emlékezet által vezetett kutatás folytonossága állandó időszerűséget biztosít a témakör körüljárásában, fölfedve azokat az attitűdöket, amelyek a játék és a játékszer megjelenésében szerepet kapnak: a környezet, a nemek szerepmegosztása, a kisebbségi lét föl válllása és az asszimiláció. A gyűjteményben felismerhetők a játékok szociográfiai mozzanatai, jellegzetes elnevezésekkel, amelyeket a játékosok használtak, a mai napig is így ismerik fel, s amelyek sokszor megmosolyogtatják az olvasót. Ezen a nyomon lehet végigkövetni a népi gyermekjátékok és játékszerek szerepét a közösséghez való tartozás tudatának kialakításában.

Kulcsszavak: gyermekjátékok, szociográfia, közösségtudat

Számtalan tanulmány és kutatás látott már napvilágot a játékelméletekről, a játszás és a játék hasznosságáról az egyén és a közösség világképének kialakításában, valamint azokról a dilemmákról, amelyek arról szólnak, hogy a játék csak a gyermekek privilégiuma-e, vagy a felnőttek is részt vehetnek benne. Már az ógörög filozófusok is azon a véleményen voltak, hogy a játék nem csak a gyermekek világa. Platón szoros kapcsolatba hozta a kultúrát (műveltséget) a játékkal, és azt hangoztatta, hogy egyedül az ember az, aki már gyermekkorban játszva tanulja azokat a dolgokat, amelyekkel

később foglalkozni akar (PLATON 1990: 42). Johan Huizinga állítása szerint a játék idősebb, mint a munka, s az első ember is csak játszott, amikor eledel után kutatott – amikor tudatosult benne a munka szükségessége, akkor változott meg a játékhoz való viszonya is (HUIZINGA 1970: 262). Valahol itt szorult ki a felnőttek világából – mely immár a munka világa lett – a játék, s lett csak a gyermekek privilégiuma. Huizinga megfogalmazta a játék definícióját is, mely szerint a játék önkéntes művelet vagy tevékenység, amely meghatározott időbeni és térbeni keretek között játszódik le, önkéntesen elfogadott szabályok szerint (HUIZINGA 1970). A nagy filozófus, Friedrich Nietzsche, Hérakleitosz filozófiájára utalva megjegyezte, hogy az ógörög filozófus a gyermekek játékát szemlélve elképzelte azt, amit addig egyetlenegy ember se képzelt el: a nagy gyermek, Zeusz játékát a világgal (NIETZSCHE 1981: 43), s mondta ezt abban a korban, amikor a játékot szembeállították a munkával. Az emberrel, aki nem akar játszani, a pszichológia foglalkozik, a szociológia feladata pedig az lenne, hogy megszüntesse az előítéleteket és a tévhitet a játékkal kapcsolatban – a játékos embert „gyerekes felnőttnek” majd „furcsának”, végül pedig „bolondnak” vélték. A játék világa különbözik a mindennapi életünktől. Míg nap mint nap különböző viselkedési szabályoknak, követelményeknek kell eleget tennünk, a játékban az ember visszatérhet önmagához. A játékban megjelenő szabályokat az ember már szabad akaratából követi, s bármikor félbeszakíthatja azokat. Ma már tudjuk, hogy a játék az ember önmegvalósulásának egyik fontos eleme, az ember alapvető tevékenysége (BOŽOVIĆ 1984: 174), s gyermeknek, felnőttnek egyaránt lételeme.

A KUTATÁSRÓL

A tanulmány szociográfiai kutatás részeredménye, amely a múlt század végét és a 21. század elejét járja körül, folyamatos időszerűséget biztosítva a témának, fölfedve azokat az attitűdöket, a környezetet, a nemek szerepének megosztását, de a kisebbségi lét föl vállalását is, amelyek a játék és a játékszer megjelenésében szerepet kapnak.

A tanulmány ebben az esetben csak Bánátra, a magyarlakta településekre vonatkozik, és még a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben is igen aktívan élő játékok és játékszerek leírását tartalmazza. Az ügyesség, találgatás, mozgékony, mint legfontosabb követelmény jelenik meg ezekben a játékokban, amely sikerességén múlik a játszó gyermek szereposztása a gyermektársadalomban. A helyszín, a terep, a játékhoz szükséges terület is leginkább az adott kort tükrözi – csiképart, poros utca, mocsaras terület, mezők, rétek és legelők, vagy a poros utcák valamelyik eldugott zuga.

A gyermekek meztlálbasak, az eszközök a szándékoktól függően agresszív vagy békés mivoltú – gyakran saját kezűleg készített – botok, drótok és egyéb kellékek, illetve a nagykabátokról titokban levágott gombok. A terepi kutatás alkalmával az alanyok elbeszélése alapján a tanulmány azokat a kifejezéseket és elnevezéseket jegyezte le, amelyekkel az ottani emberek nevezték el a játékokat és azok szabályait. Ebből kifolyólag, szinte akaratlanul is megjelenik szemünk előtt a poros kisgyermekek önfeledt játéka, amint kihasználva a mocsaras területek adta lehetőségeket, elmerülve a maguk által fölépített világban, élvezik a játék örömét.

A bánáti telepések gyermekei sajátos világot alakítottak ki maguk köré az ingoványos vidéken. Durva, egyszerű botokat, sarat, növényeket, réti virágokat használtak a leginkább. A természetben talált növényekben is játékszert fedeztek fel, miközben megismerték, mely gumók, bogyók, növények ehetők, és melyek nem. Gyakran megtörtént, hogy a nem ehető bogyókra ráfogták, hogy *bolondító*, amelytől minden gyermek rettegett, s nem is evett volna belőle a világért sem.

Természetesen nem elhanyagolható a család szerepe sem ezekben a játékokban, játékszerekben. Szinte apáról fiúra, testvérről testvérré szállt a játékszerek kidolgozásának „tudománya” vagy a játékszabályok elsajátítása, azzal, hogy mindegyik nemzedék beleszotte a saját maga által kialakított szabályokat és szokásokat, amiktől játékkultúránk még érdekesebbé és sokszínűbbé vált.

Az állandó versengés, a nagy játékos próbatételek, amelyek mögött igen nagy erő- és ügyességfitogtatás lappangott, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az így felcseperedett bánáti gyermekek később a „jég hátán is megéltek”.

A játékok föltérképezésekor megfigyelhető a korok és nemek közötti felosztás, a térbeli felosztás (szabadtéri és beltéri játék), valamint az, hogy csoportos vagy egyéni játékról van-e szó. A leírt gyermekjátékok és játékszerek ma is elkészíthetők, s a játékszabályokat követve könnyen elsajátíthatóak. Fontos megjegyeznünk, hogy az asszimiláció itt is érezteti a hatását. A játékok elnevezéseire kihatott a többség nyelve és kultúrája, amelyből kifolyólag furcsa és sokszor értelmetlen játéknév született, kevés eséllyel arra, hogy az eredeti magyar neve valaha is felfedhető legyen. A tanulmány bemutatja azokat a játékokat is, amelyek egy-egy intézményhez kötődnek, mint például csak az iskolaudvarban játszott, s más helyeken nem megtalálható játékokat.

A szemelvények a teljesség igénye nélkül, csak néhány játékot mutatnak be, kihangsúlyozva annak szociográfiai mozzanatait olyan meghatározásokkal, elnevezésekkel, terminusokkal, melyeket a játékosok használtak, és a mai napig is ily néven emlékeznek rájuk.

FÜBEN FÁBAN JÁTEK

A tenyर्सík Bánát nagyon sok szórakoztató lehetőséget nyújtott és nyújtana a legelők végeláthatatlan tengerében éppúgy még ma is, mint a múlt századbeli gyermekeknek. Különösen tavasszal, amikor a természet ébredezett, a kisgyermekek, de általában inkább a leánykák aprójószág őrzése mellett a természetben talált növényekkel, vadvirágokkal játszadoztak. Így történt meg, hogy a *pápikából* (vö.: MOLNÁR–PAPP 2008: 15 – kutyatejfűzér néven ismerteti, de megtaláljuk a gyermekláncfű elnevezést is) láncokat fűztek. A pápika szárának végét négybe hasítva, szájba véve szorgalmasan mondogatták: „Pápika, pápika göndörödj a számban” – mindaddig, míg a széthasogatott szárvégek bekunkorodtak. Akinek kunkoribb lett a virágszára, az lett a győztes. A hiedelem szerint minél szebben és tisztábban ejtették ki a mondóka szavait, annál szebb, kunkoribb lett a szár vége. Nem elhanyagolható a növény keserű íze, amely a mondóka közben mind keserűbbé válik. Feltételezhető, hogy a gyermekláncfű gyógyító hatása (amelyet már a régi öregek is ismertek) is közrejátszott annak kialakulásában, hogy ilyen és hasonló játékos formában a gyermekek is részesüljenek gyógyító vagy betegségmegelőző hatásából. Amikor a pápika virága elvirágzott, gömb alakú virágából képzeletbeli „ejtőernyősöket” fűjtak a gyermekek.

A mezőkön talált *öregapám pogácsája* (papsajtmályva, fehérmályva) semleges ízű, de fogyasztható, és elverte az éhséget.

A *csicskara* (szűrós szerbtővis, vö.: LÁNCZ 2002: 124) szűrós gumóit szépen egymásra rakva, csodálatos babaágyakat, heverőket, bababútort lehetett készíteni. Ennek a csicskarabútornak az volt az előnye, hogy amikor megszáradt, akkor is használható volt, hisz megtartotta az alakját, és kiváló benti játékszernek bizonyult, amikor az időjárás már nem engedte meg, hogy a szabadban játszadozzanak a gyermekek. Készült belőle labda is, amelyet egymás ruhájára dobálva heccelődtek a gyermekek (MOLNÁR–PAPP 2008: 11 – zöld bogáncs néven jegyezték fel).

A *tökdua*, a *hagymaszárduda* és a *fűzfa fűtyülő* azon hangszerek közé tartoztak, amelyek társulva a szúnyog- és légyzümögéshez, gazdagították a gyermekek élményvilágát. A tökduda elkészítési módja se volt egyszerű, számos éretlen tök fejezte be így az érési időszakát. A tökinda kanyargósságától függően csodálatos dudahangot, bűgő hangot lehetett képezni. A vastagabb tökinda mélyebb, a vékonyabb pedig magasabb hangokat produkált. Olyan tökzenekar tevődött néha össze a kukoricaföldeken, hogy még ma is arról beszélnek. Hasonló eljárással készült a *hagymaszárduda* is. A *fűzfa fűtyülőért* pedig már a közeli Tiszáig kellett menni, hisz a mocsár nem termelhette ki azokat a szép fűzfákat, amelyek még most is a Tiszát ölelgetik.

Nem minden gyermek tudod fűzfa fűtyülőt készíteni, csak az, aki ügyesen kezelte a bicskát. A zöld fűzfaág minősége határozta meg a fűtyülő hangszínét és tartósságát.

Míg a leánykák libákat őriztek a selymes, puha fűben, addig a fiúk sokkal piszkosabb és gorombább, fiúsabb játékokat igyekeztek felfedezni, kitalálni a mocsarak rejtett zugaiban. A fiúgyermekek közkedvelt játéka volt a *sárpuska*, amely jól átdolgozott fekete sárból készült. Tenyéryni nagyságúra simították, a szélét egy kicsit felperdítették, a közepét óvatosan megnyomkodták, amelybe jó nagyot köptek. A nyálnak, a köpetnek igen nagy szerepet tulajdonítottak, sőt majdnem olyan jelentőséggel bírt, mint a sár állaga, hisz ha a nyál átdolgozottabb, habosabb volt, akkor a puska hangja is szebben szólt. Az így elkészített tenyéryni sárpuskát teljes erőből a földhöz vágták, és azt kiáltották: „Akkorát durranjon mint öregapám puskája!” A hangerőségtől és a durranástól képződött lyukról állapították meg, hogy kinek jobb a puskája.

A másik, igencsak „saraskodó” játékszer a *sárlabda* volt, amely úgyszintén fekete sárból készült, de már vesszőszálat is használtak az elkészítéséhez. A jól átdolgozott fekete sarat féltenyéryni nagyságúra göngyölítették, amelyet egy vastagabb vesszőszálra nyomkodtak rá erősen, majd jó megszire, fölfelé kinyújtott karral megsuhintották. Aki messzebb dobta, az volt a győztes. A már eldobott sárgolyókat nem lehetett újra összeszedni, ezért rengeteg sártartalék kellett. Amikor pedig unalmassá vált a sok dobálózás, akkor *sárháborút* játszottak. Két frontra szakadt a fiúsereg, bázisokat létesítettek, ahova rengeteg sarat hordtak a közeli mocsárból. Sokszor napokig tartott a „muníció” felhordása annak érdekében, hogy megnyerjék a csatát. Az ügyesebbek már előre készítették a sárlabdákat, amelyeket a „háború” napján csak egy kicsit „megdolgoztak”. Az így elkészített sárlabdákkal, sárgolyókkal olyan sárzáport lehetett zúdítani az ellenfélre, hogy annak meg kellett adnia magát. Leánygyermekeket nem fogadtak be a csapatba.

A BÚGATTYÚTÓL A GÜSZTÖNYIG

A másik nagy csoportosítás az eszközökkel való játékra vonatkozik. Ezek között talán a legelterjedtebb a *búgattyú* volt (ezt a játékot *szfűrna* néven is ismerte a magyar nyelvterület, de ugyanakkor *brúgattyú* néven is, azzal az eltéréssel, hogy a Kiss által leírt brúgattyúhoz dióhéj, alma és rövid pálca is kellett [KISS 1891: 484]). Ehhez hatalmas, kétlyukú gomb szükségeltetett, valamint egy zsinórszerűség, amelyet a gyerekek befűztek a gomblyukakba. A zsinór két végét megfógták, úgy, hogy a gomb közepén maradt. Ezt körkörös mozdulattal jól összetekerték, s lágyan, két kézzel húzogatni kezdték.

Ez kellemes, bűgő hangot adott. A gomb nagyságától és minőségétől függött a bűgattyú hangja.

A *bracska* (az elnevezés szláv nyelvi hatásra jöhetett létre a szerb „prac-ka” [pratyka] szó magyaros használatából) vagy *csúzli* is a közkedvelt játékok közé tartozott. Inkább fegyverre, mint játékszerre hasonlított, mert használata által nemcsak számos madár esett áldozatul egy-egy jó céllovó fiúcskától, hanem egymást is gyakran megsebeztek. Általában a csikérparton vagy a nagyérparton játszadoztak vele, abban versenyezve, hogy ki lövi messzebb a kavicsot. Elkészítéséhez egy V alakú fa szükséges, melynek két végére gumit tesznek. Ehhez a gumihoz erősítik a bőrdarabot, amelybe a követ vagy kavicsot teszik, majd jól kifeszítve ellövik. Ugyanezt meg lehet tenni V alakú fa nélkül is, csak a gumi és a bőrdarabka kell hozzá. Ez az úgynevezett *gumis bracska*, amellyel egyesek szerint erősebben lehetett löni.

A *madzagolás* is közkedvelt időtöltés volt – és még manapság is az –, amelyet kézről való átadással játszottak. A madzagot a két végén megkötötték, az egyik játékos a kezein átvette úgy, hogy az ujjak mögé került a madzag, egyet csavart rajta, hogy a nagyujja kimaradjon, majd a középső ujjával az ellentétes kézről átvette a madzagot, a jobb és a bal kezével egyaránt. Az így megalakított formát a másik játékos a saját kezére vette, de már más formát alkotva. A legnehezebb a bölcső alakú forma volt, amelyet csak a nagyon ügyes kezüek tudtak átvenni.

A *csolezást* vagy *gombozást* már a szabad ég alatt lehetett játszani, gombokkal, amelyeket csolénak hívnak. A csolét élével a téglafalnak ütötték, hogy minél messzebbre repüljön. A játéknak voltak különböző előnyös különlegességei is. Kellett hozzá egy igazán kiválóan repülő csole gomb, kifinomult játékos érzék a precíz és meghatározott erősségű elütéshez, valamint igencsak kiemelkedő adottságként volt kezelendő a csolémester tenyerének nagysága és ujjainak hossza is. Ennek a játéknak sokszor atyai, anyai verés lett az eredménye, hiszen otthon a nagykabátok, bundák, öltönyök, ünneplő kosztümök gombok nélkül maradtak, amelyet a szülők csak ünnepek alkalmával vettek észre.

A *biccezés* (magyar nyelvterületen inkább a bige névvel találkozunk, Bárántban biccezésnek hívják, de megtalálható pajázás, czigere, bricz, briczen-tés név alatt is [KISS 1891: 465–470]) kimondottan fiús játék volt, amelyhez szükséges volt egy darab fa, vagyis a bicc, egy szélesebb földbe vágott lyuk és egy bot. A biccezés menetei a lökés, a biccentés és a szorzás. A szorzás után újabb lökés következik, majd minden ismétlődik előlről. Egészen addig, míg valaki el nem éri a játék előtt megbeszélte számot. Muzslya település Újsor nevezetű utcájában a gyermekek leggyakrabban 100-ig játszották,

de voltak utcák, amelyekben rövidebb ideig, illetve kevesebbet játszották. Ez attól függött, hogy a falu azon részében milyen ügyes gyermekek laktak. Aki elsőnek érte el a kitűzött számot, az volt a bicezés győztese. Nem szabad elfelejteni, hogy mivel ügyességi játékról volt szó, nem is játszhatta akárki, csakis azok a fiúk, akik elég bátrak és ügyesek voltak hozzá. Ha nem sikerült elkapni vagy időben elszaladni a bicc elől, bizony nagyokat ütött, ha valakit eltalált.

Aprangliját (kulcspuska – MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON 1979: 672) a modern kor gyermekei is megirigyelhetik, hisz megelőzte a petárdákat és egyéb puskaporral tölthető gyermekjátékpisztolyokat (kapiszlis pisztolyok), és a durranása is felért egy puskaporos fegyver durranásával.

A mai jégtekéhez hasonlítható a *pópázás*, amelyet rongylabdával és egy bottal játszottak, azzal a különbséggel, hogy egyenes végű bottal játszották, amellyel sokkal nehezebb volt a labdát eltalálni és a kapuba löni. A kapuban álló védőnek esélye se volt az ütést kivédeni. A sok kék lábszár és feldagadt boka, amely a játék után maradt, arról árulkodott, hogy igencsak vérmes játékról volt szó.

A *güsztyő* inkább téli játék, de könnyen csúszott a fűben is. Fából készült alkalmatosság, a lábtartóra kinyújtott lábbal ültek, rövid botszerűséggel (a végén szöggel) kézzel lökdöshették magukat a gyermekek. A jómódúak korcsolyapengét is szerelhettek a güsztyő aljára, hogy könnyebben lehessen vele haladni. Versenyszerűen üzték a güsztyőyözést, meghatározva egy távot, ki ér oda hamarabb.

RÉGI ÉS ÚJABB TÁRSAS ÉS CSOPORTOS JÁTEKOK

A *fababázás* nyugodt, mondhatni pihentető játék volt. A gyermekek kiválasztották maguk közül a fababát, aki megkezdte a játékot. Egyenként, a karjuknál fogva meglóditotta a gyermekeket, akik azt az alakot tartották meg, amelyiket a lóditás alkalmával megkaptak. Mondani sem kell, sokszor nevetséges figurák, alakok álltak mozdulatlanul, és igyekeztek úgy is maradni (ez a játék kísértetiesen hasonlít a mai „élő szobrokhoz”, amelyeket a mai világunkban szerte a nagyvárosokban megfigyelhetünk mozdulatlanságukban). A dobó pedig körbejárta a fababákat, és csodálkozott rajtuk. Az volt a következő dobó, akinek sikerült rezzenéstelenül és mozdulatlanul minél tovább megtartani a fababaalakot.

Az „*üssed, verjed a labdát a lyukba*” csakúgy mint a többi játék, igen kevés kellékkel járt. Egy labda kellett hozzá, s minél több gyerek. A kiválasztott dobó letette a labdát a földre, a gyermekek pedig körülállták, két ujjukat a labda felé kinyújtva egy szólamban mondták a következő rigmust:

„Üssed, verjed a labdát a lyukba / üssed, verjed a labdát a lyukba!” Egy hirtelen mozdulattal a dobó felkapta a labdát, amire a többi gyereknek el kellett futni. A dobó pedig célzott. A többiek igyekeztek minél gyorsabban elszaladni, hogy ne érje el őket a labda. Ha a dobó eltalált valakit a labdával, akkor az lett a dobó.

A *kapufázás* pedig abból állt, hogy a kapufát kellett eltalálni, amely részei különböző értéket képviseltek. Így például a két oldalsó kapufa öt, a felső lécz pedig tíz pontot ért. A gyermekek sorba álltak, és egymás után a futball-labdával megcélozták a kaput. A pontokat összeadták, és az győzött, akinek egy bizonyos időn belül több pontja lett.

A *kuglizás* is népszerű játék volt. A szláv nyelvi hatás nagymértékben kifejezésre jut a játék szabályainak és menetének elnevezésében. Egy sima területen egy klikkerrel lyukat nyomtak a földbe, ez volt a *pöször*. A lyuktól körülbelül 1,5 méterre egy vonalat húztak, ez volt a határ, amely mögé sorakoztak a klickerező gyermekek. A játékosok arra törekedtek, hogy a klickert minél közelebb gurítsák a lyukhoz. Mikor már minden klickert elgurítottak, vagyis *löktek* (amelyet a földről, leginkább a középső ujj pattintós mozdulatával tettek), akkor az ellenfél kiválasztotta, hogy melyik klikkerrel kell lökni. Amikor rámutatott a klikkerre, gyorsan azt kellett mondania: „koji”, a másik játékosnak pedig válaszként – amilyen gyorsan csak tudta – azt: „makoji”. Ha a „koji” volt gyorsabban kimondva, akkor csak a rámutatott klikkerrel kellett lökni, s ha simán a pöszörbe talált, akkor győzött (természetesen ilyenkor mindig a legtávolabbi klikkerre mutatott, hogy az ellenfélnek minél kevesebb esélye legyen). Ha a „makoji” volt a gyorsabb, akkor is a kiválasztott klikkerrel kellett lökni, de már nem ugyanaz a klikker kellett, hogy a pöszörbe kerüljön, hanem az hozzáérhetett bármelyik klikkerhez, s annak kellett a pöszörbe kerülnie. A győztes játékos összeszedhette az összes klickert.

A *csavarócskázás* alkalmával pedig a gyermekek egymás kezét fogva, hosszú láncszerűséget alkotva kiválasztották a csavarót, aki elkezdett szaladni, és egy hirtelen mozdulattal megrántotta a gyermekeseregéből összeállt láncot. A lánc végén levő gyermeken csapódott ki a csavarás erőssége. Ha sikerült talpon maradnia, neki járt ki a tisztesség, hogy ő legyen a következő csavaró.

Félreértés ne essék a *picskózás* kifejezés hallatán, határozottan állítható, hogy a játéknak semmi köze sincs az erkölcstelenséghez, ha az apró pénzre való kockázást nem számítjuk annak. Ha etimológiailag megfigyeljük, vagy próbáljuk felfedni a szó jelentését, akkor nagy bajban vagyunk, hisz csak találgathatjuk a lehetséges válaszokat. Hogy „a pitykés gombból” ered (a hasonlatosságból az aprópénz és az apró kis gombok között), vagy pedig va-

lami másból, az számunkra örök rejtély marad. A picskózás már bevezetés a kockázás „tudományába”. Mondanunk sem kell, hogy kimondottan fiúk játszották. Pénzzel, pontosabban aprópénzzel. Bonyolult szabályrendszere arra vall, hogy a „bevezetés a kockázás tudományába” hasonlat helytálló. A játék addig tartott, míg el nem fogyott a rázandó pénz.

A *lyukbadrunya* (feltételezhető, hogy a játék elnevezése a szláv nyelvte-rületről tört be a magyarba, hisz a szerb *drug*, majd *drusa* szavakból adód-hatott a magyarosított és könnyebben kimondható *drunya* szó. Míg a szerb elnevezés barátot jelent, addig a magyar elnevezés ebben a megjelenésben értelmetlen. A magyar változata a czövekelés vagy rómázás játék alakjá-ban jelenik meg [KISS 1891: 463]) téli játék, kizárólag a jégen játszották. A nagy hidegben befagyott csikér ideális terepet biztosított a drunyzni óhajtó fiúknak. A játék úgy kezdődött, hogy mindenki fűrt egy lyukat a jég-be, és abba beleszúrták a botjukat. A drunya a kör közepén állt a botjával, s ezzel próbálkozik más botját kiütni a lyukból, és a sajátjának helyet találni. A többiek pedig a botok segítségével megpróbálják őt eltéríteni. Ebben a nagy botozási forgatagban, ha a drunya lyukat talál, ő áll be annak a helyé-be, és a másik lesz a drunya.

A *sántalica* a magyar nyelvben *ugróiskola* elnevezéssel jelenik meg, de Bánátban csakis sántalicának mondták és ismerték, mivel a játék menete nagyon hasonlít a sánta ember járására. A sántalica lehetett hétkockás, nyolc-kockás és *kocka* (átlós, amely kilenc kockából állt). A *srég sántalica* (átlós) cserépdarab nélkül ejtetett meg, itt csak arra kellett ügyelni, hogy a játékos ne lépjen a vonalra. A játékszabály megegyezik a Vajdaságban már jól is-mert ugróiskola szabályaival.

Az „*án tám titijom*” is az ugrálós leányjátékok közé tartozik, amely al-kalmával a párok hátuk mögött átlósan összekapaszkodva ugráltak, és a kö-vetkezőt énekelték: „*Án tám titijom, bokros liliom, akár erre, akár arra, siri Sári, Varga Mári csüccs!*” Jól kellett időzíteni és alkalmazkodni a másikhoz, egyforma lábbal ugrálni egyikről a másikra, a ritmusra és a másik ugrására is oda kellett figyelni. Egyszerre csüccscentek le, s játszották újra mindaddig, amíg el nem fáradtak.

A hosszú téli esték időtöltése volt a *süket telefon*, amely kedves emléket ébreszt mindazokban, akik már megélhették a telefonhálózat kiépülését, s mivel nem minden házban jelenhetett meg, a hiányát ezen játékos módon pótolták. A kemence padkáján végigülő gyermekek süket telefonoztak. Az első gyermek szót vagy mondatot súgott a másiknak a fülébe, az továbbssú-gta (már amit értett) a következőnek. A legutolsó gyermek pedig hangosan kimondta azt, amit értett. Mulatságos játék volt, hisz nagyon sokszor nem az a szó vagy mondat került ki az utolsó játékos szájából, mint amit az első

elmondott. Ha véletlenül az utolsó szó vagy mondat megegyezett az elsővel, akkor az utolsó, aki jól hallotta a süket telefonon keresztül a mondatot, az lett az első. Nagyjából mindegyik gyerek sorra került, s az volt a győztes, aki legtovább lehetett az első sugó. Neki valamennyivel gazdagabb volt a szókincse, ami végett a többiek nem érthették jól a szavakat.

A közösségbe való beilleszkedés egyik legkiválóbb formái közé tartozott a *gyermeklakodalom*, amely egyben a felnőttek lakodalmának lekicsinyített mása (TÓTH GLEMBÁ 2000: 43). A gyermeklakodalom alkalmával a gyermekek játékosan sajátították el azokat a viselkedési szabályokat, amelyeket a felnőtté váláskor kamatoztatni tudtak: megtanulták a lakodalmi rigmusokat, az idősek megszólítási módját, tiszteletet, de a táncművészetet is. Felnőttkorban, igazi lakodalmak alkalmával már hibátlanul helyt tudtak állni. A mai világban mind többet tapasztaljuk azt, hogy fiataljaink, a vőfély és a koszorúslányok igencsak megszenvednek nemcsak a versikék, a rigmusok felolvasásával, hanem annak fejből való elmondásával is. Az okokat kereshetjük talán a mindinkább kimutatható olvasatlanságban, vagy az oktatási rendszerben. Egy biztos, a gyermeklakodalom igazi példa arra, hogy a kisgyermekkorban elsajátított viselkedési szabályok a felnőttkorban hogyan tükröződnek vissza. A játék menete nagyjából megegyezett a felnőttek lakodalmi előkészületeivel. Elsőnek a menyasszonyt és a vőlegényt választották ki maguk közül, akik azután mint főszereplők, mindent megtettek, hogy a „lakodalom” a legnagyobb rendben történjen. A menyasszonyjelölt igyekezett olyan holmit, kelmét beszerezni, ami helyettesíthette a ruhát, a fátyolt. Általában az otthoni függönyök lettek feláldozva, amelyekből derékban elkötve igazán tekintélyes menyasszonyruhát lehetett kialakítani. A fátyolra már kisebb függönydarab is elegendő volt, amelyet, hogy le ne csússzon a fejről, egy szalaggal a homlok táján átkötöttek. A vőlegénynek nagyon könnyű dolga volt, neki csak a bokrétára kellett odafigyelni, amit a mellére tűzött. A násznép a többi gyerekből állt össze. Volt násznagy is, koszorúslányok, vőfélyek, de még *hamuban sült pogácsa* is. A találékony gyermeksereg zenészek hiányában énekelve mulatott, vagy csörgővel és fakanállal rossz fazekat kalapálva lármázott. A gyermeklakodalom színhelye leginkább a nyugodt, csendes utcák valamelyike volt, erre kiválóan megfelelt a zsákutca, ahol még a fák között sátort is lehetett emelni, ahova a násznép behúzódhatott.

A *gödörmacska* is közkedvelt játék volt. Sok gyermek és egy gödör, illetve árok kellett hozzá. Egy gyermeket kineveztek gödörmacsának, a többiek ugrálták át a gödröt. A macska igyekezett mihamarabb megfogni valakit. Ha sikerült, akkor az lett a gödörmacska. Természetesen mindenki igyekezett minél gyorsabban átjutni a gödrön, s büszkélkedhetett az, aki nem lett gödörmacska.

A hosszú téli estéken korán ágyba dugták a gyermekeket. De ők ott sem tétlenkedtek. A játék határtalanul folyt a jó meleg dunnás ágyban is, mivel a gyermekek mindannyian egy ágyban aludtak. A „*böki, böki háta*” játék (a magyar gyermekjáték-gyűjtemény számos változatát ismeri ennek a játéknak, mint például „*dubi, dubi háti*” [ARANY–GYULAI 1872: 250], de *hátsó ütögető* néven is szerepel [KISS 1891: 5]) abból állt, hogy a gyermekek oldalra feküdtek, mindannyian egy irányba. A legutolsó gyermek ujjával az előtte levőnek bökdösni kezdte a hátát, ritmusosan, s közben a következő mondókát mondták: „Böki, böki háta, rakoncai pálca, te kislány, meg ne mondd, melyik ujjam döfte meg” – erre a megbökdösött gyermeknek ki kell találnia, melyik ujjal lett megbököve. Ha nem találta ki, akkor addig bökdösték, amíg végre el nem találta, ha pedig megfejtette, akkor ő volt az, aki bökdöshette a következőnek a hátát. Általában mire a gyermekek végigbökdösték egymás hátát, el is szenderedtek.

A *piros kesztyűzés* jól ismert kezes játék, párja a *piros csizma*, amely az újabb népi játékok közé sorolható. Utóbbinál a lábak letaposása volt a cél a körbeállt gyermekek között. Kiszámolták, ki kezdi a játékot, és az igyekezett valaki lábára lépni, de úgy, hogy az egyik lába mindig a földön maradjon. Ha sikerült neki, akkor az a játékos kiesett. A játékosok védekezhettek, mégpedig úgy, hogy kiránthatták a lábukat a fenyegető veszély elől, de azt is csak úgy, hogy az egyik lábuk a földön maradjon. A sok lábtaposás eredménye az lett, hogy bepirosodtak a lábfejek. Ezért lett ennek a játéknak piros csizma a neve.

Képecskékhez fűződik a *tapkázás* (a szerb nyelven megjelenő szerencsejáték, a „*tapkanje*” [tapogatás] elnevezéséből ered), amelyet még a múlt század 60-as éveiben játszottak. Valamikor a gyufaskatulya tetején színes képek és szebbnél szebb rajzok díszeltek. Ezeket levágták a skatulyáról, egy kicsit befelé meghajlították, és a képpel lefelé a földre tették. Kiszámolták maguk közt, hogy ki lesz az első tapkázó, és az homorított tenyérrel rá kellett hogy csapjon az egyik képre úgy, hogy a kép megforduljon, és a színes fele legyen felül. Kinek ahány képet sikerült megfordítani, azt mind összeszedhette. A *fujázás* már újkori játék. A különböző tematikájú képecskéket (ez a fujja) egy bizonyos távolságról kellett dobni, vízszintes irányba. Akinek a fujája messzebb szállt, azé lett az összes képecske.

ZÁRSZÓ HELYETT

A gyermekjátékok gyűjteményével igyekeztünk hozzájárulni a művelődéstörténetünk gazdagításához, fellebbenteni a fátylat a bánáti magyarok hagyományokhoz való kötődéséről. Tegyük ezt annak tudatában, hogy a tanulmányban megjelent nem magyar elnevezések, amelyek a mai napig

megmaradtak a nép tudatában, annyira megszokottá váltak, hogy szükség-telen vagy értelmetlen azok fordítása. A gyűjtemény a teljesség igénye nélkül készült, bővülési lehetőséggel arra az esetre, ha a feledés homályából felbukkan még valamelyik játék. Mint ahogyan a társadalom többi szférája, úgy a gyermekjátékok is elszenvedték a modern kor vívmányai által betört újításokat. A gyermekek virtuálisan futballoznak és bújócskáznak, persze a szinte felismerhetetlenségig eltorzult terekben és szabályokkal. A modern játékszerek fogságában, a digitalizált és elektronikus világban már a régi játékszereket és játékokat megmosolyogná az utókor. A tanulmányban összegyűjtött, emlékezések alapján leírt játékok most újraéledhetnek, ha valakinek kedve kerekedik játszani.

IRODALOM

- ARANY László–GYULAI Pál (szerk.): *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Athenaeum, Budapest, 1872.
- BOŽOVIĆ, Ratko: *Lavirinti kulture*. Ideje, Beograd, 1984.
- HUIZINGA, Johan: *Homo ludens*. Informator, Zagreb, 1970.
- KISS Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Holnap Kiadó, Budapest, 2000.
<http://mek.oszk.hu/10800/10818/10818.pdf>
- LÁNCZ Irén: A bácskai és a bánáti népi növénynevek alaktani és szemantikai sajátosságai. = *Hungarológiai Közlemények*, 2002/3., 122–129.
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON. Akadémia, Budapest, 1979.
- MOLNÁR Gyöngyi–PAPP László: *Csoncsikó Moravici gyermekvilág*. Moravicai Értelmiségi Fórum, Bácskossuthfalva, 2008.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*. Grafos, Beograd, 1981.
- PLATON: *Zakoni*. BIGZ, Beograd, 1990.
- TÓTH GLEMBÁ Klára: *Mindönki Muzslára akar mönni*. Logos, Totovo Selo, 2000.

Children's games replayed

A sociographic study on children's games – a selection of the game culture tradition in Bánát

The study is a partial result of a sociographic research; it is a collection of children's games appearing from the end of the last century till present date in the Hungarian settlements of Bánát. The research was carried out on the grounds of collective memory, and its continuity provides a constant actuality to the topic; exploring attitudes which have a role in the representation of games and toys: namely, the surroundings, gender roles, minority issues and assimilation. The sociographic moment can be traced back in the collection through the specific way of naming the games. The game names used by former players are still in use. These names often put a smile on the face of the modern reader. The roles of traditional children's games and toys can be traced back through this path, and these roles are important in the formation of a sense of belonging to the community in the individual.

Key words: children's games, sociology, sense of community

Iznova igrane dečje igre

Sociografsko istraživanje dečjih igara – odlomci iz tradicije kulture igranja u Banatu

Studija je parcijalni rezultat sociografskog istraživanja, zbirka dečjih igara od kraja prošlog veka do naših dana u mađarskim žiteljima naseljenim mestima Banata, igara koje spašavamo od zaborava. Kontinuiranost istraživanja vođenog pamćenjem obezbeđuje trajnu aktuelnost obradi tematskog kruga, iznoseći na videlo one attitude koje stiču ulogu u pojavljivanju igracke: sredina, rodna podela uloga, prihvatanje manjinskog statusa i asimilacija. U kolekciji mogu da budu prepoznati sociografski elementi igara, sa karakterističnim nazivima koje su igrači koristili i po kojima i dan-danas raspoznaju igre i koji često izazivaju osmeh kod čitaoca. Na ovom tragu je moguće da se od početka do kraja prati uloga narodnih dečjih igara i igraćaka u formiranju svesti o pripadnosti zajednici.

Ključne reči: dečje igre, sociografija, svest o pripadnosti zajednici

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 19.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 21.

Bokonics-Kramlik Márta

· Szabadtéri Néprajzi Múzeum, doktorandusz, Szentendre

· marti.kramlik@gmail.com

SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUMOK LEHETŐSÉGEI A TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS TERÜLETÉN

*The scopes of open air ethnographic museums in taking up social
responsibility*

*Mogućnosti etnografskih muzeja na otvorenom u oblasti prihvatanja
društvene odgovornosti*

Milyen szerepet vállalhat egy kulturális, közgyűjteményi intézmény a társadalmi felelősségvállalás területén? Vajon milyen lehetőségek állnak a rendelkezésére? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre szeretnék választ adni a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban megvalósult gyakorlatok bemutatásával. A tárgyi, szellemi és kulturális örökségünkhöz való hozzáféréshez mindenkinek egyenlő esélyt kell biztosítani, azonban a múzeumoknak a fizikai és kommunikációs akadálymentesítésen túl is lehet – és kell is – lépéseket tennie. Néhány azok közül a rendhagyó programok közül, amelyeket a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban valóra váltottunk: idős, demenciával élő embereknek szóló speciális remniszcenciafoglalkozások tartása; nyári integrált tábor fogyatékkal élő és iskolai közösségi szolgálatot teljesítő diákoknak; kihelyezett múzeumpedagógiai foglalkozások tartása hátrányos helyzetű települések iskoláiban.

Kulcsszavak: társadalmi felelősségvállalás, múzeum, jó gyakorlat, demencia, remniszcencia, fogyatékoság, esélyegyenlőség, integráció, ismeretátadás

A múzeumok olyan helyet foglalnak el a társadalom struktúrájában, amely kiemelten alkalmassá teszi őket arra, hogy aktívan részt vegyenek a társadalmi jólét kialakításában. Az alábbi tanulmányban a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban megvalósított több olyan programot szeretnék bemutatni, amelyek egyelőre még rendhagyónak számítanak magyar viszonylatban, azonban remélhetőleg minél szélesebb körben megismerik és alkalmazzák majd ezeket a jó gyakorlatokat.

Mikor manapság múzeumokról beszélgetünk, egyre többször merül fel a társadalmi felelősségvállalás fogalma is. Vajon mi az, amit egy közgyűjteményi kulturális intézmény tehet ezen a területen? Sajnos, erre a kérdésre még 2016-ban is gyakran az akadálymentesítés a kizárólagos felelet. A fogyatékkal élők jogairól és esélyegyenlőségének biztosításáról szóló törvény kimondja, hogy a szolgáltatásokhoz egyenlő esélyű hozzáférést kell lehetővé tenni, azaz biztosítani kell a fizikai és kommunikációs akadálymentesítést az állam által fenntartott közgyűjteményi, közművelődési, kulturális és tudományos intézményekben.¹ Az akadálymentesített környezetnek törvény által meghatározott pontoknak kell megfelelnie. De hogyan valósítsuk ezt meg múzeumi területen? A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban működő Múzeumi Oktatási és Képzési Központ ennek a kérdésnek megválaszolására dolgozta ki „Érted?! – Érttem!?” *Hogyan fogadjuk fogyatékos embertársainkat múzeumainkban?* című akkreditált továbbképzését múzeumi és kulturális szakembereknek. A 30 órás képzéshez elkészült az azonos címet viselő oktatási segédanyag is, mely nemcsak a közalkalmazotti szférában dolgozóknak, hanem magánszemélyeknek is hasznos információt nyújthat. Látás-, hallás-, mozgássérültekkel és szellemileg akadályozottakkal foglalkozó szakemberek írásait tartalmazza a kötet, melynek segítségével megismerhetjük sérült embertársaink alapvető problémáit és igényeit is (BERECZKI-SÁGHI 2009).

A Múzeumba már az 1970-es évek óta érkeznek különböző fogyatékkal élő látogatók, akiknek immár több mint 45 éve tartunk speciális ismeretátadási foglalkozásokat. Számos intézménnyel évek óta tartó együttműködés erősíti a kapcsolatunkat.² Az eltelt csaknem fél évszázad során a Múzeum küldetésének mindig is központi elemét képezte, hogy a felgyűjtött, megőrzött és bemutatásra kerülő kulturális értékeinket mindenkihez eljuttassuk, mindenki számára hozzáférhetővé tegyük. A parkolótól a bejárat épülethez vezető út kialakításánál szempont volt, hogy a mozgásukban akadályozottak számára is könnyen megközelíthető legyen a Skanzen, valamint a közönségfogadó épületet és az Alföld tájegységet rámpa köti össze. Az irodaház, az időszakos kiállítások bemutatására szolgáló Skanzen Galéria és a Látványtár is fizikailag akadálymentesített. Mindazonáltal a Múzeum különlegességét és hitelességét jelentő muzeológiai bemutatási

¹ Lásd: 1998. évi XXVI. törvény, különös tekintettel a 4. § f) g) h) bekezdéseire.

² Néhány példa az együttműködő intézményekre: Mozgássérültek Pető András Nevelőképző és Nevelőintézete; Hallássérültek Tanintézete; Vakok Állami Intézete; Csalogány Óvoda és Általános Iskola, Készségfejlesztő Speciális Szakiskola, Egységes Módszertani Intézmény, Diákotthon és Gyermekotthon; Vakok Batthyány László Róm. Kat. Gyermekotthona Óvodája és Általános Iskolája stb.

mód, vagyis az épületek és azok környezetének autentikus áttelepítése/rekonstruálása nehézséget jelenthet a közlekedésben, hiszen a főként a 19–20. század fordulóján épült házakban még gyakori a magas küszöb, a tájegységeken pedig általában földút vezet keresztül. A Múzeum belső látogatási útvonala, vagyis az egyes tájegységeket összekötő út viszont aszfaltozott. A közlekedést segíti továbbá a 2009-ben átadott motorvonat is (1. ábra). Az 1932-es gyártmányú háromtengelyes motorkocsi műszaki és ipartörténeti szempontból kiállítási elem, ugyanakkor egyszeri oda-vissza úttal 4,8 km-t tesz meg. Ez Európa leghosszabb normál nyomtávú múzeumi vasúti pályája, melynek külön érdekessége, hogy a korabeli síneket kézzel fektették le. A vonat akadálymentes, kerekesszékkal és babakocsival is igénybe vehető³, hat vasúti megálló peronján pedig fel- és leszállást segítő speciális lift található. A kommunikációs akadálymentesítés keretében a tájegységek bejáratánál tapintható, kerámia térképek segítik a tájékozódást, a térképhez tartozó Braille-írással feliratokkal (2. ábra). Az elsősorban a látássérült látogatóknak készült térképek segítik a térbeni tájékozódást, hogy felmérjék, az adott tájegységben hány épület található, és ezek hogyan helyezkednek el egymáshoz képest. Ahogyan a vonattal sem csak sérült látogatóink utaznak, úgy a tapintható térképeket is szívesen használják az épek is, főként gyermekek és idősek, akiknek segítséget nyújt abban, hogy átlássák az épületegyüttes szerkezetét. A Múzeumon belül több olyan épület is található, ami a múzeumi segédgyűjtemény részét képező demonstrációs tárgyakkal van berendezve, ennek köszönhetően a látogató beléphet az enteriőrbe, sőt az ott található dolgokat megfoghatja, funkciójának megfelelően kipróbálhatja. Már maga a térérzet – az, hogy beléptünk valahová, érezzük az illatokat, szagokat, tapasztaljuk a fényviszonyokat –, ezek az érzékszerveink által szerzett tapasztalatok rengeteg pluszinformációt adnak számunkra. Ha pedig ezt a környezetet tevékenységeken keresztül, hagyományőr vagy múzeumpedagógus segítségével fel is fedezhetjük, akkor még több ismeretre tudunk szert tenni (3. ábra). Felmérések kimutatták, hogy ha valamit olvasunk, annak 10%-át jegyezzük meg, ha valamit hallunk, annak 20%-át, ha valamit látunk, annak 30%-át, ha egyszerre halljuk és látjuk is, akkor 50%-ban emlékszünk majd rá, ugyanakkor, ha mi magunk magyarázunk el a dolgokat, akkor már 70%-a marad meg, ehhez képest, ha valamit kipróbálunk, mi magunk végezzük el, akkor 90%-a rögzül az információnak.

Az akadálymentesség biztosítása alapvetően szükséges és fontos feladat, azonban ezen túl is lehet és kell is tennie lépéseket a múzeumoknak a társadalmi felelősségvállalás frontján. A Múzeum Ismeretátadási Osztályának célja, hogy minél szélesebb múzeumpedagógiai kínálatot biztosítsunk

³ A vonaton egy időben két kerekesszék vagy három babakocsi fér el.

a sajátos nevelési igényű csoportoknak. A foglalkozások megvalósításakor speciális oktatástechnikai eszközökre és módszertani sajátosságok alkalmazására van szükség. Az alább látható diagram pedig jól mutatja az ilyen típusú programok iránti folyamatosan növekvő igényt.

Bár több fogyatékkal élők nevelésére szakosodott intézménnyel szoros szakmai kapcsolatot tartunk, így visszatérő, rendszeres látogatói foglalkozásainknak, azonban a gyerekek többször jelezték, hogy ez nem elegendő, szeretnének hosszabb időt nálunk tölteni. Egyrészt a különböző fogyatékkal élő fiatalok közül sokan bentlakásos iskolákban tanulnak, és többük állami gondozott is. Ez a szegregált lét szocializációs problémákat is generál. Másrészt a kötelező iskolai közösségi szolgálat teljesítésére egy társadalmilag hasznos programot szerettünk volna létrehozni. Ezt a két megfogalmazódó igényt kapcsoltuk össze a 2014⁴ óta megrendezésre kerülő Integrált Táborban (vö.: KRAMLIK–MOLNÁR 2015). A napközis nyári tábor egyhetes turnusát együtt töltik a fogyatékos és ép fiatalok, ez idő alatt lehetőség nyílik egymás kölcsönös megismerésére, a bizalom megteremtésére és érzelmi kötődés kialakítására. A természeti és néprajzi közeg sok lehetőséget biztosít a tevékenységeken keresztül élményszerű ismeretátadásra. A tábort megelőzően felkészítő napot tartottunk, ahol szituációs érzékenyítő gyakorlatok során a gimnazisták megtapasztalhatták sérült társaik korlátait és lehetőségeit. A páros gyakorlatokon keresztül felmértük a gimnazista diákok verbális és metakommunikációs készségeit, valamint tanácsokat adtunk, hogy a különböző fogyatékkal élő kortársaikkal hogyan teremtsenek kapcsolatot, hogyan tudják majd segíteni őket a programok alatt. A tábor újszerűségét abban látom, hogy nem úgy tekintünk a résztvevőkre, mint segítőkre és segítségre szorulókra, hanem mint akik teljes értékűen kiegészítik egymást. A tevékenységek során bebizonyosodott mindenki számára, hogy a fogyatékkal élő fiatalok bizonyos készségei, képességei jobbak az átlagnál (tapintás, zeneiség, érzelmi intelligencia, kitartás, nyitottság, kíváncsiság stb.), így a középiskolások is becsülendő partnerként ismerték meg a páros napi foglalkozások során cserélődő társaikat. Ennek köszönhetően erős csoportkohézió alakult ki, melynek során mindenki megismerhette egymást. A középiskolások minden új társuknál más személyiséggel, más fogyatékkal, más jellegű nehézséggel, valamint másfajta sikerekkel találkoztak. Törekedtünk olyan változatos tábori programokat

⁴ A Vakok Batthyány László Római Katolikus Gyermekotthonából érkezők 2014 óta járnak hozzánk táborozni, innen alapvetően látássérült/vak gyerekek jönnek, legtöbbjük bizonyos fokú értelmi és testi fogyatékkal is él. 2015-ben két tábori turnust is indítottunk, ebben az évben a Csalogány Óvoda és Általános Iskola enyhe és közép súlyos értelmi sérült növendékei is részt vettek a programban.

kialakítani, amelyek egymásra épülnek, logikailag összekapcsolódnak, igazodnak a résztvevők képességeihez, életkori sajátosságaihoz és a Múzeum küldetéséhez. A programok kialakításakor szempont volt, hogy azok minden résztvevő számára sikerélményt jelentsenek (ennek feltétele a fizikai és kommunikációs akadálymentesítés). A sérült gyerekek biztonságérzetének megteremtésében az első lépés az volt, hogy kialakítottunk egy könnyen megközelíthető bázishelyet – mindennap itt kezdődtek a programok, és itt zártuk a napot. Mivel a fogyatékkal élő gyerekek kommunikációja akadályozott, ezért igyekeztünk minél több tevékenykedtető foglalkozást beépíteni, így indirekt és informális módon, élményszerűen juthattak új ismeretekhez, a közös élményszerzés pedig alapul szolgált a gimnazisták és sérült társaik közötti kapcsolatok kialakításához és megerősítéséhez. A látássérült és vak gyerekek elsősorban a tapintás útján jutnak információhoz, ezért megkértük a gimnazistákat, hogy mindenki hozzon magával egy személyes tárgyat, amit aztán bemutat a többieknek. A tárgyakat kézbe véve, és a hozzájuk kötődő történeteken keresztül még inkább megismerhették egymást. Az állatok pszichoterápiás alkalmazása a tábor során is igazolta hatásait. A Múzeum tanyáján az érzékszervek (hallás, szaglás, tapintás, látás) szimultán igénybevétele, stimulálása, az állatok közelsége pozitívan hatott a táborozók érzelmi állapotára, jó kedvre hangolta, és kiegyensúlyozottabbá tette őket. A kommunikációjukban akadályozottaknál különösen fontos szerepet tölt be a zeneiség, ami olyan kifejezősmód, mellyel az érzelmeket nonverbális úton is meg tudják jeleníteni. A motorikus képességek fejlesztésére különböző mozgásformákat igénybe vevő foglalkozásokkal törekedtünk: népi játékok, vályogvetés, vajköpülés, téstadagasztás, kenyérvágás, fafűrészelés, nemezelés, gyertyamártás, kukoricamorzsolás és -darálás, virágszedés, ritmusgyakorlatok, tánc stb. (4. ábra). Ezek a tevékenységek nem csupán a test fizikumát fejlesztik, hanem hatással vannak a szellemi és érzelmi központra is, így a memóriára, az absztraháló képességre, a dolgok közti logikai kapcsolatok felfedezésére, a tanulásra, az önbizalom és személyiség fejlesztésére. Több olyan tevékenységet illesztettünk be a tábori programba, amelyet közvetlenül vagy közvetve tudnak majd hasznosítani a gyerekek a mindennapi életben. Minden reggelt napindító közös megbeszéléssel kezdtünk a gimnazistákkal, ismertettük az aznapra tervezett programot, tisztáztuk a helyszíneket, időbeosztást. A napok végén pedig összegzést tartottunk, mivel kiemelten fontosnak gondoljuk, hogy folyamatos konzultációs lehetőséget biztosítsunk, ezzel pedig szakmailag és emberileg is segítettük a diákokat. A turnusok végén anonim visszajelzést kértünk a közösségi szolgálatos diákoktól, amelyekből kiderült, hogy a tábor hatással volt az önértékelésükre és a fogyatékkal élők megítélésére. Néhány idézet

az ép diákok tollából: „A tábor óta másként látom az életem. Mindent.”; „Megtanultam, hogy nem csak magamra kell figyelnem. Megtanultam egy idegen emberrel dolgozni.”; „A táborvezetők felnőttként kezeltek minket, és bíztak bennünk.”; „A legfontosabb számomra a táborban, hogy megtanít tisztelni a szüleinket, azt, hogy tudom értékelni, hogy látok.” Az egymáshoz való alkalmazkodás által saját személyiségüket is mélyebben megismerték a középiskolások. Jóllehet egy-egy Integrált Tábor csak kevés létszámmal tud jól működni, azonban úgy értékelem, hogy ha kis lépés is, de fontos elem egy elfogadó társadalom kialakításában és erősítésében.

Szintén jelentős feladat a múzeumok számára, hogy a mainstream, bevételt generáló látogatói csoportokon felül is meglássa azokat a rétegeket, akiknek hasznára válhat gyűjteményi és/vagy egyéb adottságai révén. Vajon mit tehet a kulturális szféra, a közgyűjteményi intézményrendszer az előre-gedő társadalomért?⁵ Az Európai Unió polgárai körében a várható élettartam fokozatosan nő, ezzel szemben az egészséges évek száma nincs egyenes arányban. Statisztikák szerint 2060-ra várhatóan a népesség 12%-a lesz 80 év feletti. Az idősök körében pedig egyre nagyobb számmal diagnosztizálnak valamilyen típusú demenciát, kognitív vagy fizikai leépülést. A Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum négy külföldi szabadtéri múzeummal (Den Gamle By, Dánia; Beamish, Nagy-Britannia; Jamtli, Svédország; Maihaugen, Norvégia) karöltve vesz részt az Erasmus Plus projektjében, melynek célja egy mintaprogram és módszertani segédlet kidolgozása, amelyet más múzeumok is adaptálhatnak saját lehetőségeikhez és képességeikhez igazítva. Magyar viszonylatban továbbá célunk, hogy az Emberi Erőforrások Minisztériuma az egészségügyi stratégia részévé tegye a múzeumok szerepvállalását a demenciával élő emberek életminőségének javításában. Mivel az emlékezetvesztés vissza nem fordítható folyamat, ezért nem áll szándékunkban gyógyító-múzeumként hirdetni magunkat, viszont bizonyított tény, hogy a memória és a fizikai erőnlét romlása lassítható, szinten tartható, ez pedig az életminőség javulását eredményezi. A demenciával élő emberek jellemzője, hogy elsősorban a rövid távú memória sérül, vagyis a közelmúlt emlékei vesznek el, ellenben gyermekkorukra, fiatalságukra jóval könnyebben vissza tudnak emlékezni. Ebben lehetnek segítségükre a néprajzi múzeumok, hiszen a gyűjteményükben megtalálható tárggyanyag segítségével sikerülhet a betegek fiatalkorát felidézni. A demencia nem köthető fix életkorhoz, van, akinél hamarabb, akár 60–70 évesen, és van, akinél később, csak 80 éves kor fölött alakul ki. Ezért a betegek fiatalkorának időszaka sem állapítható meg egy szűk időmetszettel, így a

⁵ Nemzetközi tapasztalatok és jó gyakorlatok olvashatóak a *Creativity, Lifelong Learning and the Ageing Population* című tanulmánykötetben.

visszaemlékezést generáló időszak körülbelül az 1940–1960-as évekre nyúlik vissza. Az említett öt nagy szabadtéri néprajzi múzeum is a programban résztvevők korosztályi differenciáltságának megfelelően választja ki az enteriört, a tárgyi környezetet. A szentendrei Skanzen 2015-ben valósította meg az első, kifejezetten idős demenseknek szánt programját (5. ábra). Jelenleg két idősök otthonából⁶ érkeznek hozzánk a foglalkozásra. A helyszín a Kisalföld tájegység egyik lakóháza, ahol az enteriőr az 1950-es évek falusi életmódját mutatja be. A foglalkozások alkalmával 3–5 demenciával élő ember, a velük érkező gondozók, valamint a Múzeum részéről két múzeumpedagógus foglalkozásvezető és egy kutatóasszisztens van jelen. A kutató nem kapcsolódik be aktívan a tevékenységekbe, külső szemlélőként vesz részt és dokumentálja az eseményt (fotó- és videofelvételeket készít). A múzeumok mellett három egyetem (Newcastle University, Aarhus Universitet, Linnéuniversitetet) vesz részt a mintaprojekt létrehozásához kapcsolódó kutatásban. Az ő feladatuk, hogy az egyes alkalmak után kitöltött kérdőíveket és interjúkat összesítsék, majd az öt múzeumból származó adatokat összevegyék egymással. Három típusú kérdőív kerül kitöltésre minden foglalkozás után, az egyiket a Múzeum munkatársai töltik ki tapasztalataikról, a másikat a betegekkel érkező gondozó a saját véleményéről, míg a harmadikat szintén a gondozó írja meg, de az idős ember szemszögéből. Az idős demensek kommunikációja sokszor akadályozott, nem jutnak eszükbe szavak, kifejezések, vagy épp fizikai állapotuk miatt remeg a kezük, ezért kérjük meg a gondozókat a kérdőív kitöltésére. Természetesen kíváncsiak vagyunk az idősök véleményére is, így minden foglalkozás végén interjút készítünk velük az aznapi programról. Az ismétlődő dolgok (helyszínek, személyek) biztonságérzetet adnak a memóriazavarokkal küzdőknek is, ezért nagyon fontos, hogy a helyszín és a foglalkozásvezető állandó legyen. A program során egy-egy különleges napot, eseményt próbálunk meg felidézni, a 2015. decemberi alkalmakon az adventi készülődés, 2016. júliusi foglalkozásainkon pedig az évszaknak megfelelően a nyár, nyaralás, strandolás, bál, kirándulás volt a központi téma. A nemzetközi projekt kitétele, hogy a foglalkozásvezetők kinézete is igazodjon a felidézni kívánt korszakhoz, hogy ezzel is segítsük a memória stimulálását. Továbbá fontos, hogy a beteg kapjon valamilyen emléket magáról a programról, a téli foglalkozáson például ezüstdió karácsonyfadíszet készítettünk, az idei nyári eseményen pedig virágcsokrot kötöttünk, és a program végén készült csoportképet eljuttattuk az otthonokba. Mit lehet tenni akkor, ha nincs a gyűjteményünkben az adott korszakhoz kapcsolódó tárgy, vagy csak olyan, amit nem adhatunk

⁶ Idősök Református Szeretetotthona, Leányfalu és SARA-otthon (Schizofren – Alzheimer – Rehabilitációs és Ápolási Otthon), Pomáz.

kézbe? A tapasztalatunk azt mutatja, hogy sok emlék megidézhető pusztán képek által, így a korszaknak megfelelő fotóalbum, újságok vagy plakátok is remekül működnek. Egy-egy ilyen 1-2 órás foglalkozás alatt a kedves emlékek hatására ezek az idős emberek szinte megfiatalodnak, kivirulnak és megnyílnak – a gondozók minden alkalom után megdöbbenve fogalmazták meg, hogy olyan dolgokat is megtudtak ez alatt a rövid idő alatt, amit több éves ismeretség során sem sikerült az egyes betegekről megtudni. Külföldön már évek óta bevált, jól működő gyakorlat az úgynevezett memóriadobozok alkalmazása, ezek tulajdonképpen tematikusan összeállított tárgycsoportok, amik kölcsönözhetőek a múzeumból. Terveink szerint a közeljövőben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum is elkezdheti saját memóriadobozainak elkészítését. Az Erasmus Plus projekt részét képezi, hogy a szakemberek és a betegek hozzátartozói részére is kidolgozzunk egy olyan kurzust, ahol megmutathatjuk, hogyan tudják ők maguk használni a múzeumot, illetve a múzeumon kívül tárgyi és szellemi örökségünk elemeit.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum ismeretátadási programjain résztvevők létszáma mind magyar, mind pedig nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően magasnak számít, csupán a 2015-ös évben közel 23 000 fő vett részt megrendelhető foglalkozásainkon. Azonban még így is bőven akad olyan település, ahonnan nincs lehetősége a gyerekeknek eljutni Szentendrére egy múzeumi órára. Ezért 2014 óta a Múzeum megy a gyerekekhez a Böröndmúzeum nevet viselő program során. A Böröndmúzeum célja eljuttatni a magyar néprajzzal, életmóddal kapcsolatos múzeumi és társadalmi ismereteket olyan iskolai közösségekhez, amelyeknek nincs vagy korlátozott a lehetősége részt venni a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum múzeumpedagógiai foglalkozásain. Ilyen iskolai közösségek lehetnek azoknak a térségeknek az iskolái, ahol magas a munkanélküliség, és a családnak nem áll módjában megfizetni a gyerekek utazási és múzeumlátogatási költségeit. A kihelyezett múzeumpedagógiai órák hossza iskolánként 2×45 perc, igazodva a tanítási órák időkeretéhez. Az interaktív foglalkozások során egy-egy múzeumi demonstrációs tárgy segítségével mutatjuk be a témához kapcsolódó ismereteket. A múltból kiindulva, a jelen tapasztalatait felhasználva adunk korszerű tudást. Célunk a diákok szemléletformálása és érdeklődésének felkeltése a későbbi önálló vagy csoportos múzeumlátogatás iránt. A népi kultúra megőrzésének és továbbélésének fontosságára is felhívjuk a figyelmet, hiszen ezek a vidéki iskolák gyakran olyan közegben találhatóak, ahol ennek az emléke még él és rögzíthető. Az iskolák alsó és felső tagozatos osztályainak több témakörben ajánljuk ki a foglalkozásokat. A tematika kiválasztása az együttműködésben részt vevő oktatási intézmény és a Múzeum múzeumpedagógusaival történő közös egyeztetéssel valósul

meg. *Ételünk, életünk* címmel ajánljuk ki az egészséges táplálkozáshoz és életmódhoz kapcsolódó foglalkozásunkat, melyen keresztül a gyerekek megismerhetik a búza útját a magtól a kenyérig. Interaktív foglalkozás lévén pedig egyes eszközöket ki is próbálhatnak, így kézi malommal őrölnek, az őrleményt megszitálják, végül pedig ők maguk dagasztják meg az osztály kenyerét (6. ábra). A lehetőségeknek megfelelően a kenyeret vagy az iskolai kemencében, vagy a tankonyhán, vagy valamelyik tanuló otthonában sütik ki. Másik bőrröndmúzeumi foglalkozásunk a *Család és közösség* címet viseli, ennek során egy-egy múzeumi tárgyból kiindulva jelenítünk meg egy fiktív nagycsaládot (nagyszülők, szülők, gyerekek). A gyerekekkel közösen pedig összehasonlítjuk, milyen volt a munkamegosztás egy körülbelül 100 évvel ezelőtt élt családnál, és milyen egy mainál, illetve megbeszéljük a két családmodellt alkotó tagok értékrendjében mutatkozó párhuzamokat és különbségeket. Ezzel a foglalkozással arra szeretnénk buzdítani a tanulókat, hogy végezzenek családkutatást, készítsék el saját családfájukat, és próbáljanak meg létrehozni egy minikiállítást az iskolában, ami ma élő helyi családokat mutat be. Az egyes témákhoz a Skanzen honlapján letölthető segédanyagot találunk a pedagógusok. Eddig tíz hátrányos helyzetű térségben található iskolába⁷, körülbelül ötszáz diákhoz tudtuk eljuttatni a programot. Idén szeretnénk határon túli (felvidéki és vajdasági) magyar iskolákat is bevonni.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum koncepciója szerint a Múzeum területén bemutatásra kerülő épületek és a benne található tárgyak a magyarság mellett a vele együtt élő más nemzetiségek és népcsoportok életmódját is be kell mutassa, hiszen csak ezáltal kaphatunk teljes képet. A kulturális egymásra hatás nem hagyható figyelmen kívül. Így a Múzeumon belül a magyarok mellett lehetőség nyílik cigányok, ruszinok, svábok, zsidók, horvátok stb. életmódjának megismerésére is. Jelenleg egy határon túli, felvidéki épület található a Múzeumban, mely az észak-magyarországi tájegység részét képezi. A Skanzennek szándéka, hogy tovább bővítse gyűjteményét határon túli területeket bemutató épületegyüttesekkel, például a Partiumot, Erdélyt, Gyimest, Moldvát reprezentáló elemekkel, de zajlik a Kárpát-medencén túli, diaszpórában élő magyarok lakáskultúrájának és életmódjának kutatása is.⁸ Fontosnak tarjuk, hogy kötődés alakuljon ki a határon túl élő magyarok és az anyaország között, ezért 2015-ben együttműködést kötöttünk a Ma-

⁷ Az alábbi településeken található oktatási intézményekben valósult meg eddig a Bőrröndmúzeum program: Romhány, Patak, Magyarnándor, Cserhátsurány, Órhalom, Varsány (Nógrád megye); Biharkeresztes (Hajdú-Bihar megye); Hejőkeresztúr, Dédestapolcsány, Farkaslyuk (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

⁸ Néprajzi kutatás zajlik az Egyesült Államok nyugat-pennsylvaniai Vintondale városában, valamint Argentína Chaco tartományában.

gyar Cserkészszövetséggel, akik Határtalanul táborukban évente mintegy 800 gyerek nyári táboroztatását vállalják (felvidéki, délvidéki, kárpátaljai és erdélyi területekről). Az általában hátrányos helyzetű vagy halmozottan hátrányos helyzetű határon túli településekről érkező gyerekeknek múzeum-pedagógiai programcsomagot dolgoztunk ki, ennek keretében kézműves foglalkozásokon (fazekasság, börművesség, nemezelés, csuhéból való tárgyalakotás), valamint Játékvilág és Házról házra címet viselő foglalkozásainkon vehetnek részt. A közös múlt megismerésén keresztül kívánjuk erősíteni identitástudatukat. Nyári táborról lévén szó, a tanulás mellett hangsúlyos szerepet kell kapjon a szórakozás is, ezért választottuk programelemnek Játékvilág foglalkozásunkat. Vajon miben más egy száz évvel ezelőtt élt gyermek környezete? Hogyan és mivel játszottak a gyerekek, amikor még nem volt számítógép és okostelefon? Mivel töltötték a szabad idejüket? Ezekre a kérdésekre a választ a tanulók adják meg, miközben a Múzeum egy portáját bejárva megismerkedünk az 1900-as évek gyermekvilágával. Mozgásos, eszközös és szabályjátékokon keresztül tanítjuk meg azt, hogy ez együtt eltöltött (játék)idő milyen fontos a közösségteremtésben, és hogy a minőségi szórakozás nem anyagiak kérdése. A Házról házra múzeumi ismeretátadási óra során a diákok megfigyelési szempontok alapján csoportmunkában fedezik fel az észak-magyarországi falu portáit. Vizsgáljuk a család nemzetiségét, vallását, megélhetési stratégiáit, vagyoni helyzetét a kiállítási helyszín és a bemutatott szituáció alapján (7. ábra). A gyerekek az interaktív foglalkozás során tudatos múzeumlátogatókká válnak, megtanulnak olvasni a tárgyi környezetből, megtanulják értelmezni az enteriőröket. Az így szerzett ismereteket pedig összevetjük a gyerekek tapasztalataival érintve ezáltal az egyén és közösség kapcsolatát, valamint a nemzeti és nemzetiségi identitás kérdéskörét is.

A fent bemutatott példák csak kis szeletét képezik annak a megszámlálhatatlanul sok lehetőségnek, amely megvalósításán keresztül a szabadtéri néprajzi múzeumok lépéseket tehetnek a társadalmi felelősségvállalás területén. Tanulmányom célja, hogy a leírt példákat megismerve minél több múzeumot arra biztassak, hogy adaptálja ezeket a módszereket, és saját képességeihez és lehetőségeihez mérten tegyen minél többet a társadalmi életszínvonal javítása érdekében.

IRODALOM

- BERECZKI Ibolya–SÁGHI Ilona (szerk.): „Érted?! – Értem!?” *Hogyan fogadjuk fogatékos embertársainkat múzeumainkban?* MúzeumIskola 4., Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 2009.
- GONZALESZ, Jakoba Sraml–HANSEN, Anna–KLING, Sofia (szerk.): *Creativity, Lifelong Learning and the Ageing Population*. Fornvårdaren nr 34. Jamtli Förlag, Östersund, Sweden, 2013.
- KRAMLIK Márta–MOLNÁR József: *Tábor a Skanzenben – integrált módra!* Magyar Múzeumok, A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület Online Magazinja, 2015. http://magyarmuzeumok.hu/latogato/2511_tabor_a_skanzenben_integralt_modra (2016. 08. 25.)

The scopes of open air ethnographic museums in taking up social responsibility

What roles can an institution in the field of culture and conservation of artifacts have in taking up social responsibility? What scopes are at disposal for such institutions? The present study provides answers to these questions through the representation of the practical work being carried out in the Hungarian Open Air Museum in Szentendre. Everyone should have an equal opportunity to access the material, spiritual and cultural inheritance of our nation, yet museums should address issues beyond physical and communicational obstacles. Reminiscence workshops carried out for the elderly struggling with dementia, integrated summer *camps* for pupils with special needs or relocated/on spot museum pedagogy workshops for children living in socially or economically troubled settlements are just a few of the irregular programs we have carried out at the Hungarian Open Air Museum.

Key words: social responsibility, museum, practice, dementia, reminiscence, handicaps, equality of opportunity, integration, transfer of knowledge

Mogućnosti etnografskih muzeja na otvorenom u oblasti prihvatanja društvene odgovornosti

Kakvu ulogu može da preuzme na sebe jedna kulturna institucija javne zbirke na polju prihvatanja društvene odgovornosti? Kakve mogućnosti joj stoje na raspolaganju? U svojoj studiji bih želeo da pružim odgovor na ova pitanja tako što ću prikazati prakse ostvarene u Etnografskom muzeju na otvorenom u Sentandreji. Svakome treba obezbediti jednake šanse u pristupnosti našoj materijalnoj, duhovnoj i kulturnoj baštini, ali muzeji mogu – ali i su i dužni – da učine korake i izvan domena otklanjanja fizičkih i komunikacijskih prepreka. Neki od neuobičajenih programa koje smo realizovali u Etnografskom muzeju na otvorenom: priređivanje specijalnih reminiscencijskih zanimanja za dementne stare osobe; letnji integrisani kamp

za hendikepirane učenike: održavanje muzejsko-pedagoških zanimanja za škole iz mesta sa nepovoljnim položajem.

Ključne reči: prihvatanje društvene odgovornosti, muzej, dobra praksa, demencija, reminiscencija, defekt, jednakost šansi, integracija, prenošenje znanja

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 19.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 08.

ETO: 394.2:392.81(439)=(11/=8)
821.511.141(439)-4:39

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Bardócz-Tódor Enikő

∴ Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék, doktorandusz
∴ 66teni@gmail.com

VÁLTOZÓ TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSOK BALAVÁSÁRON¹

Changing dietary habits in Balavásár

Promenjive navike u ishrani u Balavašaru

Balavásáron és a közigazgatásilag hozzá tartozó falvakban – földrajzi elhelyezkedésükből adódóan – az utóbbi századokban magyarok, szászok, románok, székelyek és cigányok élnek együtt változó arányban. Mindenkor hagyomány- és szokásrendszerük ennek megfelelően nagyon sokrétű, így táplálkozási szokásaik teljességre törő bemutatása is messze meghaladná írásom kereteit. Ezért csupán néhány folyamatnak, jelenségnek az étkezésre történt érdekes hatását szeretném bemutatni a kollektivizálás előtti magángazdálkodás időszakában, a kollektivizálást követő időszakban, a kilencvenes évekbeli privatizáció után és a mai globalizált gazdasági körülmények között. A kiválasztott esetek tehát négy időmetszetben példázzák az öt náció hétköznapi táplálkozási szokásait, valamint azok kölcsönös egymásra hatását.

Kulcsszavak: földművelés, búza, kenyér, puliszka, mindennapi eledel, hús, tej, földtulajdon

BEVEZETŐ

1962 előtt, a magángazdaság idején Balavásáron az emberek nagy többsége földművelésből és állattartásból élt. Táplálkozási szokásaik térbeli korlátját az határozta meg, hogy a létfenntartásukhoz szükséges alapanyagokat maguk állították elő, távoli helyekről legfeljebb só és fűszerek jutottak el hozzájuk, szezonális, idényszerű jellegét pedig az adta, hogy az élelmiszerek tartósítására csak korlátozott lehetőségük volt.

¹ Kutatásaim a K105556 számú, *Tradíció és modernizáció Erdély néprajzi képének változásában a 19–21. században. Alap kutatás folytatása a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyütteséhez* című OTKA-kutatás keretében zajlottak.

A település határa nem nagy kiterjedésű. A Küküllő árterületét csak kaszálni lehetett, a magasabb helyeket szántották, a „hegyen” a szászoktól átvett módon szőlőt termesztettek, a szántók a kettő közé szorultak. Erdő alig volt. A határban kalászosokat, kukoricát, szárazbabot, burgonyát, cukorrépát, takarmányrépát, lucernát, lóherét, kendert és zöldséget is termesztettek, a szőlősökben gyümölcsöket (szilvát, almát, körtét, barackot). A kertekben csak sárgarépát, zellert, karalábét, petrezselymet, paradicsomot, hagymát, salátát, zöldbabot, fokhagymát termeltek, a fennmaradó részt kaszálták. Balavásáron ugyanis legelő híján csorda nem volt, az állatokat nyáron is bent tartották, tehát sok takarmányra volt szükségük.

Akik nagyobb földterülettel rendelkeztek, eladásra is termeltek. A faluban három 20–30 hektár földdel bíró család volt. A kisebb földbirtokkal rendelkező családok általában 10–15 hektár földön gazdálkodtak, amiből a család megélt. Akinek szőleje volt, elsősorban azzal foglalkozott, a kapások művelését és az aratást inkább kiadták részibe megművelésre. A szegényebb réteg napszámosként is dolgozott a több földdel rendelkező gazdánál. A földdel egyáltalán nem rendelkező cigány családok magyar gazdánál dolgoztak, termés vagy pénz fejében.

A napszámosok ellátása a gazda dolga volt. Török István bácsi erről így beszélt: „A gazdasszonynak is észnél kellett lenni, ügyes asszonynak kellett lenni. Mint gazdasszonynak nagyon talpra kellett állni, s nagy munkát végzett. Nem beszélve arról, hogy ahol nem volt épp olyan nagygazdaság s cselédrendszer, ott az asszony együtt kelt reggel ötkor a férjével. A férj kiment, enni adott az állatoknak, az asszony hozzáfogott, elkészítette a reggelit s megfőzte az ebédet. S mikor mentek, együtt ültek fel a szekérre s mentek kapálni a mezőre.”

Ez a szokásrend a kollektivizálással, majd az 1989 és 1993 között zajlott újraprivatizálással, illetve a napjainkban zajló globalizálódással több lépésben jelentősen megváltozott. A kollektivizálás nyomán a földterületek javarészt kikerültek az egyéni gazdálkodásból. Jellemzően 15–30 ár földet hagytak a gazdánál a korábbi átlag 15 hektár helyett. Mivel az állatokat is elvették, a kertekben takarmány helyett a konyhanövények mellett megjelent a kukorica, burgonya, szőlő, hiszen a kollektívtól kapott kevéske takarmány és pénz szűk volt a családok ellátására.

KENYÉR

Amint azt már említettem, 1962 előtt a családok saját eszközeikkel és állataik segítségével művelték a földet. Maguk termesztették a gabonát is. Balavásár határában a gabonatermesztéshez a talaj és az éghajlat kedvező volt,

de a Küküllő áradásai és a jégesők időnként nagy kárt tettek a termésben. Másrészt, a háború után egészen a kollektivizálás befejezéséig rendszeres beszolgáltatási kötelezettség volt érvényben, úgy, hogy néha annyi gabonájuk sem maradt a gazdáknak, amit vetőmagnak eltehettek volna. A Küküllőt 1984-ben szabályozták, azóta az árvízveszély sem áll fenn. A trágyázás akkoriban még istállótrágyával történt, műtrágyára, gyomirtóra nem volt szükség. Vetésforgó volt, az előző évben kapált területre vetették a búzát, az őszbúzát tavasszal gyomlálták. Kézi kaszával arattak, és cséplőgépekkel csépeltek ki a magot. A beszolgáltatási kötelezettség viszont nagyon megnehezítette a sorsukat. Így beszél erről id. Szalma István: „Sokszor annyi búza se maradt, [...] még vetőmag se, nemhogy megéljünk. Mink kellett valahonnan beszerezniük... A rengeteg húskvóta: disznóhús, marhahús... Szénát kellett beadni, a búzát az egészset. Borzasztó, mi vót. Alig ettünk kicsi fekete kenyeret. Olyan fekete kenyereket sütött anyám.”

1962 után a kollektívben dolgozó emberek kaptak minimális búzát is a munkájukért, de ez csak arra volt elég, hogy ünnepnapokon kenyeret és kalácsot süssenek. A boltokban a lisztet és a kenyeret is adagra adták, aminek a minősége gyenge volt. A kereskedelemben dolgozók valamivel több élelmiszerhez jutottak hozzá. Egyik szövetkezetben dolgozó adatközlőm azt mesélte, hogy a disznókat a boltból vett fekete kenyéren hizlalták.

1993-ban az emberek a földjeik egy részét visszakapták, művelni próbálták, de mivel nem voltak megfelelő eszközeik, nem tudtak veszteség nélkül gazdálkodni. Idővel rájöttek, hogy annyiért, amennyiből a földet megművelik, a kész terményt is meg tudják venni. A kilencvenes évek után azok az asszonyok, akik a régi rendszerben megtanulták a kenyérsütést, és szerették is ezt a munkát, még eladásra is sütöttek alkalmanként kenyeret. A sütés akkoriban még a régi módon zajlott. A sütést megelőző nap bevitték a lisztet a konyhába (körülbelül 15–17 l lisztet, amiből 7–8 darab kenyér lett), hogy meleg helyen legyen. Megszitálták, és a teknő egyik sarkában a lisztbe hozzákavarták a kovászt.² A kovászhoz tettek még körülbelül 5–10 dkg élesztőt. A teknőben lévő lisztet és kovászt letakarták egy abrosszal. A szobahőmérsékletre melegedett lisztet másnap kora reggel langyos, sós vízzel megdagasztották. Ilyen mennyiségű alapanyag dagasztása körülbelül háromnegyed óráig tartott. Ezután liszttel leszórták és abrosszal betakarták. Amíg a tészta kelt, kukoricacsutkával, kukoricakóróval befütötték a kemencét. Amikor a tészta elkezdett kelni, kirakták az előre kizsírozott sütőformákba. Amíg nem voltak sütőformák, addig a tésztát a teknőből a lapátra tették, és innen a kitisztított kemencébe vetették, ami nem volt egyszerű

² A kovász az előző sütésből eltett nyers tészta, amit hűvös helyen (napjainkban hűtőben) tárolnak.

feladat, mert a tészta lágy volt. Nyáron a kenyértészta alá káposztalevelet tettek. Egy óra sülés után a kenyereket *meghúzogatták*.³ Ha formában sütötték, általában cigányok által, fémlemezről készített, kerek sütőformákat használtak, melyekbe félig kellett tenni a tésztát, hiszen az még kelt benne. Körülbelül két óra alatt sülték meg a 3 kilós kenyerek. A kiszedett, megsült kenyerek megfeketedett tetejét megverték, leverték róluk a szenesre égett vékony tésztaréteget, ezután az asztal tetejére rakták azokat, és terítővel letakarták. Másnap, amikor kihűlt, a kamrában lévő kenyeres ládába tették. Az általános szokás az volt, hogy – amíg bírta – az idősebb háziasszony (anyós, édesanya) sütötte a kenyeret, majd átadta a feladatot a menyének vagy lányának (BÁTI 2008: 54–64).

Napjainkban a faluban öt-hat vállalkozó műveli a földeket, amelyeket a tulajdonosok ötéves bérleti szerződéssel adnak át nekik megművelésre. A művelés alatt álló terület 400 hektár, megközelítőleg egyharmada annak, amit a kollektív alatt megműveltek. A bérbeadó gazdák hektáronként 500 kg gabonát, vagy annak a pénzbeli értékét kapják a vállalkozótól. A földet műtrágyázzák, gyomirtózzák, és a gabonát vegyszerekkel kezelik a különböző betegségek ellen. Napjainkban kombájnokkal aratnak, és a terményt a vállalkozók saját vagy bérelt építményekben tárolják. Búzából 6000–7000 kg is megerem hektáronként, de érzékenysége miatt rendszeresen kell vegyszerezni. A biogazdálkodásnak semmilyen formáját nem találtam a községben. Nincs jele a tudatos, egészséges táplálkozásra való törekvésnek. Vegyszer nélkül már nem tudják elképzelni a növénytermesztést, a mennyiséget a minőségnél többre értékelik. Ottjártamkor (július végén) Miklós Gyula mérnök, vállalkozó GK Berény elnevezésű magyar fajtájú búzát aratott. Erdélyi piacra termeli mint vetőmagot, mert nagyon jó a fagyűrő képessége. Egy kalászban 28–32 mag van, 1 g szokott lenni egy-egy mag tömege. A kombájnjuk naponta 8-9 hektár gabonát tud learatni.

A falu lakossága annak ellenére, hogy van elegendő gabona a községben, általában boltban veszi a kenyeret. (A bolti kenyerek nyilván az ottani pékségekben is adalékanyagokkal készülnek.) A dolgozni járó asszonyoknak nincs idejük sütni, az öregek már nem bírják ezt a nehéz munkát. Ritka, akinek van még kemencéje, és süt is benne rendszeresen. A boltokban minden nap van friss kenyér, a választék nagy. Még a kisebb településekre is jut belőle. Ott megadott menetrend szerint autóból árusítják a kenyeret. Érdekességgént említem, hogy egy asszony, aki rendszeresen süt kenyeret, a nála nyaraló pesti unokáinak reggelire már a boltból vásárol sajtos kiflit, mert azt jobban szeretik.

Napjainkban nincs malom a faluban. Akiknek gabonájuk van, Egrestőn, a szomszéd falu malmában őröltetnek búzát évente kétszer-háromszor. Ahol

³ A kenyeret áthúzzák a kemence olyan részére, ahol addig nem voltak a sütőformák.

még tartanak gabonát, ott hombárokban vagy a padláson tárolják. A lisztet lisztesládákban, szellős helyen, a gabonásban vagy sütőházban tartják.

PULISZKA

1962 előtt ezen a vidéken is alapvető táplálék – a kenyér mellett – a puliszka. Mindennap legalább egyszer puliszkát ettek. A puliszka fogyasztása a kukoricatermesztésből adódott, és az egyszerű, gyors elkészíthetőség miatt volt nagyon általános. Tej és túró minden családban volt, és e mellé a puliszka volt a legegyszerűbb meleg étel. Nyáron a földeken dolgozó aszszonyoknak nem volt sok idejük főzni, ezért a legegyszerűbb idényételeket főzték, a levesek mellé is majdnem mindig puliszkát főztek. Peti Ilona elmondása szerint: „beletettük a forró vízbe a salátát, megfőtt az hamar, megfőtt, és tejjel jól megtejfölöztük. Az finom volt, az vitte a puliszkát”. A puliszka népszerűségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy könnyen megtudták enni az öregebb, rossz fogú emberek is (NYISZTOR 2007: 42–43).

1962 után a kollektivizálás és az iparba való elvándorlás, valamint a gyárimunkás-lét ezt a puliszkafogyasztási szokásrendszert megszakította. Gyakran csak egy szendvicset, vagy aki olyan helyen dolgozott, még azt se tudott megenni a nyolcórás munkaidőben. Takács Karolina ezt mondja erről: „A szövőgyárban dolgoztam, akkor ott hat gépem volt, ott nem volt idő enni. Hogyha ki is raktuk volna az ételt, hogy együnk, avval a fehér holmival úgy megtelt volna, hogy nem tudtuk volna megenni. Eugéniát⁴ vettem, 2 lejre adtak hármát, és a zsebemben tartottam. Ha a gépek mentek jól, akkor rágtam be belőle, de ha nem mentek jól, akkor nem volt az, hogy állok meg és eszek.” A kukoricatermesztés tehát minimalizálódott, de azért még mindenki termesztett valamennyi puliszkának valót a kertben, vagy megvásárolta, bár a puliszka nem volt már mindennapos étel. Inkább hetente egyszer ették, vagy attól függött, hogy a család mikor volt együtt, hiszen egyedül nem főzött magának puliszkát a háziasszony.

Napjainkban már szinte nincs puliszkafogyasztás. Csak az öregek, akik megszokták a régi világból, és esetleg a fogazatuk is olyan, esznek rendszeresen puliszkát. A fiatalabb korosztály legfeljebb alkalmanként eszik belőle. Az esztenákon dolgozó pásztorok még ma is rendszeresen fogyasztják. Ők még mindig azt mondják: „ha nem eszünk puliszkát, akkor nem ettünk egy jót”. Az ő étrendjükön naponta szerepel a puliszka. A következőképpen főzik: egy fazékba vagy üstbe felteszik főni a vizet, tesznek bele sót, és lefedik. Amikor a víz zubogva forr, beleöntik

⁴ Kekszféle termék, csokis krémmel összeragasztva.

a puliszkalisztet⁵, lefedik és hagyják 5–10 percre lassú tűzön főni. Ezután veszik a puliszkakeverőt⁶, és alaposan összekeverik a vizet és a lisztet, hogy ne maradjon csomós a puliszka. Vízbe mártott lapos fakanállal vagy *lefával* a fazék vagy üst oldaláról letisztítják a ráragadt anyagot, egy kicsit várnak, hogy a puliszka *süllyenjen*⁷, és kiborítják a *puliszkás lapító*⁸. Céna segítségével a puliszkát könnyen fel lehet szeletelni, és máris fogyasztható. Leggyakrabban hideg tejbe teszik, és úgy eszik, mint a levest. A túros puliszka a második leggyakoribb puliszkaétel. A megfőtt puliszkából egy kizsírozott lábosba leraknak egy sort ujjnyi vastagon, majd rákerül a juhtúró. Ezt ismétlik kétszer-háromszor. Az egészet a kályha tetején, vagy ha nagyobb mennyiségű, akkor a sütőben átsütik.

HÚS, TEJ, SAJT

1962 előtt a szarvasmarhát elsősorban a tejéért tartották, ugyanakkor fontos feladata volt az igavonás is. A hízott élőállat eladása a parasztember egyik legjelentősebb pénzforrása volt. Szarvasmarhát a földek méretének függvényében minden család tartott. Egy középparaszti családnak két-három tehene, két ökre és két-három hízó növendékmарhája volt. A tejfölösleget a tejbegyűjtőben leadták, amiért pénzt kaptak. A faluban a negyvenes évek előtt tejfeldolgozás is volt, sajt- és vajkészítés. A savót a tejgyár tulajdonosa a falusi embereknek nagyon kedvezményesen adta, amit ők disznóhizlalásra használtak. Az emberek saját szükségletre, maguknak készítették a vajat, sajtot, nem pedig kisüzemből vásárolták. Juhot is tartott majdnem minden gazda, a sajtért, túróért és gyapjúért, valamint a bárányhúsért. Disznót általában még a föld nélküli, napszámból élő emberek is tartottak, hiszen a zsír, a szalonna az alapvető élelmiszerek közé tartozott. A füstölt csontok, sonka, kolbász és az elsütött hús ügyes beosztással egész évben kitartottak. A füstölés a padláson történt. Majorság, baromfi (tyúk, kacs, liba) ugyan csak minden háznál volt. A tyúkokat tojásukért és húsukért, a kacsát és libát az őszi időszak húsforrásaként tartották, amikor már elfogyott a disznóhús.

1962 után egyre kevesebb család tartott marhát, aki tartott is, legfeljebb egy tehenet. A juhót és disznót is csak saját szükségletre tartották, a hizlalás nehézségekbe ütközött, hiszen nehéz volt a takarmány előállítás. A ba-

⁵ Ha napjainkban boltban szeretnénk olyan állagú puliszkalisztet venni, amiből finom puliszka fő, akkor fele kukoricadara és fele kukoricaliszt a jó arányú puliszkának való, ezt szárazon kell vegyíteni.

⁶ A fakanál nyelénél kétszer vastagabb, 35–40 cm hosszú bot.

⁷ A forró gőz megemeli a puliszkát, így az könnyebben kiborul, nem ragad le az alja.

⁸ Deszka, amiknek az egyik keskenyebb végéhez közepén egy vastag céna van rögzítve.

romfiállomány is jóval kisebb volt, mint korábban: nem volt elegendő kukorica, búza. De mivel a boltokban is nagyon gyenge a választék, az emberek megpróbálták önfenntartók lenni. Valamilyen módon mindenki beszerezte a szükséges gabona- és takarmánymennyiséget, ha néha többszörös áron vagy túlmunkával jutott is hozzá.

1993 után a faluban a szarvasmarhatartás minimálisra csökkent. Napjainkban egy ember foglalkozik szarvasmarhatartással, ő 20 hektáron termeli a takarmányt, de a nyomott tejárak és a bizonytalan piac miatt nehézkesen működik a vállalkozása. Olyan mértékű szarvasmarhatartás, mint 1962 előtt volt, már nem állt vissza. Az emberek a boltban veszik a zacskós tejet és a tejtermékeket. Kevés gazdának van juha, ők a sajt és túró miatt tartanak 5–10 darab állatot. Az állatok eltűnése a családi gazdaságokból maga után vonja a kertekben növény fű fölöslegessé válását. A lekaszált megszáritott takarmányt, ami valamikor értéket képviselt, ma már kényszerűségből elégetik. Disznót szinte minden család tart napjainkban is, van, aki eladásra is, mert a földek után kapott gabonát így próbálják hasznosítani. (Tegyük hozzá: változó sikerrel, hiszen a disznónak sincs piaca.) A feldolgozás házilag történik, és a füstölés mellett egyre gyakrabban fagyasztják a húst. Szembetűnő változás, hogy aki három vagy négy 150 kilós disznót vág évente, az is megveszi a boltban a szalámit és a különböző felvágottakat, annak ellenére, hogy van elegendő saját, egészséges húsforrása. De a lehetőségek, a változatosság igénye és a divat ezt a szempontot felülírják. Az egészséges táplálkozásra nem fordítanak kellő hangsúlyt. Baromfi napjainkban változó számban, majdnem minden családnál található, de általában csak tyúkot tartanak, a liba és kacsza tartása már nem jellemző. Az egyutcas falu forgalma napjainkban olyan zsúfolt, hogy jószágot kiengedni nem lehet. A libákat nem tudják a Küküllőre hajtani, az udvarokban pedig túl zajosak. A kacsákkal hasonló a helyzet. A tyúkokkal nem lehet őket együtt tartani, mert az ivóvizet összekoszolják. Míg az 1962 előtti években a piacon a tojást is értékesítették, napjainkban ez már nem jellemző. A tyúkokat és a csirkéket húsukért tartják, a városon élő rokonok és gyermekek számára is. Érdekes változás a csirkehúsfogyasztási szokásokban, hogy az a család, akinek több mint 80 darab csirkéje, tyúkjá van, megvásárolja a nagy bevásárlóközpontban a bolti csirkeszárnyat, mert azt finomabbnak tartja grillen megsütve, mint a házi csirkéét. De hasonló példa a bolti, fagyasztott csirkemáj is, amit két embernek ebédre egyszerűbb megvenni, mint egy csirkét levágni. A lehetőségek és a körülmények változásai, valamint a média hatása nagyon jól megfigyelhetőek a táplálkozás változásában.

A földtulajdonnal is vannak gondok. „A kulákoktól az ötvenes években elvették a földeket, s azt odaadták azoknak, akiknek nem volt földjük. Mert

az volt a jelszó, hogy a föld azé, aki megműveli. S ezek után aztán a szüleimnek is, mindenkinek meghagytak 4-5 hektár földet, s a többit elvették. Rendszerint a legjobb helyeken, s azt odaadták a szegény embereknek, hogy úgy mondjam, akiknek nem volt földjük, s mikor megalakult a kollektív, ezek az emberek, ezek a szegény emberek, azokkal a földekkel mind beálltak a kollektívbe. Mikor vége lett a kollektív uralomnak, jött egy olyan rendelet, a 18-as rendelet Bukarestből, hogy mindenkinek vissza kell adni a saját földjét. S akkor jött az óriási harc és nézeteltérés, hogy itt, Balavásáron a kollektív belépés után adták oda a földeket, s akkor a kulák is vissza akarta venni az ő tulajdonát, s a szegény ember pedig verte az asztalt, hogy az az övé, mert ő azzal beállt a kollektívbe. Aztán így óriási harcok voltak 1990 után itt, Balavásáron is... Tehát, ha a kulák vissza akarja venni a földet attól, aki most bírja, be kell perelje. S hogy beperelje, hektáronkénti ára itt, Balavásáron most 4000–5000 lej, s ha pert indít, belékerül 8000–10 000 lejbe, amíg eljár minden törvényszéken, kicsitől nagyig lejárja, úgyhogy ilyen helyzetek és nézeteltérések a jelen pillanatban is vannak, s folytatódhatnak mindaddig, amíg a negyven év lejár, s a generáció kidöglik. Azt mondta vót az egyik barátom, hogy tudod te, Pista, mikor alakul ki minden? Mind a zsidóknál, negyven év után, a pusztát mikor lejárták... A földek után az adót a tulajdonos kell fizesse. A bérletet kapja a tulajdonos, s a szubvenciót, a segítséget, a támogatást, azt a bérlő kapja. A szerződés alapján 550 kg gabonát kell adni egy hektár föld után. A bérlőnek annyit kell adjon. Az idén ki is adták az 550 kg-ot, s azt ha 50 banival is adja el, az is 200 lej, s egy hektár föld adója, azt hiszem, 70–80 lej. Úgyhogy ki tudja fizetni. De a lényeg azon van, hogy megkapja az 500 kg kukoricát. Úgyhogy akitől bérelnék 4-5 hektárt vagy 3 hektárt, 4-et is, az 2000 kiló búzát visz haza. Abból lehet gazdálkodni, sőt abból eladnak, ezek a nagyobb földtulajdonosok. Ha ő műveli meg, mert sokkal többbe kerül, mert egy hektár szántása 450 lej, az aratása 350 lej. Vetés, műtrágya, gyomirtás, úgyhogy 1 hektár földnek a megművelése újabb számítások szerint, tavaly 2800 lej volt. Egy hektárról lejön, mondjuk 4000 kg gabona, akkor 2000 lej. Kihozta a megyei statisztika, hogy a tavalyi év nagy termés volt, de azért minden hektár után veszteséggel, 800 lej veszteség volt. Úgyhogy, még aki műveli a földjét, azt a kevés földet, az mind ezzel a veszteséggel kell számoljon. De ugye jólesik, mert leszedi a kukoricát s hazaviszi, aztán...”⁹

⁹ Török István, szóbeli közlés.

IRODALOM

- BÁTI Anikó: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhában*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2008.
- BERECZKI Ibolya: *Népi táplálkozás Szolnok megyében*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1986.
- FÉL Edit–HOFER Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- KISBÁN Eszter: A sertéshús tartósítása a paraszti társadalomban. = *Népi Kultúra – Népi Társadalom II–III*. Budapest, 1969, 103–106.
- KISBÁN Eszter: A kenyér a táplálkozási struktúrában. = *Népi Kultúra – Népi Táplálkozás IV*. Budapest, 1970, 97–125.
- KÓSA Eszter: Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához. = LŐCSEI Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971, 17–146.
- NYISZTOR Tinka: *Hétköznapok és ünnepnapok. A moldvai magyarok táplálkozásának etnográfája*. 2007 doktori.btk.elte.hu/folk/nyizstor/diss.pdf
- SZUHAY Péter: A magyar parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. = *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Miskolc, 1994, 345–371.

Changing dietary habits in Balavásár

Hungarians, Saxons, Rumanians, Szeklers and Gypsies have been living together in the small town of Balavasar and its surrounding region for the last few Centuries. The ratio of their population changed continuously. During this time their traditions, life-styles have covered a wide range, including their nutritional habits, therefore I am unable to present you with the full picture in a short paper. In addition, this article concentrates on the major changes occurring in nutrition as a result of such economic changes as collectivization (1950s), privatization of land and assets (1990s), and globalization (this Century), although the examples presented clearly show the changes of everyday nutritional habits of the five ethnographic groups/nations, and describes how they have influenced each other over the listed five time periods.

Key words: agriculture, wheat, bread, porridge, daily food, meat, milk, land ownership

Promenjlive navike u ishrani u Balavašaru

U Balavašaru i u selima koja mu administrativno pripadaju – sledstveno svom geografskom položaju – poslednjih godina, u promenljivim proporcijama, zajedno žive Mađari, Sasi, Rumuni, Sekelji i Cigani. Adekvatno tome sistem tradicija i običaja im je vrlo raznolik, stoga bi i predočavanje navika ishrane sa ambicijom celovitosti daleko prevazilazilo okvire ovog teksta. Zbog toga bih hteo da predstavim samo zanimljiv uticaj na ishranu nekolicine procesa i pojava u razdoblju

individualnog privređivanja pre kolektivizacije, periodu koji je usledio posle kolektivizacije, posle privatizacije u devedesetim godinama prošlog veka i u uslovima današnjih aglobalizovanih prilika. Prema tome, odabrani slučajevi egzemplifikuju u četiri vremenska preseka svakodnevnih navika u ishrani pet navedenih nacija i njihove uzajamne uticaje.

Ključne reči: zemljoradnja, pšenica, hleb, kačamak, svakodnevna hrana, meso, mleko, zemljišna svojina

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 27.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 09.

Zabos Aurél

· Dositej Obradović Gimnázium és Közgazdasági Iskola, Topolya
· rmarina@freemail.hu

ISKOLÁK ZENTAGUNARAS TÖRTÉNELMÉBEN

Schools in the history of Zentagunaras

Škole u istoriji Novog Orahova

A tanulmányomban kifejtem szülőfalum, Zentagunaras helytörténetének egy szegmensét. Az iskolák nagyon fontos szerepet vállalnak a közösségünkben, hiszen nemcsak a tananyagot tanítják meg, hanem az életre is felkészítenek bennünket, így méltó emléket próbáltam állítani a környékbeli iskoláknak. Volt olyan iskola, amelyről mindössze két adatközlőm tudott, azok is keveset. Szerencsére volt ellenpélda is, a Polyák-iskola rendeltetéséről és romjairól még a fiatalok is hallottak.

Kulcsszavak: zentagunarasi iskolák, oktatás központosítása, oktatás kezdete, népoktatás

BEVEZETŐ

Zentagunaras Topolya községben helyezkedik el, Topolyától 12 kilométerre a Topolya–Zenta főútvonalon. Első említése Likasegyház néven történik egy 1459. november 5-i oklevélben. A mohácsi vész után is lakott volt, 1591-ben 31 adózó házat tartottak nyilván, ami akkor feleakkora volt, mint Szabadka. Az 1740-ben készült térkép utolsóként említi Likasegyházát Likas néven, a későbbi felmérések ezt a területet már pusztaként ismerik. A 19. században a Jászságból idetelepített lakosok állattenyésztők voltak. Ekkor Külsőjárásnak is hívták, mivel Zenta járás szélén helyezkedett el. 1862 után felparcellázták a járást, így egy sűrűn lakott tanyavilág alakult ki. Ekkor Gunaras és Zenta Gunaras néven is említik. A magyar időkben, 1941-ben önállósították a tanyavilágot Likasegyháza néven. A jugoszláv időkben elnevezése Senčanski Gunarašra, Orahovára, majd Novo Orahovára változik. Ekkor telepítenek 360 ruszint a településre, és ekkor kerül a falu Topolyához. Magyarul 2004-től Zentagunaras a neve. 2002-ben 1918-an éltek itt, 1737 magyar és 181 ruszin. Jelenleg körülbelül 1800-an vannak bejelentve, állandó lakosainak száma 1700-nál kevesebb.

PUSKÁS-TANYA

Puskás Albert épített a házához egy tantermet, ott tanította az oda járó gyerekeket. Nagy szürkemarha-gulyája volt, abból tellett az építkezésre. Feltételezések szerint az újratelepítés idején lett építve, ezt próbálja igazolni, hogy falait még nem verték, hanem taposták, amit ez idő tájt kezdett felváltani a vert fal. Csak két adatközlőm tudott róla. A házat jelenleg bontják.

A HATÓSÁG ÁLTAL MEGSZERVEZETT OKTATÁS KEZDETE A MAI ZENTAGUNARAS TERÜLETÉN

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia 1868-ban iskoláztatási törvényt hozott meg, melyet 1896-ban kibővítettek azzal, hogy a tanyákon élő gyermekeknek is biztosítani kell az iskoláztatást. A törvény értelmében minden 6 éves köteles volt iskolába járni 12, illetve 15 éves koráig. A fogyatékkal élőket orvosi igazolással lehetett kiíratni, illetve be sem íratni. Ha a szülő vagy a gyám nem akarta iskolába járatni a gyermekét, négyszer sújthatták egyre nagyobb pénzbírsággal, amit az iskola kapott meg. Ha ez sem járt eredménnyel, akkor az iskola felsőbb iskolaszékeknél tehetett jelentést.

POLYÁK-ISKOLA

Zenta város 1910-ben határozatot hozott a járásban épülő tanyavilágbeli iskolák építéséről. 1911-ben megtekintik a Polyák Henrik zsidó származású gazda által felkínált földterületet is. 1912-ben a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium elfogadja Sváb Gyula szecessziós kisiskolatervét, amit a Polyák-telken kezdtek el építeni ugyanabban az évben Gráf Ármin vezetésével. 1913-ban megkezdődik a tanítás. Az első világháborúban kisebb megszakításokkal, nagy fáradozások árán sikerült fenntartani az iskola működését. Megszakítás csak akkor volt, amikor nem volt tűzrevaló, amikor katonákat szállásoltak el az iskolában, amikor kitört a spanyolnáthajárvány, illetve az első világháborút követő zavargások idején. A tanároknak 1923-ig szerb nyelvvizsgát kellett tenniük, addig csak ideiglenesnek tekintették állásukat. A második világháborúban a nagy szegénység ellenére tovább folyt a tanítás. 1941-ben a magyar hatóságok átszervezték az oktatást. 1975-ben összevonva tanultak elsőtől negyedikig. Huszár Zsuzsanna tanítónőnek ekkor járt le a szerződése az iskolával, helyette az Október 18. Általános Iskola Dudás Imrét helyezte ki, akinek csak három hétig sikerült fenntartania a tanítást. Ezután végleg bezárt az iskola, azóta rettenetes állapotban található a Szenttamási úton.

KADVÁNY-ISKOLA

A Kadvány-iskolát a Topolya–Zenta és a Csantavér–Szenttamás útvonal kereszteződésében építtette Kadvány Károly földbirtokos 1910 körül, ami ma a település központja. Négyosztályos volt, az 1. és 2. délelőtt, míg a 3. és 4. osztály délután járt iskolába. A tanítónak minden hónapban jelentést kellett vinnie Zentára az iskolával kapcsolatban. A falu fizetés gyanánt földet, sertést, búzát és baromfit adott a tanítóknak. 1963-ban a szövetkezet került ide, míg az iskola átköltözött a mai helyére. Szemeti Kálmán és felesége, illetve Gere Mária is tanítottak itt.

GUNARASI ISKOLA

1910 környékén épült az akkori Gunaras-soron, ami ma Zentagunaras-hoz tartozik. Az iskola ugyanúgy nézett ki, mint a Tornyosi Könyvtár. Kezdetben 4 osztályos volt, majd kibővítették 6 osztályosra. Erdélyből érkezett a két Radó lány, akik már zenét is tanítottak, tudtak kottából olvasni. Az épületben volt egy zongora is.

A RUSZIN NYELVŰ TANÍTÁS KEZDETE

A településre 1946-ban betelepítették a ruszinokat. Nem lett időben kész a nekik szánt iskola, ezért a tanítást a Dukai-kastély egyik kitisztított és bemeszelt tyúkóljában kezdték. Ezután voltak, kik a Polyák-iskolába jártak 1949-ig, voltak, akik a mai ruszin otthon tantermébe 1950-től 1962-ig, míg a többség Vladimir Rohanj tanító keze alá, az elkészült ruszin iskolába. Ide Bácskeresztúrról hozták a fapadokat. Ezt az iskolát esküvők és egyéb rendezvények tartására is használták. Az épületet 1975-ig ifjúsági otthonként használták, majd lebontották. Az iskola új helyét az akkori ruszin tanítók lakásába helyezték ki. Pár falat kibontottak, és el is kezdődhetett a tanítás. Itt tanított Nikola Szegedi és Vitomir Bodzsanyec 1966-ig, amikor pedig bezárták az iskolát, átköltöztek az Október 18. Általános Iskolába. Eddig az évig 6 osztályos volt a ruszin anyanyelvű oktatás. Az iskolát azután ifjúsági otthonként használták, ma pedig diszkóként funkcionál.

OKTÓBER 18. ÁLTALÁNOS ISKOLA

Mikor a két falubeli szövetkezet, a Sloga és a Partizan egyesült, akkor elkapták a Kadvány-iskolát irodaépületnek, míg az összes iskola a Partizan volt irodaépületében kapott helyet. Ekkor alakult meg az Október 18. Ál-

talános Iskola, ami már 8 osztályos volt, így a 6. osztály után nem kellett Topolyára menni elvégezni a 7–8. osztályt. Ez a hely sokkal előnyösebb volt a Kadvány-iskolánál, ott a megépült főút következtében fellendült a forgalom, mindezek mellett körbe volt véve épületekkel, és nem tudott terjeszkedni. Az új iskola nem rendelkezett elegendő osztállyal, így egy emeletet ráépítettek, és egy újabb épületrész került az iskola mellé. A tornaterem többszöri megnagyobbítás után nyerte el mai alakját és nagyságát. Az emeleten foglalt helyet a topolyai Bambi Iskoláskor Előtti Intézmény két tagozata és a topolyai zeneiskola harmonika tanszaka. A ruszin iskola megszűnése után egy tantermet kapott Vladimir Timko, Marija Timko és Amalija Dudas. Ez már csak 4 osztályos volt, és ezek is össze voltak vonva. A gyerekek 4. után Topolyára mentek szerb tagozatokba. 1966-tól 1969-ig sikerült fönntartani, ezután megszűnt. Máig van ruszin nyelv mint választható tantárgy heti egy órával. Az iskola első igazgatója Gracza János volt, akiről a magyar kultúrotthon kapta a nevét. Ma alig több mint 130 tanuló jár ide, és 30-nál kevesebb dolgozója van az iskolának. Jelenleg a legkisebb osztályban 11-en vannak.

ÖSSZEGZÉS

Minden egyes mai magyar és ruszin településnek meg kell birkóznia a népesség és a tanulók csökkenésével. Ha a településen beszüntetik az anyanyelvű oktatást, akkor szinte visszafordíthatatlan lesz az elvándorlás és a beolvadás. A zentagunaras lakosoknak mindig is fontos volt ezen iskolák emlékének megőrzése, mivel ezekre is büszkék lehetünk. Kutatásommal egyszerre próbálom felhívni a figyelmet a régi iskoláknak, épületeknek és kultúrájának a fontosságára, illetve az anyanyelvi oktatás szükségességére, mivel a múltunk, a jelenünk és a jövőnk múlik rajta.

ADATKÖZLŐK

Bús Imre

Bús Irén

Dudás István

Kisjuhasz Marija

Kisjuhasz Mirony

Rac Ljubo

Rózsa László

Szeverics Franciska

Üveges Gizella

IRODALOM

KOCSIS Antal: *Zentagunaras múltjából*. Pannonia-Print, Topolya, 2014.

INTERNETES FORRÁS

<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (2015. 12. 01.)

Schools in the history of Zentagunaras

The following study deals with one segment of the local history of the author's native village, Zentagunaras. Schools play an important part in the life of the village, because they not just teach the curriculum, but also prepare the pupils for life. Due to this, the author wanted to commemorate the memory of the schools found in the area. During the process, the author encountered one school, which was known to only two subjects, and their knowledge was also scarce. Fortunately, there was an opposing example as well, namely the Polyák School – even the young were familiar with the location of the ruins and the purpose of that school.

Key words: schools in Zentagunaras, the centralization of education, the beginning of formal education, public education

Škole u istoriji Novog Orahova

U studiji izlažem jedan segment zavičajne istorije mog rodnog sela, Novog Orahova. Škole preuzimaju na sebe vrlo važnu ulogu u svojim zajednicama budući da ne samo što prenose na učenike nastavno gradivo, već nas ujedno i pripremaju za život, te sam stoga pokušao da podignem dostojan spomenik školama iz okoline. Bilo je škola za koje su znale samo dve osobe koje su mi bile izvor podataka, a čak i one malo. Bilo je srećom i suprotnih primera, za namenu i ruševinama Poljak škole znaju čak i mladi.

Ključne reči: škole u Novom Orahovu, centralizacija obrazovanja, počeci formalnog obrazovanja, narodno obrazovanje

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 20.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 09.

ETO: 81'276.6:34.03:81'25
34.03: 81'276.6
81'25:34.03

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Letsch Endre

... Educons Egyetem, Európai Jogi-politikai Tanulmányok Kara, Újvidék
... endre@letsch-office.com

A JOGI SZÖVEGEK NYELVI ÉRTELMEZÉSE ÉS A JOGI FORDÍTÁSOK

A nyelvi értelmezés mint a jogalkotó és a jogalkalmazó valós akarata
azonosításának eszköze

Linguistic interpretation of legal texts and legal translations

Linguistic interpretation, as a tool for identifying the genuine will of the
legislator and the legal practitioner

Jezičko tumačenje pravnih tekstova i pravni prevodi

Jezička interpretacija kao sredstvo identifikacije prave intencije
zakonodavca i primenjivača zakona

Axiómaként tálalható kétségbevonhatatlan igazság, hogy az emberek közötti kommunikáció során az elsődlegesen használt rendszer a nyelv, a beszéd, a szó. A jogi normákat és a szabályokat természetsszerűleg szintén szavakkal, vagy az „alapecységet” tágítva, a nyelv segítségével jelenítjük meg. A jog terminológusa nem kevés büszkeséggel szögezheti le minden további elemzés kiinduló tételét: a jogszabályok értelmezési eljárásának kezdetét megtestesítő alapvető mód, mely nélkül egyéb interpretációs nemekhez lehetetlen nyúl, a nyelvi értelmezés.

Kulcsszavak: kommunikáció, norma, terminológia, interpretáció, nomotechnika

1. AZ ÉRTELMEZÉSRŐL – A PROBLÉMA EREDETI MEG-LÁTÁSI KÍSÉRLETÉNEK FÉNYTÖRÉSÉBEN

A nyelvi értelmezés fogalma, kategóriái és alfajai

A jog nyelvi értelmezése a jogi norma nyelvi értelmének, azaz jelentés-tani kifejeződésének föl kutatását és meghatározását jelenti. A jogtudomány-ban számontartott értelmezésnemek föl osztásában ez a kategória alfajokkal, alosztályokkal is dicsekedhet.

E helyütt különleges hangsúllyal említendő meg az írásjelek (az interpunkciók) nyelvi kifejezésbeli jelentősége. Remélem, nem váltok ki megüt-közést, ha az általános iskolában is alkalmazott „a királynőt megölni jó lesz fél ni nem kell” kezdetű, a vesszők különböző helyének kijelölésével más-más értelmet nyerő mondatot veszem igénybe annak a tételnek az alátámasztásá-ra, hogy az írásjelek pontos és félreérthetetlen használata előfeltétele volna a szabatos jogi közlésnek is. Kénytelen vagyok ezt az elemista szinten is meg-oldható problémát szóba hozni, mert tekintetbe véve szabályaink szövegének előkészítettségi fokát, lektorátlanságát, láthatóvá válik a „nyelvfordrások” (lektorok, korrektorok) keze munkájának idült hiánya, az érthetlenségig fo-kozódó szövegkuszaságok garmadája. Általánosítani persze nem szeretnék, a kizárólagosság bélyegét, az elfogultság ódi umát nem kívánom magamra vállalni, de tény, hogy néha – ha négy-öt jogász összehajol – képtelenek va-gyunk meg fejteni, mi a rossebet akart a törvény írója tudomásunkra hozni, szabályozni, és ebben nem kis szerepet kapnak a rossz helyen tartózkodó, vagy elmaradó vesszők, vesszőfutásra kárh oztatva bennünket.

Ha a jog nyelvi értelmezési föl osztásainak vizsgálatát folytatjuk, föl tün-het, hogy a szerzők az interpunkciós értelmezést általában a nyelvi interp-retáció skatulyájába tuszkolják, így az én álláspontomtól sem esik távol, ha ezt a műveletet külön alkategóriaként, avagy a jelentéstani-mondattani értelmezés egyéb módjainak kiegészítő metódusaként tartanánk számon. Az írásjelek tehát mindenekelőtt a mondattani értelmezés síkján tűnnek föl, ki-sebb mértékben a stilisztikai interpretációban, míg a legelenyészőbb hatást a szóra, a kifejezés bázis sejtjére gyakorolják, tehát a lexika szemszögéből tekintve irrelevánsak volnának.

A nyelvi értelmezés fajtáinak bemutatása alkalmával Visković profesz-szor föl sorolását említem, és kiindulópontnak is tekintem. Ezek szerint lexi-kai, szintaktikai, stilisztikai és interpunkciós értelmezéseket különböztetünk meg (VISKOVIC 1989).

A nyelvi értelmezés módszerének általunk némiképpen módosított osz-tályozása szerint az alábbi szinteket különböztethetjük meg:

1. **Szótani, terminológiai** vagy **lexikai** értelmezés, mely a terminus technicusok valódi értelme föl kutatásának és meghatározásának eljárása. E tevékenység eredményeképpen „véglegesítjük” a szavak és kifejezések igazi jelentését.

2. A **szintaktikai** (mondattani) értelmezés során a mondatok valós és legmegfelelőbb értelmét választjuk ki.

2a. Az **interpunkciós**, azaz írásjel-értelmezés során az elkalandozásra, néha bujkálásra hajlamos írásjelek számára az elküldött üzenettel összhangban álló reális mondat tartalomnak megfelelő helyeket jelöljük ki.

3. A **stilisztikai** értelmezés a normák, a jogszabályok, az előírások és általában az aktusok adott stílusjegyei és megfogalmazási formái indokoltságának magyarázatával foglalkozik. Véleményem szerint ez az értelmezés leginkább a pallérozottsági állapot pusztá föltérképezésére korlátozódik, a jelentéstartalmi kétségek elosztatása tekintetében azonban fegyvertelennek tűnik, ezért ezen vizsgálati mód besorolása az „értelmező” nyelvi interpretációk nemei közé bizonytalansági elemeket tartalmaz.

Ha a jogi szövegek nyelvi „egészsége” karbantartásának problematikáját tekintjük át, a stilisztikai értelmezést valamiféle „arcápolással”, illetve a szöveg tüneti kezelésének megnyilvánulásával hasonlíthatjuk össze, ezzel szemben elsősorban a lexikai és a szintaktikai értelmezés bővérűbb, lényegi, és a jelentés föl kutatására irányul, a kétségek, a hiányosságok és a homályosságok elosztatásán szorgoskodik, s ha továbbfűzzük az orvosi összevetést, akkor ez esetben a betegségközpontú gyógyítás esete forog fenn, s amikor ráleltünk a megoldásokra, a szöveget meggyógyítottuk.

Osztályozásomban szembeszökő módon elrugaszkodtam Lukić professzor föl osztásától is (LUKIĆ 1961), akinek rendszerezése meglátásom szerint nem tartja szem előtt az elemi és általános lingvisztika imperativusait. Szerinte lexikai, grammatikai, szintaktikai és interpunkciós értelmezés létezik. Ezzel szemben viszont jómagam azt az álláspontot képviselem, miszerint a nyelvtani értelmezésnek gyűjtőfogalmi jelentőséget ildomos adnunk, főleg ha a szókészlet-tani és a mondattani értelmezésekhez viszonyítjuk. Ha nem így tennénk, olyan benyomást keltenénk, mintha a szókincs, a szókészlet vagy a mondattan az összes rájuk jellemző törvényszerűséggel és szabályrendszerrel egyetemben nem volnának nyelvtani kategóriák, ami természetesen hihetetlen és pontatlan is lenne. A nyelvi értelmezés latin megfelelője (*interpretatio grammatica*) is meggyőzően bizonyítja, hogy előadott félelmem, illetve a hivatkozott szerzők által elvégzett rendszerezések helytállóságával kapcsolatos bíráló megjegyzéseim megalapozottan indokolhatók.

A fenti elővezetésből kiindulva a nyelvi értelmezés tulajdonképpen és végső soron a grammatikai interpretáció fogalmának felel meg, a nyelvtani

szabályszerűségek segítségével kutatjuk föl a jogi norma tartalmát, valódi jelentését, ezen művelet során azonban nem mellőzhetjük sem a szavak, a kifejezések és a fogalmak lexikológiai elemzését, a normaszöveget tanulmányozva pedig mondattani szerkezetének vizsgálatát ejtjük meg.

A nyelvi értelmezés jelentősége a jogtudományban ismert és nyilvánvaló. Ennek ellenére az a tévhit is elterjedt, miszerint a jogi, a normatív, a regulatív üzenetek teljesen egyértelműek. A nyelvi értelmezésük fölsőlegességéről alkotott állásfoglalások túlnyomórészt nem jogászoktól erednek. Az értelmezés mindennapi tevékenysége közönséges, rutinszerű, más szóval láthatatlan vállalkozásként is fölfogható, mert megszokott és egyjelentésű kinyilatkozások magyarázatáról volna e nézőpont szerint szó, az üzenetek tehát érthetőek és dekódolásuk egyszerű intellektuális tett. Természetesen az értelmezés lényegesen összetettebb és többretegű alkotómunka, mellyel a jogszabályok megfogalmazásában föllépő árnyalatnyi jelentésbeli eltérések legkülönbélebb spektrumát kell észrevenni, áttekinteni és megoldani.

Az értelmezés különleges tevékenységéről alkotott tudat csak akkor válik teljessé, ha megállapítjuk – egyébiránt ez a nyelvi állapot a leggyakoribb –, hogy az üzenetek ritkábban abszolútak, azok rendre viszonylagosan homályosak, mert csupán „a jelentés magvát” tartalmazzák, mely részlegesen képes átfogni az összes fogalmi távlatot: szinte mindig föltűnő a „jelentésbeli sötétség zónája” (VISKOVIC 1981).

A fontos és megkerülhetetlen terminológiai követelményekkel kedvezőtlen módon szembeforduló tulajdonságok a jogi szakszavak és -kifejezések vagy üzenetek homályosságában és bizonyos fokú többértelműségében mutatkoznak meg. A terminus technicusok meghatározatlansága és megbízhatatlansága a jogi norma *széttartóságát, elmosódottságát* is eredményezi, ami úgyszintén egy sajátos kódösség, az értelmező pedig ezen üzendő jegy és jelenség kiküszöbölésének szerepében bukkan föl. Az üzenet polisziemiája egyfelől a másminő értelmezés lehetőségét nyitja meg, vagy ha Visković szavait veszem kölcsön: „...az alanyok közt nincs összhang a bizonyos kifejezésekhez kötendő jelentés vonatkozásában, illetve az üzenet tárgyának tekintetében...” (VISKOVIC 1981), másfelől viszont ugyanazon terminusok két vagy több különböző tárgyat is felöllelhetnek, tehát azt a kétséget kell eloszlatni, melyikükre is vonatkoznak az adott szavak és kifejezések. A jelenségek rendszerint többjelentésűek, vitathatóak és befefejezetlenek, értelmezésünkkel kiteljesítjük és egyértelműsítjük őket (VISKOVIC 2004).

A nyelvi értelmezés tehát magas intellektuális erőfeszítés, mellyel a „kivehetetlen” és polisziémikus terminusokba értelmet lehelünk, szem előtt tartva a konkrét társadalmi körülmények időszerűsítő tényezőit. Visković a „társadalmi kontextus” terminust használja, e fogalom alatt a kommuniká-

ciós és értelmezési helyzetben az emberi aktusok jelentésére hatást gyakorló egzakt történelmi tényeket érti. A sajátos és eltérő szituációk tehát mindig a tartalom elnyelésének forrásai lehetnek, ezért veszélyeztetik a félreérthetetlen megértést. Ez azt is jelenti, hogy a különféle társadalmi csoportokban vagy szakmákban és hivatásrendekben a meghatározott nyelvi jelek eltérő tartalommal használhatók. Például a *szemiológia* terminus az orvostudomány nyelvében a kórtünettan (szimptomatológia) alkotóeleme lehet, míg a kommunikáció elméletében és gyakorlatában e szó segítségével általánosságban írjuk körül a társadalomban használatos különböző jelek „magatartásának” kutatásával foglalkozó tudományágat (VÉGHÉLYI–CSINK 1988).

A nyelvi értelmezés segítségével először az üzenetet elmondó szavak és kifejezések lehetséges jelentéseit kell meghatároznunk az általánosan elfogadott interpretációs módszerrel és szabályokkal összhangban. Ezáltal már megtettük az első lépést a félreértések kiküszöbölése irányában, majd a legkitűnőbb megoldások kiválasztása után definiáljuk a terminus igazi és legjobb, legalkalmazhatóbb értelmét.

Az értelmezési dilemmák okai és megoldásuk

A normák valódi jelentésének föl kutatási eljárása során különféle – részben objektív, de olykor szubjektív természetű – nehézségekkel találkozunk. A kétségek okai az alábbiak:

1. **Történelmi ok:** a szavak és jelentésük az idő folyamán a történelmi, társadalmi, államberendezési és jogi fejlődés reflexiójaként változnak, vagy csak alkalmazkodnak az újonnan kialakult viszonyokhoz, szükségletekhez és az intézményekhez is. Például a *kikötő* korábban csak tengeri, folyami, egyszóval vízi horgonyzóhelyet jelentett, ma már *légikikötő* is lehet.

1a. A történelmihez hasonlatos az **időbeli ok**, melynek bekövetkezése a norma meghozatala időszakában érvényes és közkeletű, elsődleges szójelentés, valamint az alkalmazás pillanatában hatályos, módosult terminustartalom közötti eltérés. Két ellentétes álláspont ismeretes e kérdésben: az első nézet szerint az a jelentés tekintendő irányadónak, mellyel a norma a meghozatalkor rendelkezett, a második szerint pedig az adott szabály alkalmazásának pillanatában érvényes tartalmat kell mérvadónak venni. Jóllehet úgy tűnik, hogy a második álláspont melletti érvek a súlyosabbak, mégsem lehetünk kizárólagosak. A kétségeket az értelmező eseti vizsgálattal oszlatja el, miközben gondos ténybeli-fogalmi, jogi-történelmi és nyelvi-etimológiai összevetéseket végez, nem hagyva figyelmen kívül a meghozatal és az alkalmazás között eltelt idő hosszúságát, a változás minőségét stb.

2. **Területi ok:** országunk minden ellenkező látszat dacára továbbra is megtartotta a többnemzetiségű és többnyelvű közösség jellegét, ám a régi, va-

lóban szövetségi Jugoszláviában idült módon voltak jelen a jogrend és a szabályosság egyöntetűsége hiányának jól kivehető jelei, így megtörtént, hogy egy adott vidéken vagy az ország más szögletében a különböző nyelvi, nyelvjárási vagy csupán nyelvvaltozati területeken nem egészen egységes, úgynevezett szójelentési törvények voltak érvényben és hatályban. Ha az értelmező szerepkörében valamely egyéb vidékről származó személy bukkant fel, aki a kérdéses nyelvet-dialektust-változatot-lokalizmust bizonytalanul bírta, elkerülhetetlenül értelmezési akadályok gátolták a helyes megfejtéseket, hibák vétésére is sor került. (A vajdasági szerbek csoportnyelvi szinten ismerik és széles körben használják is a *kubikaš/kubikos* foglalkozást jelölő szót, míg egy montenegrói származású szakember, bíró áldásos – Újvidéken kifejtett – tevékenysége közben megértési nehézségekbe ütközik, mert a főttebb mondott szó hallatán sötét lepel hull elméjére, magyarán fogalma sincs, mit jelent a mifelénk sajátságos fizikai munkát végző szorgos dolgozók „szakmája”).

A fentiekben nyugodt lélekkel jelen időt is használhattam volna a múlt helyett, de tartózkodtam a probléma aktualizálásától, mert úgy gondolom, e percben a politológia iránti amatőr hajlamom irreleváns, sőt kontraproduktív is lehet, ha a Vajdaság Autonóm Tartomány önállósága és hatáskörének terjedelme körüli eldöntetlen alaki és anyagi kérdésekkel kapcsolatos kétségeket és véleménykülönbségeket vesszük tekintetbe az e politikai momentumban uralkodó érzékeny alkotmányjogi-normatív kérdések megnyugtató rendezése tárgyában.

Ha az okokat túlnyomórészt objektív természetűeknek tekintjük – hiszen nem az értelmező elsődleges feladatkörébe tartozik a kifejtett egyöntetűség-nélküliségek elhárítása – akkor most lassan közelítünk a szubjektív okok, mint az értelmezési nehézségek kiváltói felé.

3. A jogszabály-előkészítők nyelvismereti fogyatékoságai: az értelmező szemszögéből ez az akadály még mindig objektív lehet, hiszen nem ő a felelős a jogszabály alkotóinak lingvisztikai ignoranciájáért. Ha azonban ezt a kváziobjektív okot szélesebb látókörből próbáljuk szemlélni, átminősíthetjük a legmegbocsáthatatlanabbul szubjektívvé is, mert a jogszabály alkotója, illetve szerkesztője kötelezően biztos nyelvkezeléssel megáldott személy kellene, hogy legyen, mert az első és legfontosabb, ha ugyan nem az egyetlen kifejezési eszközről, a nyelv tudásáról van szó. Írástudatlan ember ne akarjon törvényt írni, mert analfabetizmusával megrengetheti az egész törvényalkotási szerkezetet és a normatív jogrendszer konzisztenciáját. Sajnos, a közepes káderek kontraszelekciója, a párhúság alapján történő foglalkoztatás megtették a magukét, kriminális állapotokat idézve elő egész legiszlatúránkban és jogszolgáltatásunkban, de megálljt vezénylek magamnak, és nem portyázok tovább a politika háborgó közegében.

A homloktérbe nyomakodott szubjektív értelmezői mérlegelés az interpretáció hepehupás egyenetlenségét vonja maga után, és pedig abból az okból kifolyólag, hogy a szavak nyelvi jelentése – a jelenséget a diffúz terminusok, szinonimák, homonimák, a tautológia, a homályos és meghatározatlan szakszavak és -kifejezések stb. előfordulásában vesszük észre – nem abszolút, azaz nem egzakt mércék által határozott meg, s a jelentés nem is lehet teljesen önálló, hiszen több ténykörményről és a szövegkörnyezettől függ. Az értelmező – miután sikeresen áthidalta és legyőzte az imént részletezett nehézségeket – tevékenységével maga is a jogteremtés láncszemévé válik, ha csak utólagos és közvetett módon is.

Összegezve: a nyelvi jelentés nem tükrözi mindig a jogi norma, szabály, előírás, aktus igazi értelmét – ez a megállapítás elkoptatott közhelynek tűnik, annyiszor hangsúlyoztam már –, a szavak és az elgondolások nem azonosak, az emberi észjárás igen bonyolult, többrétegű és csodálatosabb a tökéletlenebb, rugalmatlanabb és a legkifinomultabb gondolati árnyalatok szivárványos többszínűsége bemutatásának abszolút alkalmasságát nélkülöző nyelvvel szembeállítva. Lírai, kissé irodalmiasított hasonlattal élve: a jog olyan, mint a szerelem, bármilyen gazdag is a nyelv, amelyben kifejeződik, az érzések, elképzelések és a viszonyok ragyogásának minden légies finomságát tökéletesen kifejezni, visszaadni képtelen.

A jogszabályokat megjelenítő terminusok és fogalmak mindig általánosabbak és absztraktabbak a „kelleténél”, legalábbis az élet kiismerhetetlensége által szült és kitermelt, elképzelt konkrét eset a legritkábban feleltethető meg teljesen az absztraháló normának. Minél általánosabb egy szabály, annál nehezebben alkalmazkodik az általa rendezni kívánt konkrét társadalmi viszonyhoz. Az egyes esetek azonban mindig konkrétak, összességüket totálisan felölelni lehetetlenség, tehát a végső soron mégiscsak általános és absztrakt norma hatótávolsága korlátozottá válik. A nyelvi értelmezés jogban teljesítendő feladata akkor lesz hatékony, gyümölcsöző, és a már felmerült vagy a jövőben csak föltételes módban jelentkező egyéb különféle problémák megoldását akkor eredményezheti, ha a jogászok – függetlenül attól, hogy elméleti tudósokról vagy gyakorló szakemberekről beszélünk – a jogélet konkrét helyzeteiben rámutatnak a norma és a valóság közötti értelmi végigmondatlanságra és „terpeszállásokra”, ekképpen hozzájárulva a kétségek eloszlatásához. Választott témánk és az általunk kiemelten kezelt tudományág – magában foglalva a nomotechnikától egészen a magas szintű nomológiaiig terjedő skála minden lépcsőfokát – sok kérdésben határos a jogelmélettel, és irigylésre méltóan sok érintkezési pontjuk is van. A jogi aktusok előkészítésének módszertana tehát a jogelmélethez hasonló célt fogalmaz meg: a törvény és egyéb normatív aktusbeli homályosságok kiküszöbölését.

A nyelvi értelmezésről elővezetett gondolatsor végén enyhíteni kívánom Slobodan M. Blagojević álláspontját, aki azt állítja: a világos nyelvi jelentés a kivétel, és a jogi norma nyelvi értelme homályos (BLAGOJEVIĆ 1994), ami véleményem szerint azt jelentené, hogy mindig ez az áldatlanság keseríti életünket. E szélsőséges véleményt olyképpen tehetjük mérsékeltebbé, ha kimondjuk, hogy a világosan érthető, egyértelmű nyelv viszonylag ritka jelenség, míg a jogi norma gyakran „fátyolos” kategória.

Ha a normaalkotó a nyelvet nem is ismerheti kifogástalan tökéletességében, arra azonban törekedhet, hogy a „regulázás” mindennapi valóságában legalább közelítsen az egyébiránt elérhetetlen abszolút pontos kifejezésre. Az általa hiányosan ismert nyelvi törvényszerűségek és a kétértelmű, „első-tétített” kinyilatkoztatások váltják ki a permanens lingvisztikai (grammatikai, szintaktikai, lexikai-terminológiai, stilisztikai és interpunkciós) interpretáció elengedhetetlenségét, az okos helyreigazításokat és hibajavításokat, külön kötelesség pedig a jogi normák, vagy legtágabban a jogi aktusok időbeli és térbeli érvényességének, jelentésének a meghatározása.

2. A JOGI FORDÍTÁS MINT AZ ÉRTELMEZÉS KÜLÖNLEGES FAJTÁJA

Első látásra akár meg is lepődhetünk a közcímbebeli állításon. Valóban meghökkentő, de ha az angolból kölcsönözzük a fordítás és a tolmácsolás (BENKŐ szerk. 1976)¹ (mint az értelmezés valamiféle „elsutult” szinonimája) lehetséges megfelelőjét (*interpretation*), a vázolt tézis azonnal tarthatóvá és védhetővé válik.

Ezen összetett és különleges tudományterület teljes megértéséhez a legfontosabb elméleti tételek részletesebb bemutatása szükségeltetik, miközben szembeszökővé válik a törekvés, hogy az egész témát gömbölyű és rendszerezett látásmóddal közelítsük meg.

A jogi gondolatokat, illetve az üzeneteket és az akaratokat a jogalkotó a címzettekhez a legfontosabb kommunikációs instrumentum, a nyelv útján közvetíti. Ez a küldés, vagy más szóval jelölve: a közvetítés általában homogén nyelvi környezetben belül történik, ebben az esetben a nyelvi és a kommunikációs közösség tagjai – a jogalkotó, a jogalkalmazó s a jog elvárásaival összhangban viselkedő (vagy nem viselkedő) emberek, a földadó és a címzett – egyazon nyelvvel vannak összekötve. Más lesz a helyzet, ha ez

¹ Maga a **tolmács** szó turcizmus: tilmacs, tolmacs, gyilmacs az oszmán-török, a türkmén, a tatár és a kirgiz nyelvben a török *til* = nyelv szóból ered. Érdekes még, hogy az e lábjegyzetben hivatkozott forrásmű megállapítása szerint a német Dolmetscher szó valószínűleg a magyar nyelvből származik.

a kapcsolat bizonyos okokból hiányzik. Ekkor válik szükségessé az *idegen nyelvi közvetítés*, vagy ahogyan a műveletet közkeletűen jelöljük: *a fordítás*.

A jelenség végigkísérte az emberiséget történelmi kialakulásának kezdeteitől fogva, és a história hosszú periódusaiban elsősorban a szakrális, valamint a politikai, a jogi és a kereskedelmi szövegek fordításában nyilvánult meg. E kategóriák „átültetésének” nemzetközi jelentősége és volumene mind a mai napig az összes fordítások túlnyomó többségét teszi ki, habár – a többelemű és tökéletesebb igazság felkutatása végett – föltétlenül észre kell vennünk, hogy azoknak csupán elenyésző hányada alkottatott a tudományos irodalom minőségi kritériumaival összhangban, annak igényeit kielégítve.

A jogi szövegek szakfordításának sajátosságai

Mivel a jogi nyelv helye a szaknyelvek között jelöltetik ki, természetes, hogy a jogi fordítást is a szakfordítások osztályába soroljuk. E megállapítás jelentőségét abban a tényben kereshetjük, hogy a szakfordítás esetében nem beszélhetünk nyelvi közösségről, de elvárás az azonos szakmai kommunikációs közösség létezése, abban az értelemben, hogy a címzettek körében a közlemény fölfogásához szükséges specializált előtudásra van szükség. E körülmény föltételezése döntő fontosságú a helyes módszerválasztás és -alkalmazás szempontjából.

A szakfordítás kifejezés azonban tartalmát tekintve túlságosan széles, mert föltöttebb szerteágazó és eltérő tárgyköröket foglal magában, melyek igen differenciált követelményeket és kritériumokat támasztanak. Leegyszerűsítve: a szakfordításokat kétosztatú, természettudományi-műszaki és humán-társadalomtudományi kategóriákba sorolhatjuk. Ezek az általam ácsolt, hosszadalmas kifejezések talán túlságosan nagyra törőek, de bizonyosan bonyolultak, ezért a szöveg tehermentesítése végett a továbbiakban a műszaki és jogi fordítások terminusokkal élek majd.

A két csoport között észrevételezhető legalapvetőbb különbségeket az alábbi módon lehet föltérképezni: a műszaki szövegek nyelvezetét szinkronikus módszerrel vizsgáljuk, tehát vélelmezzük az úgynevezett egyidejűséget, azaz a forrásnyelv és a célnyelv időbeli összhangját. Ez logikus, ha tekintetbe vesszük az érintett tudományos tárgykörök viszonylagos fiatalságát. Egyértelmű, hogy míg a műszaki tudományok valamely ágában elért legújabb vívmányok fogalmait a másik nyelvbe csak a legkorszerűbb nyelv műszerei segítségével ültethetjük át (ezek naprakészségének távollétében gyakran az angol nyelvre alapozódó globalizált kifejezőmódba menekülünk), addig a jogi szövegek esetében értelemszerűen szinte rendre megjelenik a diakronikus elem, azaz egyes esetekben az ősi eredetű szövegek

fordítását kell megoldanunk a manapság használatos nyelvi és terminológiai eszközökkel. Az időtényező a jogi szövegek esetében megkerülhetetlen, de az állandósuló társadalmi haladás rizikófaktorával a fordítás művelete során is számolhatunk. A fordítói munka bizonyos objektív lomhasága – még olyan esetekben is, amikor a perfekcionizmus iránti vágyakozásunkat a minimumra vagyunk kénytelenek csökkenteni – időbeli eltérést és különválást eredményez, néha tatóngó szakadékok is akadályozzák a forrás- és a célnyelv távolságának áthidalását. Egyszerűbben szólva: a fordítások a fejlődéshez viszonyítva mindig, még a szabályozásnál is vaskosabb késelemben leledzenek, az örökös cél pedig az elrontás góciának kikiáltható időtényező lehető legradikálisabb lerövidítése.

Míg a műszaki és az egyéb természettudományi ágazatok szaknyelvhasználatánál az interlingvális kapcsolatok állandósága épült ki némi szuperlingvális elemmenyiséggel megfűszerezve – a megértést lényegbevágóan megkönnyíti a terminológia azonossága és a számos internacionalizmus – addig a jogi szövegek az idő és a tér, valamint a kulturális-társadalmi háttér huzamos erőhatásának vannak kitéve. E kategóriák tehát szakadatlanul mozognak, azaz változnak.

Igen érdekesnek tartom Karcsay Sándor véleményét, kinek állásfoglalásai (KARCSAY 1976) látszólag némiképpen különböznek a mi számos alkalommal kifejtett, a jogi terminológia egyértelműségére vagy monoszémiájára, mint olyan imperativusra utaló megállapításainktól, mely alól kibújni nem szabad. Karcsay – mértékadó tanulmányai sokaságának egyikében – a műszaki szövegek mibenlétére tér ki, melyekről úgy vélekedik, hogy azok a legnagyobb mértékben technikai terminusokkal, azaz előre definiált és gyakorta szabványosított szakszavakkal operálnak, szemben a jogi nyelvvel és annak fogalmaival, melyek használatát csak magából a jogból kiindulva lehet megmagyarázni és megérteni. A jogi nyelv fogalmi nyelv, ezért reá nem alkalmazhatók a technikai szaknyelv terminusainak egyértelműségéről fölállított szabályok. Értelmezése, ezáltal pedig fordítása is a néha meg-megtorpanó, de sohasem lecövekelő, leginkább ütemes haladás összetett folyamatainak van alárendelve. A jogi fogalmak a többszörösen többretegű jelentésbeli lehetőségek sűrítvényei, bennük a sokértelműség, avagy a poliszémián keresztül nyilvánul meg a jogi valóság változatossága és a jogi-történelmi tapasztalatok tarkasága. Mindezeket tekintetbe véve érthetők meg az adott szavak, válnak gyúrható, dagasztható, alakítható fordítói alapanyaggá, s ha a legalkalmasabb módon ültetjük őket át az adott célnyelvi közeg történelmi, szociális és kulturális miliójébe, az eredmény csillogó lesz.

Nem szorul bizonyításra a tény: míg a műszaki szövegek terminológiájában magas fokú nemzetközi konvergencia van jelen, és a fogalmi meghatá-

rozások a nemzetközi egységesítés tendenciáját és jegyeit viselik magukon, addig a jogi szavak és kifejezések, tehát a jogi fogalmak kissé elszigetelve maradnak a helyi társadalmi-kulturális viszonyok környezetében és a nemzeti hagyományok vitális táptalajában – ha ugyan ez utóbbiakat valóban éltetőnek ítéljük meg, és nem lelünk föl benne egy fikarcnyi mérgező anyagot sem. De hamarjában térjünk vissza itt fürkészett témánkhoz! A magyar terminológia és fordítástudomány etalonja, szinte megelőzve korát, három évtizeddel ezelőtt zseniálisan állapította meg: igaz ugyan, hogy az utóbbi időben a különféle európai és egyéb nemzetközi közösségekben (KGST², Közös Piac, EFTA³, GATT⁴ stb.) egyre inkább érezhetők az unifikációs áramlatok, azonban kétség sem férhet hozzá, hogy ez inkább az „ifjabb” jogágakra vonatkoztatható. Ide sorolandó az áruforgalom, a külkereskedelem, a banküzemtan, a deviza- és vámügykezelés stb., de a jogi nyelv körében a terminológia egyöntetűsége iránti törekvés nemzetközi szinten mégsem minősíthető átfogó jellegűnek.

Nem különösebb probléma leszögezni, hogy a homályos fejtegetések a fogalmazásbeli tapasztalat elégtelenségének és az írás felületességének eredményei, az igazi kihívást azonban az jelenti, hogy felderítsük a szerző szándékát, közleménye, üzenete tartalmának velejét, s ha ezt valósághűen tesszük, akkor ártalmatlaníthatjuk az aktusokba belopakodott zavarosságokat, s kreatív „magyarítóként” (már amennyiben a fordítás célnyelve édes anyanyelvünk) elhárítottuk a megértésre leselkedő veszélyt, a csorbát kiköszörültük.

Visszatérve az egységesítés témaköréhez, és az időszerűsítés követelményeinek eleget téve leszögezhetjük: a globalizáció tendenciája, vagy egy tipikus latinizmust kölcsönkérve: a terminológia és a nyelv mundializációja⁵ korszerű jelenünkben, a megszorított jogágakban sokkalta inkább észrevehető, mint negyed évszázaddal ezelőtt.

A főnti nézeteket kötelességemnek érzem még az összehasonlító jog szempontjából is kiegészíteni, megállapítva, hogy e tárgy művelői elmélyülten állnak hozzá a konvergencia – tehát a társadalmak és a jogrendszerek

² KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa)

³ EFTA (European Free Trade Association), Európai Szabadkereskedelmi Társulás

⁴ GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), Általános Kereskedelmi és Vámtarifá Egyezmény

⁵ A mifelénk furcsa és hontalan terminust sikeresen népszerűsítette prof. dr. Dejan Mihailović, a mexikói Monterrey Technológiai Intézetének rendes tanára és kutatója a *Svetska kriza: položaj Latinske Amerike i Srbije u novoj geopolitičkoj raspodeli moći* (Világválság: Latin-Amerika és Szerbia helyzete az új geopolitikai hatalomfelosztásban) című vendégelőadásában. Újvidéki Európai Jogi-politikai Tanulmányok Kara, 2008. 12. 23.

egymáshoz közelítése – kérdésnyalábjának megoldásához, messzemenően elemzik a különféle, jellegzetességeik tekintetében néha szélsőségesen eltérő társadalmi-politikai és jogi rendszerek egymáshoz közelítésének lehetőségeit, és a kívánatos fejlődési irányok kijelölésével is foglalatoskodnak. Valaha ezt a jelenséget – a nemzetközi méreteket öltő harmonizáció iránti enyhe törekvéssel – a szocialista és a kapitalista állami és polgári jogrend egymáshoz közelítése miatt úgynevezett vegyes konvergenciának titulálták. Némi túlhaladottsága ellenére a megállapítás a mai napig is használható, különösen a divergencia ellentétes szemszögéből, mely irányból vizsgálódva a jugoszláv (nem is oly távoli) múlt érvényes rendszerében a jogintézmények különbözősége következtében kifejezett szétágazásokat tapasztalhattunk. A konvergencia és a divergencia tehát az összehasonlító jogban igen ismert problémakör (EÖRSI 1975), mely kétségtől mind a terminológiára, mind pedig a komparatív jogi szempontokat tiszteletben tartó fordítástechnikára és -tudományra figyelmen kívül nem hagyható hatást fejt ki.

A jogi fordítások terén tapasztalható kommunikációs közösségi egybeesés távollétéről már korábban is említést tettem. A fordítás tevékenysége útján nemcsak két különböző nyelvet, illetve jogrendszert hidalunk át, hanem ennél hatalmasabb méretekben is értékes műveletnek vagyunk a végrehajtói, elegendő csak az egy jogrendszeren belül prosperáló (vagy tengődő) különböző nyelvű közösségek létezésére gondolnunk. Ez volt a helyzet a tovatűnt JSZSZK-ban, de ma is időszerűek a kihívások Svájc, Belgium, Kanada államaiban, és végső soron az Európai Unió elkülönülő szupranacionális jogi konglomerátumának közösségében is, mely azonban az unifikált normatíva minimumánál azért többet hordoz magában. Vagy a vázolttal ellentétes helyzet is fönnforoghat, amikor egy nyelv és több jogrendszer viszonyát kell a fordító rátermettségével megnyugtató módon rendezni (a német nyelv még a közelmúltban is nem kevesebb, mint négy jogrendszer közös nyelve volt: az egykori szocialista Német Demokratikus Köztársaságé a maga külön bejáratú jogával és terminológiájával⁶, de hogy a normálisabb országokat is tételesen felsoroljuk: Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Svájc, melyekre úgyszintén vonatkoztathatók e sorok írójának megállapításai).

További fejtegetéseim során elsősorban a jogi fordítások azon nemével és síkjával kívánok foglalkozni, melynek befogadói a szakemberek. Tartalmukat illetően a jogi fordítások tárgyai a jogszabályok, valamint a jog alkalmazásának folyamatában keletkező szövegek (bíróági ügyiratok, be-

⁶ A *Hausgeld* terminus például a volt NDK-ban a kórházi kezelés alatt álló biztosított családjának folyósított *táppénzt* jelentette, míg az NSZK-ban e kifejezéssel a *lakbért*, a *bérleti díjat* jelölik.

adványok, szerződések), vagy pedig tudományos és oktató jellegű cikkek, a jogirodalomban létrehozott termékek.

A tételes és kimerítő fölsorolás szándéka nélkül néhány példát említenék a nemzetközi jogforgalom köréből, mely a jogi fordítás egyik legfontosabb megnyilvánulási formája, hiszen az államközi kapcsolattartás, valamint a nemzetközi szervezetek, a gazdasági, a művelődési és a tudományos testületek, továbbá a magánszemélyek közlekedésének egyaránt vannak jogi vonatatai. Ide tartoznak a polgári meg a büntető ügyekben kért és szolgáltatott nemzetközi jogsegély, a nemzetközi szerződések és megállapodások megkötését megelőző előkészítő tárgyalások, illetve a már aláírt kontraktusok becikkelyezésének eljárása, a külkereskedelmi, a nemzetközi gazdasági műveletek, a nemzetközi áru- és személyforgalom ügyletei, az idegenforgalom, a szerzői jog, a polgári perek, a nemzetközi elemeket tartalmazó nemperes és közigazgatási eljárások, a családi jog, különféle dokumentumok, magánokiratok, örökösödési iratok stb.

A törvényszövegek fordításának témakörében csupán néhány „kezdő” ötletemet, alapvető megjegyzésemet mondom el, e problematika ugyanis központi helyet foglal el a jogi aktusok két- és többnyelvű előkészítésének és szerkesztésének módszertanában, s kedvenc témámnak is előléptethetem azzal a kikötéssel, hogy elsősorban a többnyelvű környezetekre és közösségekre kell vonatkoztatni, nem pedig általában minden jogrendszerre. A törvényfordítás különleges szerzet a tekintetben is, hogy jellegzetessége szerint nem elsősorban a szakember-címzettekhez szól, ennél fogva a fordítás nyelvezete elsősorban közismert köznyelvi, sőt népnyelvi eszközökkel él, de úgyszintén – s e kritériumot állandó jelleggel imperativusnak szoktuk titulálni – a törvények és fordításuk nyelvezete nem nélkülözheti a szükséges mennyiségű szakmaiságot és a tudományosságot sem.

Minden fordítás szellemi művelete forrásnyelvi szövegből indul ki, melyet többirányú, szerteágazó és alapos elemzésnek ildomos alávetni, értelmezzük tehát, majd a célnyelv megfelelő ekvivalensének föl kutatásához látunk hozzá, s végezetül – az elmondottak mindegyikének eredményeképpen, az adott szöveg szükségleteivel összhangban – megfelelő formába öntjük. Ezt az eljárást természetesen sokkal egyszerűbb leírni vagy körülírni, mintsem korrektül lebonyolítani, mert a jogi nyelv egy csomó, a fordító számára megrökönyítő meglepetést rejt magában, ami nem különben vonatkozik a változatos sokrétűséggel lesben álló csapatókra. E munka szerzője ámulattal adózik a szépirodalmi műfordítások terén incselkedő, furmányos nehézségeket könnyű kézzel megoldó irodalmár fordítók teljesítményének, s mivel e tárgykör oly messze esik szakmai érdeklődésétől, mint Makó Jeruzsálemtől, visszatérve a szaknyelvekre, ugyanezzel a hódolattal viseltetik a

műszaki fordítók azon egyéniségei iránt is, akik nemcsak hogy a megfelelő terminus kiválasztásakor sziporkáznak, hanem egyúttal keresetlen egyszerűséggel ecsetelik az adott műszaki ág szavainak fogalmi meghatározását is. Mindezek a közlések azonban nem változtatnak azon a verejtékezést kiváltó tényen, miszerint a jogi fordító szintén a legmagasabb fokú nehézségeket és bonyodalmakat kénytelen megoldani.

Panaszaim és a buktatók fölötti búsongásom tárgya e helyütt nem a lingvisztikai, mondattani, vagy esetleg szóalaktani természetű problémamegoldó képesség véges mivolta, hiszen megdönthetetlen vélelemnek tartjuk a fordító által holtbiztosan és szerkezetében kezelt forrás-, valamint célnyelvet egyaránt. Méltatlan volna e ponton a jogi tudásban megbúvó, néha tátongó hiányosságokra és hézagokra gondolnunk, mert a fordító kötelezően rendelkezik oly fokú tudással és ismeretanyaggal, melynek segítségével biztonságosan igazodhatik el a megfelelő nyelvi pár jogrendszereiben. A zavarok akkor válnak ágaskodóvá, amikor a szöveg érdemi tartalmából, illetve a nyelven kívüli tényezőkből szinte láthatatlan módon valós okok törnek a felszínre, pontosabban a fordításra kiválasztott szövegbe. Nem létezik ugyanis föltétlen azonosság a tények, illetve a jogi tartalmakra reflektálni kívánó nyelvi jelek között. Minden fordítás – s különösen érvényes ez a jog birodalmában eszközölt átültetésekre – pragmatikai és szemantikai nehézségei a konkrét körülményekből fakadnak. A pragmatika szót itt szemiotikai értelemben használok, tehát azt szükséges megoldanunk, lehetőség szerint ingadozások nélkül és egyenes egyértelműséggel, vajon miféle viszony jellemzi a nyelvi jelet és annak befogadóját az üzenet küldőjével szemben. Ezt a kapcsolatot egy egész kérdéskomplexum föltevéseivel tekinthetjük át: ki és mit, mikor és hol, miért és hogyan, milyen körülmények közepette mondott ki, avagy írt le. Ebből a bonyolult egészből az alábbi elemeket emeljük ki: hol, mikor és milyen föltételek mellett léptek a fönt fölsoroltak egymással kapcsolatba, és – minő váratlan fordulat – már megint a váltig hangsúlyozott determinánsokhoz: az idő, a tér és a háttér egyenletrendszerének komponenseihez kanyarodhattunk vissza!

Minden gyakorló fordító jól tudja, hogy előre sohasem határozható meg, mely érából erednek a szembejövő szövegek – mondja el magvas gondolatát Karcsay (KARCSAY 1978). Bár a nevezett szerző szépeplékű személyes ismeretségünk okán, de nem elsősorban azért, hanem tudományos eredményei miatt, a legfőbb kedvenceim közé tartozik, ebben az esetben szelíd szembeszegüléssel vagyok kénytelen viseltetni álláspontja iránt. Állítása szerintem csak részlegesen pontos, mert nem szorul bizonyításra, hogy szinte minden szövegnek van címe és keltezése, mely tény számúzi a tétovázást, hiszen rámutat az adott mű származására. Ám tételezzük föl, hogy

„névtelen és keltezetlen” írás fordítására kényszerülünk. Ekkor – ha birtokában vagyunk az azonosítást megkönnyítő nyelvi, történelmi, politikai és jogtudományi ismereteknek – akadálytalanul fogjuk föllelni a minőséges, rendeltetésszerű és sikeres vállalkozásunk realizálásához szükséges alkotóelemeket. Ha például a fordító Werbőczy *Tripartitum*ának magánjogi rendelkezéseit (WERBŐCZY 1894) elemzi-fordítja (a keletkezés ideje a XVI. század, 1514), biztosak lehetünk éleselméjűségében és sasszemű látásában, hogy egy másodperctőredékig sem gondolja majd: valamiféle múlt századbeli öngazgatási általános aktussal foglalatoskodik.

A tér, illetve a területi elkülönítés kérdése leginkább olyan nyelvekben merül föl, ahol más-más, eltérő államhatalmi berendezések és jogrendek használják az azonos nyelvi eszközöket. A gyarmatbirodalmi rendszerek örökségeként mind a mai napig a valamikori gyarmatosítók nyelvét is használják az immár függetlenségüket kivívott államokban. A spanyol nyelv ezek szerint különböző országok jogrendszerének szókészleti formába öntésére szolgál, ez a körülmény legfőltűnőbbben Kuba példáján érdekfeszítő, melynek államberendezkedése igencsak eltér a hispán nyelvi régió közép- és dél-amerikai országaitól, ám igen komoly jelentéstani eltérések mutatkoznak a többi spanyol nyelvű ország jogi nyelvezetében is. Ha a német hivatalos nyelvű államok jogi nyelvének pluralizációjáról érlelünk gondolatokat, megállapíthatjuk, hogy a különleges jogi hagyományok és fölfogások fogalmi és szóhasználati különbözőségekhez és különlegességekhez is vezettek és vezetnek, melyek elhanyagolása vastag félreértéseket eredményezhet. Amidőn a tér, illetőleg a területi hatály kérdésével bibelődünk el, nem veszíthetjük szem elől azt a körülményt sem, hogy a megértést gátoló szétválások egyazon államon belül is akadékoskodhatnak velünk, különösen, ha olyan összetett államberendezések esetei forognak fönn, mint a mi hosszú évtizedeken át funkcionáló szövetségi államunk.

A társadalom fejlődése idősíokban (az időtényező függvényében) zajlik. Egyáltalán nem mindegy tehát, mikor keletkezett a fordítandó szöveg. A nyelv változik és alakul, a társadalmi mozgásokkal párhuzamosan halad, néha csak araszol, másszor rohamlépésekben vágat a töretlen fejlődés útján. Vonatkoztatható ez a megállapítás magára a felépítményi jegyeket magán viselő rendszerre is, amely azonban a konzervatív alaphozzáállás miatt lassabban, szinte bicegve lépked előre, a társadalmi történések szövevényétől jócskán lemaradva. Nyilvánvaló, hogy egy régebben létrehozott jogi szöveg – ilyen volna például az *Osztrák Polgári Törvénykönyv* (ABGB 1811) – terminushasználata tekintetében elévültnek is minősíthető, korszerű szempontokat figyelembe véve archaizmusokat (BORKOVIĆ 1985) vagy historizmusokat (LUKOVIĆ 2009) lelünk föl benne (miközben nem tagadhatjuk a

klasszikus jogintézmények terminológiájának nagyfokú állandóságát sem), a tényállások és a fogalmak pedig mai értelmezésükben másmilyen jellegűek, mint amit a nyelvi jel első megtekintésével felületesen kikövetkeztethetnénk, megsejthetnénk. Mégis érdemes hangsúlyozni, hogy a jogi fordítások időbeli elemével kapcsolatosan nem ajánlatos mindjárt valamiféle hatalmas történelmi távolságokra gondolnunk. Az igazán ódon, archaikus szöveg a szó jogi értelmében és a gyakorlatban valójában igen ritkán buzog elő, s csupán elvétve kell szembeszegülnünk a múlt évszázadokban keletkezett okiratok néha köntörfalazóan kacskaringós nyelvezetével. Az időről még csak annyit, hogy az életkörülmények nap mint nap és megállás nélkül változnak, új jogintézmények jönnek létre, más intéciók viszont eltűnedeznek, tehát egy egész sor jogszabály, kiegészítés és módosítás születésével találjuk magunkat szemben, új szavak „teremnek” a régi fogalmak megjelölésére, és mint érzékelhettük: elengedhetetlenül szükséges a fordító diakronikus érzékenysége és magatartása csakúgy, mint minden „jogász-nyelvész” eme tulajdonsága és meglátásai.

Mind a térbeli, mind az időbeli különbözőségek okait a forrásnyelvben keressük: a gyökek a társadalmi berendezkedéshez vezetnek, az uralkodó gazdasági-kulturális viszonyok „akkor és ott” kérdésének pontos megválaszolásáig nyúlunk vissza. Az értelmezés, valamint a megfelelő ekvivalens föl kutatásának eljárásában a fönt vázolt módon vizsgált tartalom háttérel elemzéséből indulunk ki, nem pedig a puszta nyelvi képet vetítjük át a másik nyelvre. E harmadik elem az adott állam földrajzi, etnikai, történelmi, gazdasági, kulturális és politikai komplexumának átfogó áttekintését foglalja magában, és teljesen természetes, hogy az értelmezés során e tényezőket egytől egyig a mozgó világ fejlődésének dinamikájában, sohasem statikusan kell szemlélni, tekintetbe venni és tiszteletben tartani.

IRODALOM

- ABGB – Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für das Kaisertum Österreich. 1811.
- BENKŐ Loránd (szerk.): *A magyar nyelvi történeti-etimológiai szótára, III. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 935.
- BLAGOJEVIĆ, Slobodan M.: *Uvod u pravo*. Visio Mundi academic press, Novi Sad, 1994, 298–301.
- BORKOVIĆ, Ivo: *Postupak i tehnika izrade pravnih propisa*. Informator, Zagreb, 1985, 100.
- EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 342.
- KARCSAY Sándor: A társadalomtudományi és a műszaki-természettudományi szövegek fordításának elméleti és módszertani eltérései és a jogi fordítások követel-

- ményei. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 8–9/1976. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest, 1976, 359–362.
- KARCSAY Sándor: Szakszöveg – szakfordítás. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 11/1978. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest, 1978, 515–521.
- LUKIĆ, Radomir D.: *Tumačenje prava*. Savremena administracija, Beograd, 1961, 202.
- LUKOVIĆ, Miloš: *Bogišićev Zakonik – priprema i jezičko oblikovanje*. Srpska akademija nauka i umetnosti–Balkanološki institut, Beograd, 2009, 299.
- VÉGHÉLYI Péter–CSINK Tamás: *English-Hungarian Medical Dictionary*. Terra, Budapest, 1988, 621.
- VISKOVIĆ, Nikola: O tumačenju pravnih akata. = *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 3–4/1981. Pravni Fakultet, Zagreb, 1981, 369–390.
- VISKOVIĆ, Nikola: *Jezik prava*. Naprijed, Zagreb, 1989, 144.
- VISKOVIĆ, Nikola: *Argumentacija i pravo*. Dosije, Beograd, 2004, 23.
- WERBÖCZY István: *Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae*. Ford.: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen Werbőczy István Hármaskönyve címmel. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.

Linguistic interpretation of legal texts and legal translations

Linguistic interpretation, as a tool for identifying the genuine will of the legislator and the legal practitioner

It is an unquestionable truth that the primary system used in human communication is the language, the spoken word. Legal norms and regulations are thus also represented by the language, i.e. by words or by widening the 'basic unit'. The terminologist of the law can proudly set the basic thesis for all further analysis: linguistic interpretation is the first approach which represents the beginning of any procedures connected to the interpretation of legal regulations and without what any other ways of interpretations become impossible.

Key words: communication, norm, terminology, interpretation, nomotechnics

Jezičko tumačenje pravnih tekstova i pravni prevodi

Jezička interpretacija kao sredstvo identifikacije prave intencije zakonodavca i primenjivača zakona

Nesporna je aksiomska istina da tokom komunikacije između ljudi primarno korišćeni sistem čine jezik, govor, reč. Prirodno je da pravne norme i propise takođe predočavamo posredstvom reči, ili proširivanjem „osnovne jedinice”. Terminolog prava može da s ponosom konstatuje ishodišnu tezu svake dalje analize: osnovni

način koji znači početak postupka interpretacije pravnih propisa predstavlja jezičko tumačenje, bez čega je nemoguće da se pristupi ostalim interpretativnim vrstama.

Ključne reči: komunikacija, norma, terminologija, interpretacija, nomotehnika

Beérkezés időpontja: 2017. 02. 13.

Közlésre elfogadva: 2017. 03. 03.

Svetislav Đ. Rajšić

Protestáns Teológiai Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék, Újvidék
prostor.rs@gmail.com

Sladana S. Paroški

Szabadka Városi Tanácsának szaktanácsosa
Sladja.paroski@gmail.com

A SZABADKAI BÁBSZÍNHÁZ MEGALAPÍTÁSA – OTON TOMANIĆ PEDAGÓGIAI KÜLDETÉSE

The establishment of the Puppet Theatre in Szabadka – The pedagogical mission of Oton Tomanić

Početak rada pozorišta sa lutkama u Subotici – Velika pedagoška misija Otona Tomanića

A szöveg a szabadkai bábszínház megalakulásával foglalkozik. A Sokol Otthon felépítésének körülményeit írja le, amelynek keretén belül kezdte el működését a bábszínház. A szabadkai színháztörténet hosszú múltra tekint vissza, amelyben a gyermekszínház megalapítása a korabeli bonyolult társadalmi körülmények között úttörő vállalkozásnak tekinthető, mely vállalkozás lefektette a későbbi gyermekszínház működésének alapjait. A korabeli források segítségével rekonstruálni tudtuk azt a művelődéstörténeti vállalkozást, amelynek kulcsfigurája Oton Tomanić volt, a szabadkai bábszínház alapítója és igazgatója.

Kulcsszavak: Sokol Otthon, bábszínház, Oton Tomanić, repertoár, művelődésügyi és pedagógiai tevékenység, gyerekek, közönség

A szabadkai színháztörténet gazdag múltra tekint vissza, amelynek szerves része a Szabadkai Gyermekszínház története. A múlt század harmincas éveiben a gyermekszínház alapítása társadalmi szempontból is küldetésszerű vállalkozásnak tekinthető. A küldetés megvalósításának terhére azok a személyek vállalták magukra, akiknek jól kidolgozott elképzelésük volt erről a város szempontjából úttörő tevékenységről. Ezeket a személyeket elsősorban tevékeny baráti kapcsolatok kötötték össze. E kötődések olyan jelentős pedagógiai és művelődéstörténeti vállalkozásokat eredményez-

tek, amelyek a gyermekszínház megalapításában döntő szerepet játszottak. A gyermekszínház a mai napig aktívan működik azokon a kereteken belül, amelyeket e szorgalmas, kulturális tevékenységet végző emberek teremtek. A szabadkai bábszínház a szakma legszínvonalasabb művészeit alkalmazta az évtizedek során. Folyamatosan változó önidentitásának keresése folytán jelentős számú szerb és európai rendezőt foglalkoztatott, amelyek közül néhánynak a gyermekszínházból indult a rendezői karriere is.

A szabadkai bábszínház megalapítása Oton Tomanić (Oton Tomandl)¹ építészmérnök nevéhez fűződik, aki 1920-ban érkezett Szabadkára (RIS-TOVSKI 1995: 41). Tomanić a város viharos éveiben érkezik, a trianoni békeszerződés után, mikor az éppen megalakult új állam, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság állami-jogi rendjének részévé válik a város (SAJTI 2010: 13). Ugyanebben az évben kezdi építészmérnöki tevékenységét Kosta Petrović mérnök is, a két háború közti Szabadka művelődésének egyik legfontosabb alakja (MAČKOVIĆ 2004: 95). A két mérnök életútja 1920-tól folyamatosan egybefonódik, és a közös szakmai szempontok mellett aktivitásuk egyik legfontosabb kapcsolódási pontja a Tornászegylet megalapításának terve volt. A mozgalom alapelvét egyik alapítója, Miroslav Tirš határozta meg: „a legalapvetőbb feladatunk népünket megtartani olyan erőben, amely a nép megmaradását szolgálja” (GANGL 1930: 5). Tomanić irányításával alakult meg a gyermekszínház, amely közönségének szórakoztatását biztosították a színház színes előadásai. Tomanić szerény hagyatékából derül ki, hogy óriási reménnyel fogott hozzá a gyerekekkel való pedagógiai tevékenységéhez. Az a hit vezette, hogy színházában egyebek mellett hasznos dolgokat is tanulhat majd az odalátogató közönség. A szabadkai színházi közönség nemzedéke legnagyobb részének a színházzal való első találkozását éppen a gyermekszínház jelentette, ahol megtapasztalhatták a játék örömét, egymás megértését és a komikum jelentőségét.

Hosszan tartó felkészülés után, 1919. október 5-én (vasárnap délután 3 órakor a Városháza tanácstermében) megtartották a Szabadkai Tornászegylet alapítógyűlését. Petrović mérnök úr, Tomandlal együtt, 1921-ben vált az egylet tagjává. A következő évtizedekben az egylet szerteágazó tevékenységet folytatott, a hatalmas munkát pedig az 1930-ban (szeptember 6-án, az I. Péter szerb király születésnapjára szervezett ünnep keretén belül)

¹ Oton Tomanić 1890-ben született Brčkóban. Grazban fejezte a főiskolát, majd 1920-ban a Városi Tanács felkérésére Szabadkára érkezett. Számos háború előtti szabadkai építmény hordozza Oton Tomanić keze munkáját. Egyebek mellett a Sokol Otthon épülete is, amelyben a mai napig működik a gyermekszínház, amelyet Tomanić kezdeményezett és alapított meg a Sokol Otthonban. Tudását és tapasztalatát az Építészeti Középiskolában való munkája során adta át tanulóinak. 1982-ben halt meg Szabadkán.

megszületett, felettébb fontos terv koronázta: a Sokol Otthon megépítésének terve. Ennek alkalmával Kosta Petrović felolvasta I. Sándor trónörökös következő határozatát: „Királyi Hivatal, 802/930 sz., Újvidék Királyi Bánsági Igazgatóságának, a Királyi Hivatal tisztelt jelentése alapján őfelsége, a Király, méltóztatik jóváhagyni a szabadkai Sokol Otthon új nevének használatát, az I. Sándor Király Jugoszláv Népotthon nevet. Kérném, hogy ezen hivatalos Határozat továbbíttassék a Szabadkai Torna Egyletnek értesítésül.” A következő években mindinkább nőtt a Sokol Otthonban történő aktivitások száma, majd 1933-ban következett be a döntő pillanat, amikor, Tomanić szavai szerint: „szükségét éreztük annak, hogy a szervezett gimnasztikai programok mellett a gyerekek számára oktató jellegű szórakozási lehetőségeket is nyújtsunk. Felmerült a bábszínház megalapításának kérdése egy jövőbeni gyermekszínház elődeként szolgáló intézmény megalakításaként” (TOMANIĆ 1971: 11). 1933 őszén kezdték meg a bábszínház megalapításának előkészületeit. Oton Tomandl, a bábszínház ötletének atyja a Tornászegylet tagjai elé tárta a színház megalapításának okait. „Az egylet vezetése megfontolta a betérjesztett ajánlatot, és az adott szempontok megtárgyalása után engem választottak ki a gyermekekhez oly közel álló és merőben különleges színház létrehozásának megszervezésére” – emlékezett vissza Tomanić (TOMANIĆ 1971: 11). A szabadkai művelődési élettel foglalkozó közvélemény nagy figyelemmel követte a gyermekszínház megalapítása körüli fejleményeket.

1934 elejéről származik egy érdekes adat a gyors fejlődésbe kezdett bábszínházzal kapcsolatban. A *Jugoslovenski dnevnik* lapjain volt olvasható, hogy a Tornászegylet, miután felismerte „a bábszínház értékét és jelentőségét, Oton Tomandlt Szlovéniába küldte egy tíznapos ljubljanaai bábművészeti képzésre”. Ezen a tanfolyamon Tomandl „báb- és díszlettervezést, illetve ezekhez hasonló ismereteket szerzett”, és az adatok szerint karácsonykor meg is tartotta első bábelőadását. Erre az előadásra a Tornászegylet 5000 dinárt biztosított számára, melyből 3000 dinárt költöttek el. Ebből az összegből Tomandl 55 teljesen felszerelt bábót és 25 bábfejet biztosított az előadáshoz. 160 dinár volt egy báb ára, egy bábfejet pedig 30 dinárért vásárolt, így a teljes összeg 9550 dinárt tett ki. A bábok biztosítása mellett Tomandl 12 előadáshoz hozott létre díszletet – összesen 34 darabot –, 3600 dinár értékben. A szövegből megtudhatjuk még, hogy ezek mellett szerzett még padokat, székeket, asztalokat és egyéb színpadi kellékeket is összesen 450 dinár értékben, így a teljes összeg, azaz a bábszínház teljes leltára 13 600 dinár volt. A *Jugoslovenski dnevnik*ben megjelent cikkből ismeretes, hogy Tomandlnak Jelica Mazić, Mara Bačlija és Maca Ivandekić segítettek a munkában, a díszletkészítésben pedig Magda Mamužić és Far-

kas Béla voltak segítségére. Tomanić a szakmai elhivatottsághoz és a baráti hangulathoz ragaszkodott, amely nélkül nem jártak volna eredménnyel. A korabeli újságcikkek olyan benyomást keltenek, hogy Tomanićék teljes mértékben élvezték az általuk létrehozott szellemi kalandot. Nagyon gyorsan jelentős intézménnyé vált a rohamosan fejlődő bábszínház.

A Tornászegylet aktivitásainak részleteiről az 1934 januárjában megjelent *Szabadkai Tornászegylet tavalyi aktivitásairól* című jelentésből kapunk információkat, melyet szintén a *Jugoslovenski dnevnik* hozott le. Ebből megtudhatjuk, hogy az új színház déli oldalán egy „amfiteátrumszerű nyári színpadot” építenek. Ilyen színháza csak a Ljubljana-i Tornászegyletnek van jelenleg, írja a cikk, hozzátéve, hogy az amfiteátrumot „ezer férőhelyre tervezik, 442 ülőhelyet, 54 páholyt és 37 állóhelyet terveznek”. 1934 elején a Lénárd Testvérek nevű cég több alkatrészt dolgozott ki a bábszínházhoz kellő bábok törzseinek mozgatásához és a mechanizmusaikhoz. Farkas Béla festőművész folytatta a díszletek megalkotását. Február végére befejezte a kulisszák és a képek megfestését, és 34 prospektust készített. 1934 végén nagyban folytak a bábszínház részlegének előkészítését és a színdarabok megszervezését biztosító munkálatok, így hamarosan meg is tarthatták az első előadásokat. Tomanić a következőket mondja erről az úttörő vállalkozásról: „A tanfolyam végeztével feltúrtem az ingujjam, és cselekedni kezdtem a saját költségemre. A lakásom egyik szobáját műhelynek alakítottam át. Annak ellenére, hogy feleségemet különösebben nem érdekelte a dolog, nem ellenezte az egyik szoba »elkobzását« műhelyvé való átalakítás céljából. Amikor belátta vállalkozásom nehézségét, abba is beleegyezett, hogy a másik szoba egy részét szabóműhellyé alakítsuk. 1933-ban nem várhattuk az oly szükséges anyagi támogatást egyik oldalról sem, ezért a család költségvetésének nagy részét fektettem bele a mindenféle dolgok, szerszámok, cérnák, szögek, ecsetek, ragasztó és különböző nélkülözhetetlen kellékek megvásárlására” (TOMANIĆ 1971: 11). Az ügy iránti elkötelezettség, az áldozatkészség és az alkotóerő volt a szabadkai bábszínház megalapításának és fejlesztésének mozgatórugója (RISTOVSKI 1995: 41–43). A mindennapi munkálatok során és a kezdeti lendület következtében felmerült gondokról és kételyekről Tomanić a következőket írja: „Nagy gondot okozott találni olyan megfelelő szöveget, amelyet a bábok elmondhatnak, a fiatal közönségnek pedig leköti a figyelmét, meg is érti és szórakoztatja is egyben. Akkoriban még itt nem lehetett találni megfelelő irodalmat nyomtatásban, mert ilyen kiadványokat még nem árultak. Csak kéziratok voltak, melyekhez nagyon nehezen lehetett hozzájutni, hozzáértő és önkéntes dramaturgot találni pedig majdhogynem teljesen lehetetlen vállalkozás volt. Miután megoldódott a megfelelő repertoár megszerkesz-

tésének kérdése, a következő gond a bábszínháznak otthont találni volt” (TOMANIĆ 1971: 12). Egy 1933-ból származó jelentésből valóban arról olvashatunk az I. Sándor Király Népotthon építésével kapcsolatban, hogy az még nincs befejezve, de már „van benne élet”. 1934-ig csak a földszint épült meg, illetve az épület tartópillérei, majd oldalról építettek egy részt a közönségnek, és kialakították a zenekar helyét. Információt találhatunk még az építés anyagi oldaláról is, illetve azokról a segíelyekről, amelyeket különböző személyek és intézmények adományoztak, azzal a megjegyzéssel, hogy az otthon építéséhez jelzáloghitelt vettek fel a Jelzálogbankból 3 millió dinár értékben. 1934. január 21-én megtartották a Tornászegylet IV. rendes gyűlését, amelyen a társaság vezetői funkciójáról döntöttek, tizenhárom év után lemondott Kosta Petrović, akinek helyére Ante Tadićot² választották meg, az ő helyettese pedig Nenad Rajić lett. Míg a Tornászegyletben nagy változások mentek végbe, és az építkezés lassan haladt, Tomanićot a színház elhelyezkedésének problémája aggasztotta. A színház nem egy „torony ég és föld között – hol találjunk neki helyet akkor”, tette fel a kérdést joggal. A helyiségek nagysága alapján egyedül a gimnáziumok termei jöhettek volna számításba, de az ötletet „indokolt ellenállás fogadta” (TOMANIĆ 1971: 11). Miközben Tomanić tervét ellenezték, számos kezdeményezés vette kezdetét, amelyek célja a Sokol Otthon termeinek elfoglalása volt. Egyebek mellett 1933 decembere végén a Sokol Otthon gyakorlópályáján korcsolyapálya nyílt, melyet a téli időszakban használtak. A korcsolyapálya mellett az otthon 1933 végén kezdeményezte a lovas kör megalapítását is, melynek munkálataihoz a katonaság nyújtott segítséget. Az év utolsó napjairól származó hír szerint Kosta Petrović 4000 dinárt adományozott az otthonnak az épületen végzett munkálatok felgyorsítására, azzal, hogy korábban, 1926-ban már ajándékozott 7500 dinárt az otthon alapjának létrehozásakor. Ezen alapból alakítottak ki végül egy alagsori helyiséget a bábszínház részére, az akkor még épülőfélben lévő otthonban. Miután az illetékes szervek beleegyeztek, hogy átmenetileg ide költözzön a bábszínház,

² Ante Tadić 1892. június 17-én született a horvátországi Stari Gradban, Hvar szigetén. Apja Juraj Tadić (tengerész és földbirtokos), anyja neve Vinka, született Kovačević. Tadić az általános iskolát szülőfalujában végezte, majd a reáliskolát Splitben, ahol 1911-ben érettségizett. Tanulmányait a zágrábi és a prágai Bölcsészkarokon folytatta. Tanulmányai mellett kétéves testnevelési tanfolyamot is fejezett a Bölcsészkar keretén belül (Természettudományi és Testnevelés Szakon). 1913-ban kötelező vizsgát tett filozófiából és pedagógiából. 1914-ben besorozták, 1918-ban szerelt le a katonaságból. Ebben az évben fejezte a zágrábi egyetemen folytatott tanulmányait, majd 1919-ben testnevelésből tanári vizsgát tett Zágrábban, 1921-ben ugyanitt természettudományok professzoraként vizsgázott. Lásd még: *Ante Tadić u Subotici, podaci za zavičajnu zbirku naučnog radnika i publiciste Ante Tadića*, 1979.

akció indult a színházmegindításra a legkülönbébb munkákban és anyagokban való önkéntes adományok által. A nyílászáróknak szánt nyílásokba ablakokat helyeztek, a mennyezeten lyukakat fúrtak a csöveknek, használt kályhákat szereztek, a színpad feletti részen egy sátorszerű mennyezetet alakítottak ki stb.” – emlékezett vissza Tomandl (TOMANIĆ 1971: 12). Ilyen szerény körülmények között jött létre az első szabadkai bábszínház, mely a kezdetekben előre nem látható gondokkal küzdött: minimális fényforrást kellett bevezetnie a közönség és a színpad fölé, padokat kellett szerkesztenie a közönség számára, ki kellett alakítania egy színpadot, és tűzrevalót kellett biztosítani. Miután valamelyest felépült a színpad, megkezdtek a tervezett előadások próbáit. Mindegyik előadáshoz szükség volt két személyre, a szavalóra és a bábot mozgató személyre. Ezeket főként gimnazisták és részben szakmunkások soraiból választották. „Az egész egyfajta dilettáns tempóban haladt, de óriási lelkesedés övezte” – írta Tomanić (TOMANIĆ 1971: 12), akinek mély meggyőződése volt pedagógiai küldetéséről, és elégedetten követte a kivörösödött, izgalmaktól lázas gyermekarcokat a nagy sürgés-forgásban.

Végül 1934. december elején, hosszas felkészülések után, hivatalosan is megszületett a bábszínház, amelyről a *Jugoslovenski dnevnik* december 6-ai számából olvashatunk részleteket: „A Sokol Otthon jóvoltából Szabadkán megalakult az első bábszínház. A színház igazgatója Oton Tomandl (Oton Tomanić) építésmérnök, aki Ljubljánában végezte a bábművészeti képzést” (LAKIĆEVIĆ–BAČLIJA 1984: 3).

Ezzel egy érdekes időszak vette kezdetét a szabadkai bábszínház történetében, amelyben a gyerekek olyan bábelőadásokat élvezhettek, mint a *Prvi nastup* (Az első fellépés), a *Pero i Zorica na klackalici* (Pero és Zorica a libikókán), a *Šilja i Pilja i njihov automobil* (Šilja, Pilja és az autójuk), a *Đavo i dukati* (Az ördög és az aranypénz), a *Ćira i Spira i njihov magarac* (Ćira, Spira és a csacsijuk) és a többi. Tomanić nem titkolta megelégedettségét, mely a sikerekből származott: „Amikor megnyíltak a nézőtér ajtói, a gyermekek türelmetlenül özönlöttek befelé, hogy helyet foglaljanak. A pusztákról eredő kis csorda csörömpölése jelentette, hogy kezdődhet az előadás. Miután a gyermekzsivaj elnémult, egy fából készült vékony lap emelkedett fel a színpadból. A kimeresztett gyermekszemek magukba szívták a varázslatos látványt. A bábuk életre keltek a színpadon, és azonnal a gyermekek kedvenceivé váltak. Többek mellett Šiljo is, akit különösen szerettek. Később a gyermekek arról faggatták a szüleiket, hogy tudják-e, ki lehet Šiljo apukája, a szülők pedig ujjal mutogattak rám. Így lettem én Šiljo apukája, egészen addig, amíg a háborúban meg nem semmisült a bábszínház” (LAKIĆEVIĆ–BAČLIJA 1984: 3). Tomanić hozzáállása csak látszólag

tűnhetett higgadtnak, ugyanis mélyen hitte, hogy az előadásoknak a problémával való identifikációt, a beleélést és az előadással való együttélést kell szolgálniuk, és el is érte a célját, mely szerint a gyermekek mélyebb érzelmi és értelmi kapcsolatot alakítottak ki a színházzal. A szépművészetek és a színház iránti fogékonyság a legkorábbi gyermekkorban formálódik, a színház iránti szeretet serkentése a háború előtti Szabadkán pedig vitathatatlanul Tomanić érdeme.

A második világháború után Tomanićnak sikerült annyi erőt gyűjtenie, hogy felújítsa a lerombolt gyermekszínházat, amely hamarosan az új nemzedékek „kedvencévé” vált, akik ezután már a bábszínházzal együtt nőhettek fel. Tapasztalatát és tudását az Építészeti Középiskolában való tanári munkája által adta át a fiatalabb nemzedékeknek. Oton Tomanić 1982-ben halt meg Szabadkán (RISTOVSKI 1995: 41–43). Tomanić kimagasló teljesítményű vállalkozása és tanári munkássága miatt egyaránt kiemelt helyet foglal el Szabadka történetében. A színházban tevékenykedők újabb nemzedékéhez tartozván, az új idők követelményeinek megfelelően az újítás és az egyensúly létrehozására törekedett. A caligarista bábszínházától egészen a mai, kortárs bábszínházig nemzedékek nőttek fel magas követelményű színházi előadásokra járva. Tomanić a bábszínház megalapításával egy izgalmas színházi dialektikába kezdett. Olyan varázslatos panoptikumot hozott létre, amely mindazokat tanította és formázta, akik a színháznak és a színházból éltek.

Lenkes László fordítása

IRODALOM

- GANGL, Engelbert: *Slavenska zemlja – dom Sokolova. Sve slavensko sokolstvo*. Beograd, 1930.
- LAKIĆEVIĆ, Slavica–BAČLIJA, Eva: *Put dug pet decenija. = Pola veka malog teatra*. Subotica, 1984.
- MAČKOVIĆ, Stevan: *Industrija i industrijalci Subotice*. Subotica, 2004.
- RISTOVSKI, Ljubica: Oton Tomanić (prilozi za pozorišnu biografiju 1933–1949). = *Rukovet*, br. 1–2–3., 1995.
- SAJTI Enikő: *Magyarok a Vajdaságban 1918–1947*. Újvidék, 2010.
- TOMANIĆ, Oton: *Na izvoru – Dvadeset pet godina profesionalnog rada 1946–1971*. Subotica, 1971.

The establishment of the Puppet Theatre in Szabadka – The pedagogical mission of Oton Tomanić

The text deals with the establishment of the Puppet Theatre in Szabadka. The text describes the circumstances under which the Sokol House – where the mentioned theatre began with its work – was built. The history of the theatre in Szabadka has a long tradition and the foundation of the Children's Theatre can be seen as a pioneer undertaking – considering the complexity of the social context of the time. This undertaking laid the foundation for the work of the later Children's Theatre. With the help of contemporary sources, we were able to reconstruct the steps of this culturally and historically valuable undertaking, whose key figure was Oton Tomanić, the founder and director of the Children's Theatre in Szabadka.

Key words: the Sokol House, puppet theatre, Oton Tomanić, repertoire, cultural and pedagogical pursuit, children, audience

Početak rada pozorišta sa lutkama u Subotici – Velika pedagoška misija Otona Tomanića

U tekstu se bavimo počecima rada Lutkarskog pozorišta u Subotici. Predočene su okolnosti izgradnje Sokolskog doma pod čijim okvirom je delovalo pozorište. Pozorište u Subotici ima dugu tradiciju a formiranje dečjeg teatra bio je, u složenim društvenim okolnostima, pionirski poduhvat u kojem su postavljeni temelji za buduće delovanje ustanove kulture Dečje pozorište. Tragovi u datim artefaktima poslužili su nam da rekonstruišemo kulturni poduhvat u čijem središtu se našao Oton Tomanić, osnivač i direktor prvog Lutkarskog pozorišta u Subotici.

Ključne reči: Sokolski dom, Lutkarsko pozorište, Oton Tomanić, repertoar, pedagoški i kulturni rad, deca, publika

Beérkezés időpontja: 2017. 02. 03.

Közlésre elfogadva: 2017. 03. 02.

Czékus Géza

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, egyetemi rendes tanár, dékánhelyettes
czekus.geza@gmail.com

A SZABADKAI MAGYAR TANNYELVŰ TANÍTÓKÉPZŐ KAR ELSŐ TÍZ ÉVE

A jubileumi kötet kiadója a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar (ISBN 978-86-87095-70-0). Szerkesztője Németh Ferenc, a kar docense. A 300 példányban 2016-ban megjelenő könyv terjedelme 290 oldal, ebből (az utolsó) 32 színes fotómelléklet. A kiadványban fél- vagy egész oldalas fekete-fehér felvételek találhatók. Minden kép aláírással ellátott. Emellett egy DVD-t is tartalmaz a kötet fotómellékletekkel. A tördelés és a nyomtatás a Grafoprodukt munkája.

Az MTTK 2006 októberétől az Újvidéki Egyetem keretein belül tevékenykedik. A kötet visszatekintés az elmúlt tíz évre. Arra az útra, amit 2006-tól valamivel több mint tíz alkalmazottal kezdett meg, egészen 2016-ig, negyvennyolc foglalkoztatottig. Arra az útra, mely négy tanteremmel, két irodával és egy kis könyvtárral kezdődött. Azóta a Sárga ház területének több mint a fele funkcióban van, a termék egy része szaktanterem.

A kötet fejezetei: *Irányelvek, Szabadkai előtörténet, Egyetemi struktúra, Tudományos horizontok, Elismerések, A karon diplomáztak, Az MTTK ma*, valamint magyar, német, angol, szerb és horvát nyelvű *Összefoglaló*.

Az első oldalakon a jelenlegi dékán köszöntője, majd az Újvidéki Egyetem három leköszönt és az aktuális rektor köszöntője olvasható. Őket követi Káich Katalin dékán, Takács Márta és Josip Lepes ügyvezető dékánok gondolata. A funkcióban lévő dékán jegyzi meg: „A 2006-ban történelmét büszkén folytató intézmény az egyetemi tanítóképzésbe illeszkedett be, de rövidesen megindult az óvodapedagógus szak eléréseért folytatott szakmai küzdelem és az azzal összefüggő feladatok teljesítése.

Közben a képzési környezet, a követelmények sokat változtak (minőségi követelmények, felsőoktatási akkreditációs rendszer, kreditrendszer, pályázati rendszer).

Az évforduló indok a vissza-, illetve a jövőbe tekintésre. A múltra vonatkozóan három tényezőt tudunk megjelölni: az alapítást, az egyetemhez vezető rögzös utat és a képzési szerkezet átalakítását, amelyek egyben a minőségi változás folyamatát is jelentik. Az említett harmadik szakasz már valójában a jelen, amely magába foglalja további fejlődésünket is.”

A következő fejezetben az MTTK megalapításáig vezető utat ismerteti Gábrity Molnár Irén, aki ennek a folyamatnak aktív részese volt. Arra a kérdésre próbálja megkeresni a választ, hogy a tanítóképző alapítása államcsapda vagy valóság volt-e? A megalapítás részleteiről Pintér János és Czékus Géza ír. Ezt az időszakot több, korabeli újságcikk hozza közelebb az olvasóhoz.

Megismerhetjük a kar struktúráját, az öt tanszéket, a tanszékvezetők nevét, az egyes tanszékek kapcsolatait, eseményeit és kutatási területeit.

A kötet egyik dokumentumértékű része a kar tanárainak és munkatársainak számbavétele. Amellett, hogy feltüntették a munkábaállás dátumát (és a munkaviszony megszüntetését), a tanárok esetében az egyetemi fokozatukat is megtudjuk: Káich Katalin, Pintér János, Silling István és Bogner István (egyetemi rendes tanárok) vonultak nyugállományba. Káich Katalin professor emerita (a karon nem tanít). Hózsá Éva és Czékus Géza egyetemi rendes tanárok mellett négy egyetemi rendkívüli tanár és tizennégy docens a minősített oktatók (mára ez a szám pozitív irányba változott). Rajtuk kívül tanársegédek, képességek oktatói és szakmunkatársak is tanítanak. Vendég-tanárokat is foglalkoztat a kar.

A 2009/10-es iskolaévben életre hívott Hallgatói Önkormányzat szerteágazó tevékenységét is megismerhetjük.

A *Tudományos horizontok* fejezetből megtudhatjuk, hogy a néhány száz könyvből álló könyvtári állomány mára hogyan fejlődött fel közel harmincezresre (a könyvadományozók nevével együtt). Az MTTK kilencvenhárom kötetet adott ki, ezek jelentős része tankönyv, szöveggyűjtemény vagy módszertani segédanyag. Az *Évkönyv* és a *Módszertani Közlöny* a két periodika.

Az MTTK húsz hazai és külföldi felsőoktatási intézménnyel tart fenn kapcsolatot. A tanárok tizenegy köztársasági vagy tartományi projektben vettek (vesznek) részt.

A nemzetközi Interdiszciplináris, a Módszertani és az IKT-konferenciák évente kerülnek megrendezésre. Mindhárom előadásaiból tanulmánygyűjtemény jelenik meg.

Az MTTK történéseit jól szemlélteti az *Eseménynaptár*.

A tanárok kitüntetéseinek és a hallgatók sikereinek ismertetése sem maradt ki.

Ugyancsak dokumentumértékű az MTTK-n oklevelet szerzett hallgatók listája. 2016. július elejéig (a kézirat lezártaig) 630 okleveles tanító, okleveles óvodapedagógus, okleveles tanító mester és okleveles óvodapedagógus mester vette át a diplomáját.

Az utolsó fejezet az alkalmazottakat mutatja be a következő adatok segítségével: név, beosztás, elérhetőség, születési hely, év, szakterület, egyetemi tanulmányok, munkahelyek, fontosabb publikációk és fénykép.

A fotóillusztrációk (Czékus Géza válogatása és szerkesztése) a szó szoros értelmében színeesebbé teszik a kötetet.

A DVD-melléklet (Czékus Géza szerkesztése) kiegészíti a kiadványt. A *Bevezető* után huszonkilenc mappába rendezett képsor van. Minden mappához van egy rövid bevezető. A mellékletből kapunk ízelítőt az MTTK megnyitójáról, vendégeikről (Sólyom László, Schmitt Pál köztársasági elnökök, Lezsák Sándor, a Magyar Országgyűlés alelnöke, Glatz Ferenc, az MTA elnöke, Göncz Kinga nagykövet asszony, Jeszenszky Géza Magyarország egykori külügyminisztere, Bálint András, Jókai Anna, nagykövetek és konzulok stb.), az MTK mindennapjairól (felvételi, az elsőévesek fogadása, gólyatáborok, kirándulások, akciók, megemlékezések, ünnepek, a kar népszerűsítése, sportnap, kutatók éjszakája, diplomaosztók stb.). Néhány dokumentumot is tartalmaz: a nagybeteg dr. Zolnai Albert vendégtanár a megalapítás alkalmából írt köszöntő levele (a megalapítást egy héttel élte túl), a működési engedélyek, az első tanszéki összejövetelek jegyzőkönyve, az első kollektív fényképfelvétel, az érvényben lévő oktatási programok stb.).

A kiadvány szövegéből és az illusztrációkból is kitűnik, hogy az MTTK 2006 óta a vajdasági és az egyetemes magyar kultúra és tudomány aktív részese, gyakran otthona is.

A jubileumi kötet szerkesztőbizottsága alapos munkát végzett.

Mi az, ami az olvasót, majdani kutatót (mert az egész kötet és melléklete is egy dokumentum) érdekelheti?

Átmenet az ÚE zombori Tanítóképző Kar szabadkai Kihelyezett Tagozatán folyó munka és az MTTK munkája között (hiszen a másodévesek az első évet a zombori karon hallgatták le). Az első (önálló) tantervek, a tantermek, azok felszereltsége, milyen intenzitással történt a fejlesztés (új tantermek, a padlástér funkcióba helyezése, a könyvtár és berendezések gyarapodása). Napi megélhetési gondokról is esik szó. A kar fontos tevékenysége a továbbképzések megszervezése. Ezek egy része a továbbtanulást – diplomaszerezést szolgálja. Több tízen ily módon jutottak oklevélhez. Hogy

történt a továbbképzések megszervezése (esetleg kik vettek rajtuk részt). Hány tantárgy (kurzus) feladatainak teljesítése után diplomázhat a hallgató? A másik terület az akkreditált továbbképzések megszervezése. Ezeken több százan gyarapították tudásukat. Sok kurzust a terepre is kivittek (Kanizsa, Újvidék stb.).

Talán a túlélési stratégiáról is bővebben kellett volna beszélni.

Az utolsó fejezetnek a jövő első fejezete kellett volna, hogy legyen: jövőbe tekintés, jövőkép. Sajnos, csak a dékánok köszöntőjében, a sorok közt olvashatunk erről. Mik a közösség elvárásai? Mik a tervek? Mi a realitás? Mit tud ma teljesíteni az MTTK?

A kötetet gazdagították volna a tanárok és/vagy hallgatók munkái. Legyenek azok tanulmányok vagy egyéb írások, rajzok.

Beérkezés időpontja: 2017. 02. 10.

Közlésre elfogadva: 2017. 02. 17.

ETO: 930.25(497.113Szabadka)
821.511.141(439)-9

BOOK REVIEW

Apró Erzsébet

· Nyugalmazott Pauler Gyula-díjas főlevéltáros, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár egy-
· kori munkatársa
· apro.erzsabet@t-online.hu

ÚTMUTATÓ A SZABADKAI TÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR HASZNÁLATÁHOZ¹

A Szabadkai Történelmi Levéltár levéltári kalauza I. A 2012-ben szerb nyelven megjelent kiadvány kiegészített és javított változata. Felelős szerk. Stevan Mačković. Sajtó alá rendezte Apró Erzsébet. Istorijiski arhiv Subotica–Szabadkai Történelmi Levéltár, Szabadka, 2016

A szabadkai levéltári anyag ismertetését tartalmazó, magyar nyelven megjelent *Levéltári kalauz* a 2012-ben szerb nyelven publikált kiadvány² kiegészített és javított változata. Magyar fordításban és a most is látható szerkesztett formában már 2014 nyara óta elérhető volt a levéltár honlapján.³

Nagy örömmre szolgál, hogy a *Levéltári kalauz* I. kötete tavaly nyáron Szabadkán, a budapesti Nemzeti Kulturális Alap támogatásával nyomtatásban is megjelenhetett. Hiánypótló kiadvány ez, ugyanis magyar nyelven eddig még nem jelent meg levéltári segédlete a Szabadkai Történelmi Levéltárnak. A vajdasági kutatókon kívül a külföldön élő, de Szabadka, Topolya és Kishegyes községek térségének múltjával, történelmével foglalkozó tudományos, helytörténeti és családkutatással foglalkozó kutatók, vagy a személyes irataikat kereső személyek érdeklődésére is egyaránt számíthat. Ez a levéltári segédlet különböző célú kutatómunkákat segítve hozzájárul e térség kulturális értékeinek védelméhez is.

A levéltári anyag legújabb, annak teljes anyagát ismertető általános segédlet I. kötete 2012-ben, II. kötete pedig 2015-ben jelent meg. Mind a kettőt a szabadkai levéltárosok fordították le magyar nyelvre. Az I. kötet

¹ Az ismertető a Szabadkai Történelmi Levéltár kiadványainak a 2016. november 14-én, a Szabadkai Városi Könyvtárban tartott könyvbemutatóján hangzott el.

² *Vodič kroz arhivske fondove Istorijskog arhiva Subotica, XVIII/1.* Odgovorni urednik: Stevan Mačković. Priredili: Tatjana Segedinčev, Zoran Veljanović. Istorijiski arhiv Subotica, Subotica, 2012.

³ http://www.suarhiv.co.rs/downloads/vodic/sztl_leveltari_kalauz.pdf
(Letöltés: 2015. 09. 13.)

már hagyományos formában is kézbe vehető, a II. kötet pedig még „csak” elektronikusan, a levéltár honlapján érhető el.

A Szabadkai Történelmi Levéltár fondjainak (iratképző szerveinek) és gyűjteményeinek száma 2010-ben 473, az őrzött anyag terjedelme pedig 6535,77 iratfolyóméter volt. Az I. kötetbe terjedelmi okok miatt csupán 220 fond ismertetője került, azaz ennyi iratképző szerv működése alatt keletkezett iratokról tájékozódhatunk belőle: az iratképző szervek nevééről, székhelyéről, működési idejéről, a levéltárban őrzött irataik évköréről és terjedelméről, rendezettségéről, korabeli és levéltárban készült segédletekkel való ellátottságáról. Vannak köztük olyan fondok, amelyek már nem gyarapodnak, iratainak levéltári rendezése és feltárása befejeződött, legmélyebb szintű levéltári segédletei is (regeszták, analitikus leltárak) elkészültek. A publikálásra szánt segédletek nyomtatásban is megjelentek, mint például a város feudális kori iratairól. Más iratképzőknél, mint például a ma is működő szervek (állami szervek, önkormányzatok, iskolák, vállalatok és mások) esetében pedig a rendezés és segédletkészítés egy adott állapotot rögzít.

A *Levéltári kalauz* I. kötete a vajdasági levéltárakra is vonatkozó *Utasítás* és annak kiegészítése alapján készült.⁴ A fondokat a levéltári törzskönyvi nyilvántartásba való felvételük alkalmával kapott fondszámok szerint közli. A településnevek – az 1970-ben⁵ és 2012-ben megjelent⁶ levéltári kalauzokban szereplő nevekhez képest – kiegészültek, és azok magyar elnevezését is tartalmazza a 2013-tól érvényes hivatalos vajdasági helységnévtár szerint.

A kötet fejezetei többek között az *Előszó*, benne a bevezető, az intézmény és a levéltári anyag története. Ezt követi a *Levéltári anyag ismertetése*, az *Útmutató a kalauz használatához*, a *Rövidítések jegyzéke*, majd pedig a fondok jegyzékei 1-től 220-ig:

Regisztratúra jellegű fondok;
Családi és személyi fondok;
Gyűjtemények.

A kalauzban való gyors tájékozódást és keresést a kiadvány végén található utófejezetek, a fondok rendezési elv szerinti jegyzéke és a mutató teszik lehetővé.

⁴ *Uputstvo za izradu Vodiča kroz arhivsku građu Srbije* je donela Redakcija Vodiča kroz arhivsku građu Srbije 26. decembra 2002. godine. Izmene u uputstvima izvršena 2007. godine: *Uputstvo za izradu Vodiča kroz arhivske fondove za arhive u Vojvodini*.

⁵ VOJNOVIĆ, Emil–ULMER, Gašpar–DIMITRIJEVIĆ, Mirjana–BULJOVIĆ, Te-reza: *Istorijski arhiv Subotica. Vodič kroz arhivske fondove*. Sremski Karlovci, 1970.

⁶ *Vodič kroz arhivske fondove Istorijskog arhiva Subotica XVIII/1*. Subotica, 2012.

A levéltári fondok eredete, keletkezési helye (provenientia), különféle rendszerbe sorolásuk az iratképző tevékenysége alapján a fondok rendezési elve/klasszifikációs sémája szerint a következő:

A)

1. Közigazgatási és közfeladatot ellátó szervek;
2. Jogszolgáltatási szervek;
3. Katonai szervek;
4. Oktatási, közművelődési, kulturális és tudományos intézmények és szervezetek;
5. Szociális és egészségügyi intézmények;
6. Gazdasági szervek és pénzintézetek;
7. Társadalmi-politikai szervezetek, társulatok és testületek iratai.

B) Családi és személyi fondok;

C) Gyűjtemények.

Lektorként és szerkesztőként is a legfontosabb feladatombnak éreztem, hogy figyeljek a szöveg szabatos fordítására, a magyar levéltári terminológia pontos használatára, valamint a korabeli közigazgatási szervek, intézetek és intézmények, gazdasági szervek és egyéb iratképzők 1918-ig, valamint az 1941 és 1944 közötti időszakban használt elnevezéseire, sőt a személyek neveinek, adatainak pontos közlésére, kiegészítve azokat olyan közigazgatás-, hely- és családtörténeti irodalommal, amelyek a szerb nyelvű kötetben nem szerepelnek. Így lett ez a magyar nyelvű változat nem csupán fordítása a szerb nyelvű kiadványnak, hanem annak kiegészített és javított változata.

A javítások néhány fond évkörének pontosítására, intézménynevek, levéltári szakkifejezések helyesbitésére és egyéb szükséges javításokra terjedtek ki.

A kiegészített változat pedig azt jelenti, hogy a szerb nyelvű kötetből is kimaradt szerb és magyar nyelven megjelent publikációkkal, köztük a szabadkai levéltárosok, történészek munkáira való hivatkozásokkal bővült.

A *Bevezető* kiegészül az intézmény teljes levéltári anyagát ismertető általános tájékoztató segédlettel, mely egyezik az 1970-ben önálló kötetben szerb nyelven megjelent levéltári kalauzával⁷, melyre a kollégák az új *Levéltári kalauzban* is minden fondnál hivatkoznak. A másik kiegészítés pedig az a szabadkai fondjegyzék, amely az országos fondjegyzék Vajdaság

⁷ VOJNOVIĆ, Emil–ULMER, Gašpar–DIMITRIJEVIĆ, Mirjana–BULJOVČIĆ, Te-reza: *Istorijski arhiv Subotica. Vodič kroz arhivske fondove*. Sremski Karlovci, 1970.

területére vonatkozó III. kötetében 1977-ben jelent meg⁸, és amelyben szerepel az az akkor még Jugoszláviában készült egységes rendszerezési elv (klasszifikációs séma) is, mely alapján a fondokat ez a kötet is tevékenysége alapján rendszerbe sorolja.

A Szabadkai Történelmi Levéltár 2003-tól építi nemzetközi kapcsolatait, Eszéken az Állami Levéltárral, Budapesten a Magyar Országos Levéltárral (ma: Magyar Nemzeti Levéltár) és Budapest Főváros Levéltárával, Kecskeméten a Bács-Kiskun Megyei Levéltárral, valamint Szegeden a Csongrád Megyei Levéltárral. A szakmai tanácskozásokon túl a könyvkiadás terén is vannak közös eredmények. A Szabadkai Történelmi Levéltár levéltári anyagának részleges ismertetése 2008-ban Budapesten jelent meg Fodor István és Apró Erzsébet szerkesztésében, *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig* című kötetben, melyben a fondok neve és a települések nevei magyar és szerb nyelven is közlésre kerültek.⁹ A másik kiadvány, az 1944 és 1945 között keletkezett iratok fondjegyzéke 2012-ben jelent meg magyar és szerb nyelven, Fodor István szerkesztésében: *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához*.¹⁰

A kalauz *A Szabadkai Történelmi Levéltár története* című fejezete alapján megtudhatjuk, hogy a dolgozók magasabb szakképzettsége fellenlítette a Történelmi Levéltár kiadói tevékenységét. Saját levéltárosainak, művelődési intézmények szakembereinek és más kutatók levéltári kutatásainak eredménye több kiadvány megjelentetését, kiállítás szervezését tette lehetővé. A magyar nyelvű *Levéltári kalauz* tartalmazza az alábbi néhány kiadvány felsorolását, melyek a város helytörténetének, művelődés- és iskolatörténetének, építészetének jelentős kiadványai:

100 godina obrazovanja učitelja – A tanítóképzés 100 éve. Subotica 1871–1971 Szabadka. Izložba – Kiállítás. Katalog – Katalógus. 1972. (A kiállított tárgyak a Tanítóképző, a Történelmi Levéltár, valamint a Városi Könyvtár tulajdonát képezik.)

PÁLINKÁS József: *Szabadka népoktatása 1687–1918.* Életjel Könyvek 3. Szabadka, 1974.

⁸ LALIĆ, Sredoje (glavni i odgovorni urednik): *Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odeljenjima u SFRJ. III. – SAP Vojvodina. Beograd, 1977.*

⁹ *Kárpát-medence levéltári forrásai* sorozat, III. kötet. *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig.* Sorozatszerkesztő: A. Varga László. Magyar Levéltárosok Egyesülete–Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2008.

¹⁰ *A titói Jugoszlávia levéltári forrásai* sorozat, II. kötet. *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához.* Zentai Történelmi Levéltár–Csongrád Megyei Levéltár, Zenta–Szeged, 2012.

SZEKERES László: *Szabadkai helynevek*. Életjel Könyvek 6. Szabadka, 1975.

DR. HEGEDŰS Antal–SZABÓ József (szerk.): *GYMNASIUM 1747–1997*. Bácsország Könyvek 2. Szabadka, 1977.

MIKOVIĆ, Milovan (szerk.): *Crveni krst u Subotici – A Szabadkai Vöröskereszt 1886–1986*. Subotičke novine, Subotica, 1986.

VUJNOVIĆ PRČIĆ, Gordana–VUJKOVIĆ LAMIĆ, Viktorija: *Zgrada subotičkog pozorišta*. Subotica, 1992.

MAGYAR László: *Milkó Izidor és könyvtára. Levéltári dokumentumok*. Életjel Könyvek 72. Szabadka, 1997.

MAGYAR László: *Iratvallató. Egy levéltáros írásaiból*. Életjel Könyvek 77. Szabadka, 1999.

A Történelmi Levéltár fejlődésének és tevékenységének rövid ismertetésének fejezetében kiemelik, hogy a levéltár iratainak őrzése a kontinuitásra alapozva a régi szabadkai városi levéltárban – az 1751-ben épült első városháza archívuma – történik. Erről a 19. század végén Iványi István (1845–1917) tanár, Szabadka monográfusa írt *Szabadka szabad királyi város története* című könyvében¹¹, melyet kilenc évtizeddel később Magyar László (1937–1998) tanár, levéltáros kiegészített és megírta Szabadka város levéltárának történetét a Monarchia összeomlásáig.¹²

A kalauzban a Történelmi Levéltár kiadásában Szabadkán megjelent jelentősebb önálló kiadványok jegyzéke is megtalálható.

A levéltári ismertetők és tudományos-tájékoztató segédletek csoportjában több fond analitikus leltára is megjelent, melyek közül különös figyelmet érdemelnek a királyi biztosok irataihoz készült ismertetők, analitikus leltárak, az iratok tartalmi kivonataival, melyek Gašpar Ulmer és Zorica Pavić munkái.

A levéltár saját folyóiratot *Ex Pannonia* címmel 1996-ban indított, melynek fő- és felelős szerkesztője Zoran Veljanović akkori igazgató volt. Ennek 2014-ig 18 száma jelent meg.

A *Levéltári anyag* című fejezetben megtalálhatjuk a szerb nyelvű kiadványban megjelent irodalom mellett a város kiváltságleveleinek és első statútuma bemutatásának forrásadatait, amelyeket szabadkai levéltárosok publikáltak a *Koreni – Gyökerek I.*¹³ című kötetben.

¹¹ IVÁNYI István: *Szabadka szabad királyi város története I–II*. Szabadka, 1892.

¹² MAGYAR László: *A szabadkai levéltár története a Monarchia összeomlásáig. = Három kincsestár*. Életjel miniatűrök 40. Szabadka, 1985.

¹³ MAGYAR László (szerk.): *KORENI I. Svedočenje vekova. Pravni položaj i stanovištvo Subotice 1391–1828. GYÖKEREK I. Évszázadok vallomása. Szabadka közjogi*

A levéltári anyag különböző korszakokban keletkezett anyagából legteljesebb a városi közigazgatás anyaga 1743-tól, amikor a város kamarai mezővárosi rangot kapott. Ennek az időszaknak az ismertetését a levéltár akkori igazgatója, Vojnović Emil írta meg a város első írásos említésének 600. évfordulójára készített, 1991-ben megjelent forráskiadványában *Szabadka helyhatósági szervezete az 1743–1918-ig terjedő időszakban* címmel, magyar és szerbhorvát nyelven. Az 1743-as kiváltságlevél bemutatását Dobos János levéltáros írta meg ugyanebben a forráskiadványában *Szent Mária kamarai mezőváros 1743. évi királyi kiváltságlevelének paleográfiai-oklevéltani bemutatása* címmel. A város első, 1745-ben hozott rendszabályáról, Statútumáról Magyar László és Ulmer Gáspár levéltárosok írtak. Az 1779-es kiváltságlevelet, mellyel Szent Mária kamarai mezőváros megkapta a szabad királyi városi rangot, és neve Maria Theresiopolisra változott, Ulmer Gáspár ismertette, Dobos János pedig annak paleográfiai-oklevéltani bemutatását írta meg.

A városi közigazgatás feudális kori iratai több fond anyagába tartoznak. Ismertetésük nem ebben a kötetben található, de utalás van rájuk a Szabadka Sz. Kir. Város Tanácsának polgári kori iratainál, mert a levéltári rendszerezéskor korszakonként szétválasztották az iratokat, így azok már nem ennek a fondnak az állagai maradtak, hanem külön fondba kerültek, a 2016-ban megjelent II. kötetben vannak. A városi közigazgatás 1850 és 1860 közötti időszaka Szabadka Város Polgármesteri Hivatalának (Bürgermeisteramt Königlichem Freistadt Mariatheresiopel), majd 1861 és 1918 között Szabadka Város Tanácsának iratain keresztül követhető nyomon. Szabadka igazgatástörténetét a középkortól a 20. század elejéig Magyar László mellett Blazovich László, Laliya Gábor és Engel Pál írták.¹⁴

Az első világháborút követően az 1918–1941-ig terjedő időszak a Városi Elöljáróság, a Szenátus (Senat grada Subotice/Gradsko poglavarstvo), az 1941 és 1944 közötti Szabadka Thj. Város Polgármesteri Hivatalának, az 1944 és 1955 közötti pedig a Városi Népbizottság (Gradski narodni odbor) irataiban kutatható. A városi közigazgatás legújabb időszakához tartozó szervek iratai 1975-ig találhatóak meg a levéltárban. Természetesen a járások, községek, települések iratainak leírását is tartalmazza a kiadvány, melyek túlnyomórészt 20. századi iratok.

helyzete és lakossága 1391–1828. (A továbbiakban: *Koreni – Gyökerek I.*), Subotica–Szabadka, 1991.

¹⁴ MAGYAR László: *Városigazgatás 1428–1918.* = MAGYAR László–SZABÓ József (szerk.): *Szabadka igazgatástörténetéből 1428–1918 (A polgármesterek névjegyzékével 1796–1996).* Tanulmányok, dokumentumok. Szabadka, 1999. 65–106.

A fentiek mellett jelentősek a tudományos kutatás számára a királyi biztosok, a főispánok, a törvényszékek, bíróságok és más szervek iratai, valamint a felekezeti anyakönyvek, térképek, tervrajzok és oklevelek gyűjteményei is.

A Bajsai Vojnits család iratainál és a Szabadka Sz. Kir. Város Tanácsának iratainál a hivatkozások kiegészültek a magyar nyelven publikált írások, tanulmányok, levéltári ismertető, leltárak, helytörténeti és forráskiadványok bibliográfiai adataival, amelyek a levéltári anyag teljesebb bemutatását szolgálják, a szabadkai levéltárosokon kívül – a teljesség igénye nélkül – Iványi István, Szabó József, Gudenus János József, Késmárky István, az iskolai fondoknál Gráberné Bösze Klára és mások munkáira való hivatkozással. Az 1970-ben megjelent szerb nyelvű kalauzban szereplő adatok is a máig elkészült analitikus leltárak, regeszták, fondismertető, tiszti címtárak stb. alapján módosultak. Néhány helyen a szervek hivataltörténeti adatai (lásd: Bajsa község, Topolya község), személyeknél pedig a személyi adatok (például Lifka Sándor adatai Lifka Erzsébet gyűjteményének iratainál) kiegészültek.

A Szabadkai Történelmi Levéltár 60 éves fennállása alkalmából Stevan Mačković igazgató és munkatársai egy jubileumi kiadványt, két nyelvű levéltár-ismertetőt¹⁵ készítettek 2007-ben, melyet szabályos hivatkozással felhasználtak a *Levéltári kalauzban* megjelent hivatal- és levéltártörténetekhez, valamint a levéltári anyag ismertetéséhez is.

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 17.

Közlésre elfogadva: 2017. 01. 24.

¹⁵ 60 godina arhivske delatnosti Istorijskog arhiva Subotica – A Szabadkai Történelmi Levéltár 60 éves tevékenysége. Istorijски arhiv Subotica, 2007.

Kása István

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, történelem szakos hallgató
· istvan.kasa76@gmail

ÍGY KÖZLEKEDTEK MAGYARORSZÁGON

Majdán János: *A közlekedés története Magyarországon (1700–2000)*.
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2014

Pécsett jelent meg Majdán Jánosnak, a Pécsi Tudományegyetem docensének tollából a Magyarország közlekedésének fejlődéstörténetét bemutató első hazai tudományos összefoglalás. Az évszázadokat felölelő utazás 1558-ból indulva egészen a 2000-es évig tárja elénk föld, víz és levegő eseményeit; megismerhetjük, miként alakultak át a hetenkénti postakocsijáratok a napjaink gépeinek órához igazított, véráramszerű lüktetésévé. Ráadásul mindezekről úgy esik szó, hogy számos esetben kiemelkednek a bácskai és bánáti térség településeihez kapcsolódó események is.

A Pro Pannonia Kiadó kiadványa 240 oldalon, tizenkét különálló fejezetben tárja elénk az áttekintést. A jól komponált, alfejezetekkel támogatott szakaszolás lehetővé teszi az olvasó számára, hogy akár csak egyetlen megismerni kívánt közlekedési ág fejlődését végigkövethesse. A befogadást diagramok, táblázatok és térképek sora könnyíti meg, lehetővé téve az összehasonlítást, az évszázadok fejlődésének számszerűsítését. Nem mehetünk el szó nélkül a széles, minden igényt kielégítő képi támogatás mellett, amely vizuális síkra emeli az elénk táruló utazást. Az eddig publikálatlan ábrázolások sora dicséri a szerző évtizedekre visszanyúló kutatómunkáját.

A közlekedés története Magyarországon megjelenése jól helytáll egy tan-, tudományos és ismeretterjesztő könyvvel szemben támasztott követelmények metszéspontjában. Tipográfiája segíti az olvasást, képeinek élessége példaértékű, a táblázatok átláthatóak, könnyen értelmezhetőek. Sajnos, a térképek adaptálása az egyik legnagyobb hiányossága a kiadványnak. Tisztelet a kivételnek, de ezek nagy része inkább bosszankodásra ad okot, mert bár sejtjük, a szerző mit akar nekünk megmutatni, a megvalósítás messze áll az elvárhatótól. Szembetűnő a színvonalkülönbség, főleg annak a fényében, hogy a képi ábrázolás milyen jól sikerült. Szerencsésebb lett volna a térkép-gyűjteményt a munka végén, egész oldalas méretben elénk tárni. Persze az olvasó, ha sokáig vizsgálja a kákát, talál rajta csomót, de nem szerepünk és

célunk ennek az első megjelenését megelő kiadvány kevés számú bakijának a felhánytorgatása. Ezt nyugodt szívvel meghagyjuk az esetleges második kiadás szerkesztőinek.

Ezen könyvismertető írója csak tanulója a közlekedés történetének. Ezért másra nem is kérhetem az olvasót, minthogy üljön fel mellém Majdán János négy és fél száz évet átrobogó vonatára, és laptopunkból, mobiltelefonunkból ki-kitekingetve pillantsunk bele, honnan hová fejlődött Magyarország.

Vajon mi járt a fejében annak az utazónak, aki 27 óra alatt postakocsin tette meg a Buda–Pécs távolságot, ha mi tized annyi idő alatt már sokalljuk a fáradságot? Bár diákjegyet nem említ a szerző, kedvezmény már az 1840-es években is létezett, igaz, csak 10–15%-os, és ezért a kocsi tetején kellett utazni. Hogyan csodálkozhattak a töltések mentén élő kortársak a Ferenc-csatornán „árral szemben” úszó hajókon? Mi mindenre gondolhatott a korabeli Franz I. dunai gőzhajó fűtője is, miközben 48 óra alatt sikerült felúszni a járműnek Budáról Bécsbe? Eközben utanként 30 mázsa szemet kellett belapátolni a kazánokba. Viszont jóval kevesebbet kellett lapátolni a Budán dolgozó 130–150 fiákeres után, még ha a mellettük elterjedő omnibuszok is zöldüzeműek voltak.

Láthatjuk, valóban a reformok kora volt a reformkor, és az sem véletlen, hogy Széchenyi István neve miért forrt egybe ezzel az időszakkal. Nevét halljuk, ha folyószabályozásról, folyami vagy balatoni gőzhajózásról, első állandó hídról, vasútról vagy az egymásra épülő közlekedési eszközök hálózatának megálmodásáról beszélünk. Végigkövethetjük, hogy mindaz, amit a haza jobbá tételére megálmodott, csak 1950-re valósult meg.

Olvashatjuk a könyv oldalain, hogy még ennél is hosszabb, évszázadokon átnyúló küzdelem volt a manapság sokat szidott közúthálózatok kiépülése. Bár a szabadságharc elbukott, a forradalom győzött, amelynek egyik társadalmi következményének tekinthető az országos útkaparó szervezet kiépülése. Nem kevés munkával járt a feladat, hiszen nemcsak az utak állapotát voltak kötelesek fenntartani, de a szemét összeszedése és az utak melletti fű lekasználása is rájuk tartozott. Ezért szállást és napszámot kaptak, majd a dualizmus időszakában nyugdíjjal tették még vonzóbbá az állást.

Napjaink politikusainak követendő példa lenne a „Vasminiszter”, Baross Gábor fáradhatatlansága, névadó akarata, amely megadta a döntő lökést az országos szintű közlekedési hálózat megszületéséhez. A rendíthetetlen miniszter munkássága Széchenyihez mérhető, befejezte az Al-Duna szabályozását, elérte, hogy döntően állami kézbe kerüljön az országos vasúthálózat, jelentős bővítések révén az ország tengeri kapujává vált Fiume kikötője. Ma is példaértékű legnagyobb sikere, a vasúthoz köthető, hazai és külföldi szakemberek véleményével szembe menő zónatarifa rendszer bevezetése.

Az addigi kilométer alapú díjazás helyett bevezetett 14 zónából álló rendszer mai szemmel nézve felfoghatatlan árcsökkenéssel járt együtt. A jegyárak a korábbi ötödére estek vissza, az ország lakossága pedig özönlött a szerelvényekre, a korábbi évi kilencmillió utasszám négy év alatt huszonnyolcmillióra emelkedett. „Azt akarom, hogy a brassói ténsasszony kalapot vásárolni Budapestre járjon”, és így is lett, a vasútnak köszönhetően a távolságok csökkentek, az utazás kiszámíthatóvá vált, az ország lakosai közelebb kerültek egymáshoz, jelentős szerepe volt abban, hogy Budapest minden tekintetben az ország központjává váljon.

Látjuk, az évszázados araszolás zakatolássá válik, ahogy a 19. század utolsó harmadában beköszöntött Magyarországra a közlekedés forradalma. Ahogy a szerző fogalmaz: „Egyre többen, egyre távolabbra és egyre olcsóbban utaztak és szállítottak.” Gombosnál elkészült az addigi gőzkompos átkeles helyett az állandó vasúti híd. Megnyíltak a bácskai helyiérdekű vasutak, és sűrűn behálózták a térséget. A millennium időszaka nemcsak a városok képét formálta át, hanem a közlekedésünket is megfeleltette az új korszak kihívásainak. Elkészült a kontinens első földalatti vasútja, amelynek népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, hogy már az első évben hárommillió utast szállított. A tömegközlekedés villamossal, majd autóbuszokkal bővült, melyek között megtalálhatóak voltak az emeletes kialakításúak, oldalaikra pedig hamarosan hirdetések kerültek.

Megjelent 1895-ben az első automobil, melyek forgalmát hat év múlva szabályozták, vezetését engedélyhez kötötték. A lakosság sok helyen elenszenvesen fogadta őket, de ez nem akadályozta meg az elterjedésüket, a számuk a háború előtt elérte az 1600 darabot. A rajongók versenyeket szerveztek, megjelentek az első töltőállomások, Aradon pedig 1908-ban megszületett az első magyar autógyár. A rendszámablák rendszere 1923-ban lett bevezetve, egy évre rá megszületett az európai normákhoz igazított vezetőképzés, ahol az egységesen pirosra festett taxik vezetőit is képezték.

Két évvel az automobil után, 1897-ben Bánki Donát és Csonka János megalkotta az első hazai motorkerékpárt, melyet levélgyűjtőként kezdtek használni.

Rögzősebb utat kellett bejárnia a kerékpárnak. Elterjedésének visszaszorítására a fővárosban még évi 10 koronás adót is bevezettek, de ez nem törte meg az előretörését, 1908-ra már 5644 darab járta az utakat.

Nehezebben indult a levegő meghódítása. A híres csatorna átrepülésének évében, 1909. október 17-én tartott bemutatót Blériot Kőbányán, de a repülőgépek még egy évtizedig inkább ritka látványosságok, attrakciók maradtak. Az első kísérletre a közforgalmú légi járatok beindítására csak 1918. július 4-étől került sor, de ez sem volt hosszú életű, mivel az első húsz napon mind a három forgalomba állított gép lezuhant.

Nem szeretném, ha ismertetésem a könyv tartalmának végtelen ismétlésévé válna, ezért még csak egy eseményt osztanék meg olvasómmal. Az eseménysor jól mutatja, hogy az abszurditás nem csak a napjaink Magyarországnak egyik jellemzője.

Európában egyre több országban álltak át a Napóleon nevéhez köthető jobbra tarts elvére. Németország második világháborút megelőző térnyerésével párhuzamosan megtörtént az átállás Ausztriában és a széteső Csehszlovákia utódállam-alakulataiban. Hazánkban 1939-ben felmerült a váltás gondolata, de a határváltozások miatt nem merték azt megvalósítani. A közlekedési irány megváltozására végül 1941. június 6-án vidéken, míg a fővárosban november 9-én került sor. Ennek köszönhetően állt elő az a helyzet az 1940 őszen visszakapott Észak-Erdélyben, hogy előbb átszervezték a forgalmat az országban uralkodó balra tarts elvére, majd néhány hónappal később visszaszervezték az egészet az új rendszerre.

Tucatjával sorolhatnánk a közeli és távoli múlt eseményeit és azok határait a könyvből, de ezt a szerző már megtette helyettünk. A felsorolt néhány kedvcsináló pillanatkép talán jól mutatja, mennyire szerteágazó, de mégis egységes a téma, amit *A közlekedés története Magyarországon* című könyv felölel.

Végezetül csak megerősíteni tudom azt, amire korábban csak céloztam. Ez a munka többet érdemel annál, hogy néhány száz példányszámban jelenjen meg. Kiált újabb és bővebb kiadás után. A könyvnek nem egy bőkezű mecénásra, hanem egy éles tekintetű kiadóra van szüksége, amely lehetővé teszi, hogy mindenhol és mindenki számára elérhetővé váljon ez az összefoglalás. Talán az sem nagy kérdés a szerző felé, hogy a következő alkalommal ne hajtson fejet a szakmai közvélemény akarata előtt, és nyugodtan illesszen be jó néhányat azokból az anekdotákból, történetekből, amelyekből olyan sokat ismer, és melyekkel szóbeli előadásait annyira színessé teszi. Reménykedünk benne, hogy *A közlekedés története Magyarországon* első kiadása csak egy út kezdete, és hamarosan a könyvesboltok polcain találkozunk a bővített, második kiadás példányaival.

Beérkezés időpontja: 2017. 01. 17.

Közlésre elfogadva: 2017. 05. 18.

E SZÁMUNK SZERZŐI

APRÓ Erzsébet, Nyugalmazott Pauler Gyula-díjas főlevéltáros,
a Bács-Kiskun Megyei Levéltár egykori munkatársa

BARDÓCZ-TÓDOR Enikő, Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék,
doktorandusz

BARITZ Sarolta Laura OP, okleveles közgazdász és PHD, menedzser,
1994 óta a domonkos nővérek szerzetesrend tagja

BERTALAN Péter, Kaposvári Egyetem (habil), tanszékvezető, egyetemi
docens

BOKONICS-KRAMLIK Márta, Szabadtéri Néprajzi Múzeum,
doktorandusz, Szentendre

CS. TÓTH Gabriella, József Attila Múzeum, Makó, múzeumpedagógus,
doktorandusz

CZÉKUS Géza, egyetemi rendes tanár, egyetemi dékánhelyettes, Újvidéki
Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

JAKUS János nyugalmazott alezredes

KÁSA István, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
történelem szakos hallgatója

KOTHENCZ Kelemen főmuzeológus, Türr István Múzeum, Baja

LENKES László fordító

LETSCH Endre, Educons Egyetem FEPPS (Európai Jogi és Politikai
Tanulmányok Kar), Újvidék

NAGY András, Pécsi Tudományegyetem, nemzetközi kapcsolatok
szakértő, MSc hallgató

PAROŠKI, Slađana S., Szabadka Városi Tanácsának szaktanácsosa

RAJŠIĆ, Svetislav Đ., Protestáns Teológiai Egyetem, Egyháztörténeti
Tanszék, Újvidék

SEBESTYÉN I. Elemér, Dr. P. Boros Fortunát Elméleti Középiskola
– Zetelaka, Erdély; a Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktorandusz
hallgatója

TÓTH GLEMBÁ Klára, Tartományi Felsőoktatási és Tudományos
Kutatásügyi Titkárság, Újvidék

ZABOS Aurél, Dositej Obradović Gimnázium és Közgazdasági Iskola,
Topolya

E SZÁMUNK RECENZENSEI

Bogdán Irén főkönyvtáros, Szabadkai Városi Könyvtár

Dr. Bordás Bernadett jogász, nyugalmazott egyetemi tanár

Dr. Dudás Attila jogász, a VMTT titkára

Dr. Györe Zoltán történész, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Dr. Hegyi Ádám történész, Szegedi Tudományegyetem

Dr. Holló József ny. altábornagy, címzetes egyetemi tanár

Dr. Jakus János nyugalmazott alezredes

Dr. Major Gyöngyi közgazdász, kutató

Rokvić, Dragan irodalomtanár, a Szabadkai Városi Könyvtár igazgatója

Sebestyén Elemér doktorandusz, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
doktorandusz hallgatója

Dr. Silling Léda néprajzkutató

Dr. Szőke Anna néprajzkutató